

T.C.

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**DİVANU LUGATİ'T-TÜRK ÜZERİNE
TÜRKİYE'DE VE YURT DIŞINDA YAPILMIŞ
ÇALIŞMALAR**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

UMSUNAI OMURBEKOVA

DANIŞMAN

PROF. DR. OLZHOBAI KARATAEV

KASTAMONU 2020

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİVANU LUGATİ’T-TÜRK ÜZERİNE TÜRKİYE’DE VE
YURT DIŞINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR**

Umsunai OMURBEKOVA

Danışman : Prof. Dr. Olzhobai KARATAEV

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi. Ahmet YILMAZ

Kastamonu 2020

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

İmza

Umsunai OMURBEKOVA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

DİVANU LUGATİ'T-TÜRK ÜZERİNE TÜRKİYE'DE VE YURT DIŞINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Umsunai Omurbekova

Kastamonu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Olzhobai KARATAEV

XI. yüzyılın büyük dilbilgini Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı ilk Türkçe sözlük Divanu Lugati't-Türk ancak 1912'de Ali Emiri tarafından İstanbul'un Sahaflar çarşısında bulunabilmiştir. İlk 1915-1917 yılları arasında sözlüğün Kilisli Rıfat tarafından yapılmış neşri bütün dilcilerin ve tarihçilerin dikkatlerini çekmiştir.

Araştırmamızda Türkiye'de ve yurt dışında yapılan çalışmalar incelenecektir. Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk sözlüğü gerek Türkiye'de gerek yurt dışında merakta araştırılan konulardan biri olmuştur. Yapılan bütün çalışmaları bir araya getirmek mümkün olmadığından belirli kategoriler kapsamında elimize ulaşan kaynakları tanıtmaya çalıştık. Çalışmamızın birinci bölümünde Türkiye'de yapılan çalışmalar, ikinci bölümde Sovyetler Birliği'nde yapılan incelemeler ve üçüncü bölümde de diğer ülkelerde yapılmış bazı çalışmalar tanıtılacaktır. Çalışmaya girmeden önce giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmud'un biyografisi hakkında küçük inceleme yer almıştır. Bunun haricinde Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk üzerinde çalışma yapan bilim adamlarının biyografileri de tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, Türkiye, Türkoloji, Tarih.

ABSTRACT

Master Thesis

DIVANU LUGATI'T TURK OF STUDIES CARRIED IN TURKEY AND OUT ON FOREIGN COUNTRIES

Umsunai Omurbekova

University of Kastamonu

Social Sciences Institute

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Olzhobai KARATAEV

The first Turkish dictionary had written by Kaşgarlı Mahmud, the great grammar of the XI century, Divanu Lugati't-Türk could be found in the Sahaflar market of Istanbul by Ali Emir in 1912. The publication of the dictionary made by Rifat of Kilis between the years 1915-1917 attracted the attention by of all linguists and historians.

In our study, we tried to limit the studies on the faces that were made on various subjects during the Soviet period within the scope of certain criteria. In this research, which covers three chapters, the researches related to the first biography of Kaşgarlı Mahmud were examined. Information was given about the sources they used and based. In the second part, the translations of Divanu Lugati't-Türk have been introduced. In the third part, some collective and singular works about Kaşgarlı Mahmud have been introduced. In the third section, except single studies, in Azerbaijan and in Turkey were published two studies, on the subject have taken Mahmud of Kashgar were examined by Russian scientists with the magazine. In this way, all the researchers published in the journal are summarized one by one and introduced.

Key words: Mahmud of Kashgar, Divanu Lugati't-Türk, Soviet era (period), Turcology.

ÖNSÖZ

İlk Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud bizim bildiğimiz iki eserin (Divanu Lugati't-Türk, Cevahirü'n- Nahv fi Lugati't Türk) yazarıdır. Onun Cevahirü'n- Nahv fi Lugati't Türk'ü bir gramer kitabı olarak bilinmektedir. Ancak bu eser hala elimize ulaşamamıştır. İkinci eseri Divanu Lugati't-Türk 1912'de İstanbul'un Sahaflar çarşısında bulundu ve bir sözlük olmakla beraber Orta Çağın tarihi ve kültürel hafızası olarak değerlendirildi. Sözlüğün birkaç dile tercüme edilmesi ve araştırılması tarihin açıkta kalan eksiklerin tamamlamaya vesile oldu. Eserin bulunuşundan itibaren Türkiye'de Kaşgarlı Mahmud hakkındaki hem tarihsel hem dilsel araştırmalar arka arkaya yapıldı. Daha sonra bu sözlük yurtdışında da merakla araştırıldı. Bu yüzden günümüzde Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk hakkındaki çalışmaları bir araya toplamak neredeyse mümkün olmayan hale geldi. Biz bu çalışmamızı yaparken özel olarak Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lügati't-Türk'ü araştıran bilim adamlarını da tanıtmayı doğru bulduk.

“Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't Türk Sözlüğü Üzerine Yapılmış Olan Türkiye'de ve Yurtdışındaki İncelemeler” adlı tez çalışmamda beni yönlendiren, daha ders döneminde iken bu konu hakkında bilgilendiren ve çalışma sürem boyunca karşılaştığım sorunların çözümünde hoşgörülü destek sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Olzhobai Karataev'e ve çalışma esnasında maddi destekte bulunan iş müdürüm Hüshü Daybilloğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca tez süresinde beni yürekten destekleyip, başarılarım için bana güven veren babam Omurbek Jakypov, annem Damira Asıranbekova ve kardeşlerime minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

Umsunai OMURBEKOVA

Kastamonu, 2020

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
haz.	: Hazırlayan
çev.	: Çeviren
KM.	: Kaşgarlı Mahmud
DLT.	: Divanu Lugati't-Türk

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR CETVELİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ.....	1

1.BÖLÜM

TÜRKİYE’DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.1. Ali Emiri Efendi	23
1.1.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün Bulunuşu.....	26
1.2. Ahmet Kilisli Rifat	28
1.2.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün İlk Neşri ve Tercümesi.....	31
1.3. Ahmet Zeki Velidi Togan.....	34
1.3.1. Z.V. Togan’ın Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar	36
1.4. Mehmet Fuat Köprülü.....	39
1.4.1. M.F. Köprülü’nün Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar	41
1.5. Atıf Tüzüner	43
1.5.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün Türkçe Tercümesi.....	45
1.6. Ahmet Caferoğlu.....	46
1.6.1. A. Caferoğlu’nun Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar	47
1.7. Besim Atalay.....	50
1.7.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün Türkçe Tercümesi.....	52
1.8. Mehmet Şakir Ülkütaşır	55
1.8.1. M.Ş. Ülkütaşır’ın Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar	56

1.9. Sevim Tekeli	59
1.9.1. Kaşgarlı Mahmud'un Çizdiği Harita Üzerinde	60
1.10. Türk Dili Dergisinin 1972 Yılındaki <i>Divanü Lugat-İt-Türk</i> Özel Sayısı	61

2. BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Juze Panteleymon Krestoviç	66
2.1.1. J.P. Krestoviç'in Divanu Lugati't-Türk Çalışması.....	67
2.2. Vasiliy Vladimiroviç Bartold	68
2.2.1. Divanu Lugati't-Türk'ün İlk Kez Rus Bilim Adamı Tarafından Tanıtılması	71
2.3. Sergey Efimoviç Malov	74
2.3.1. Divanu Lugati't-Türk'ün İlk Kez Tarihi Kaynak Olarak Kullanılması	76
2.4. Abdurrauf Fitrat	78
2.4.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Özbek Bilgini Tarafından Ele Alınması	81
2.5. Halid Said Hocayev	83
2.5.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Azerbaycan Türkçesi Tercümesi.....	84
2.6. Salih Mutallibov	86
2.6.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Özbek Türkçesi Tercümesi.....	87
2.7. Andrey Nikolayeviç Kononov	89
2.7.1. Sovyet Döneminde Divanu Lugati't-Türk Üzerindeki Çalışmaların Tanıtımı	90
2.8. Divanu Lugati't-Türk B.E. Kumekov'un çalışmalarında	91
2.9. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin 1972 Yılındaki <i>Divanü Lugati't Türk</i> Özel Sayısı	92
2.10. Sergey Grigoreviç Klyāstorniy	100
2.10.1. S.G. Klyāstorniy'in Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Çalışması.....	101
2.11. Divanu Lugati't-Türk H.G. Nigmatov'un çalışmalarında	102
2.12. Anas Bakiyeviç Halidov	103
2.12.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Divan Al-Abad ile Karşılaştırılması.....	104

2.13. Tınçtıkbek Çorotegin.....	106
2.13.1. T. Çorotegin'in Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Hakkında Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar.....	108
2.14. Liliya Yusufcanovna Tuguşeva	110
2.14.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Erken Orta Çağ Edebi Dili ile Bağlantısı....	111
3.BÖLÜM	
DİĞER ÜLKELERDE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	
3.1. Carl Brockelmann	113
3.1.1.Divanu Lugati't-Türk'ün Almanca Tercümesi.....	115
3.2. Omeljan Pritsak.....	117
3.2.1. O. Pritsak'ın Kaşgarlı Mahmud'un Cedi Hakkındaki Araştırması, Kullandığı Kaynaklar.....	119
3.3. Divanu Lugati't Türk'ün Uygurca Tercümesinin Tarihçesi.....	121
3.3.1. Mirsultan Osmonov.....	121
3.4. Robert Dankoff	123
3.4.1. Divanu Lugati't-Türk'ün İngilizce Tercümesi (1982-1985).....	124
3.4.2. <i>James M. Kelly'nin Divan Üzerindeki Makalesi Hakkında</i>	126
SONUÇ.....	127
KAYNAKLAR.....	128
ÖZGEÇMİŞ.....	143
EKLER.....	144

GİRİŞ

Kaşgarlı Mahmud'un XI. asırda yazdığı Divanu Lugati't-Türk'ü çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğüdür. Aynı zamanda dil özelliklerini açıklayan ses ve dil bilgisine ışık tutan gramer kitabıdır. Sözlük Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine ve folklor ile halk edebiyatına ilgili zengin bilgileri içeren ansiklopedik bir yapıya sahiptir. Bu yüzden eserin çok geç dönemde bulunmasına rağmen sayısız araştırmalar elde edilmiştir. Bu yüzden çeşitli alanlarda yapılan çalışmaları bir araya toplamak ve sınırlandırmak neredeyse mümkün olmayan hale geldi. Biz çalışmamızda onların bazılarını tanıtmakla yetineceğiz.

İlk başta Türkiye içerisinde araştırılan DLT Kilisli Rıfat'ın yayınından sonra (1915-1917) yabancı ülkelerdeki bilim adamlarının da dikkatlerini çekmiştir. Bu sayede Divanu Lugati't-Türk'ün Türkçe, Almanca, Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, İngilizce ve Uygurca tercümeleri yayımlanmıştır. Sözlük hakkındaki çalışmalar Kırgız Cumhuriyeti'nde daha geç dönemlerde başlamıştır. Kaynakların bildirdiğine göre Kırgızistan'da ilk Divanu Lugati't Türk ile ilgili doktora tezi *Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk Eserinde Eşadlı Kelimeler* adında 1975'de Z. Musabayev tarafından¹ savunulmuştur. Daha sonra 1988'de T. Çorotegin'in Taşkent'te *Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв.*² (IX-XIII yüzyıllardaki Müslüman kaynaklarına göre Moğol öncesi Orta Asya'da etnik durumlar) adlı doktora tezi savunulmuştur. Eserin tercümesine gelince 2011-2013 yılları arasında 2 grup bilim adamları eserin Kırgızca tercümelerini yapmıştır.³

¹ Guliyeva İsayeva, *Kırgızistan'da Divanu Lugati't-Türk araştırmaları, Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Yıl 2009, s.42

² Тынчтыкбек Чоротегин, *Махмуд Кашкари Барсканинин "Дивану лугати т-түрк" эмгеги-түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак*, Түрар Yayınları, Бишкек 2017, s.342

³ И.Султаналиев, *Перевод и чтение на тюркский, русский языки Махмуда Кашгари «Дивану лугати-т түрк»*, *Современный взгляд на будущее науки*, Cilt 3, Yıl 2016, s.112. Bunların ilki 2011'de İlimler akademisinde T. Tokoyev, K. Koşmukov olmak üzere ikinci gruptakiler İ. Abduvaliyev, T. Akmatov, A. Omorov, İ. Sulatnaliyev ve M. Tolubayev olmak üzere tercüme etmişlerdir.

Bizden önce de bu konuyla ilgili çalışmalar yapan bazı araştırmacılar: Türkiye’de Saim Sakaoğlu *Kaşgarlı Mehmet ve eseri üzerine bibliyografya (makale)*⁴, Dedeoğlu Behşet *Kaşgarlı Mahmud hakkında bibliyografya (makale)*, Kartal Ahmet *Divanü Lügati’t-Türk üzerine bir bibliyografik denemesi (makale)*⁵ vs çalışmalar. Rus Türkologlarından A.N. Kononov’un *Sovyetler Birliği’nde Kâşgarlı Mahmut’un Divanını Konu Alan Araştırmalar*⁶ adlı bibliyografik makalesi de mevcuttur. Bu makalede Kononov 1971 yılına kadarki Kaşgarlı Mahmud üzerindeki çalışmaları ele almıştır.

Araştırma yaparken başlıca kullandığımız kaynaklar da şunlardır: Kazak dil bilimcisi Z.A.M. Auezova’nın 2004’te Almatı’da yayımlamış olduğu *Махмуд ал-Кашғари Диван Луғат ам-Турк* (Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati’t-Türk) Rusça tercümesi, Azerbaycan’da Ramiz Asker’in *Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lügat-it-Türk” eserin üzerine bibliyografik ve gramer gösterisi (kitap, 2008)*⁷, 2017’de Kırgız tarihçisi T. Çorotegin’in, *Махмуд Кашғари Барсканинин эмгеги-көөнөргүс булак* (Kaşgarlı Mahmud Barsgani’nin eseri) adlı çalışmalarını söyleyebiliriz. Bunlar haricinde Türkiye’de de dikkat çeken çalışmaların arasında Ferhat Ceylan’ın 2006’da İstanbul’da yayımladığı *Kaşgarlı Mahmut: Türkçenin İlk Aliminin Gerçek Yaşam Öyküsü* adlı çalışması, Reşat Genç’in 1997’de yayımladığı *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* isimli çalışması yine aynı yazarın 1974’te yaptığı *Divanü Lügat-it Türk’ün Müellifi Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu* adlı doktora tezi, A.R.Bekin’in *Çin’de Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk ile ilgili Araştırmalar* (Ankara, 1995) adlı makalesi ve bunun gibi birkaç çalışmaları daha sıralayabiliriz.

⁴ Saim Sakaoğlu, *Kaşgarlı Mehmet ve Eseri Üzerine Bibliyografya, Çağrı*, Cilt 13, Sayı 138, Yıl 1969, s.8-11

⁵ Ahmet Kartal, *Divanü Lugati’t-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Türk Kültürü Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı 366, Yıl 1993, s.624-636

⁶ A.N.Кононов, *Изучение «Дивану Луғат Им-Турк» Махмуда Кашкарского в СССР, Советская Тюркология Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1973, s.3-9

⁷ Ramiz Asker, *Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lügat-it-Türk” eserin üzerine bibliyografik ve gramer gösterisi, Avrasya Yazarlar Birliği Yayınları, Bakü 2008*

Çalışmadaki amacımız Türkiye’de ve yurtdışında yapılan çalışmaların tanıtımını yapmaktır. Ayrıca yurtdışında Kaşgarlı Mahmud üzerinde çalışma yapan bilim adamları ve çalışmalarını Türkiye içerisinde tanıtmaktır.

Kaşgarlı Mahmud’un kimliği hakkındaki farklı görüşlerin mevcut olması dolayısıyla ortak fikir kazandırmak amacıyla küçük araştırmaya yer verdik. Bu araştırmada elimize ulaşılan kaynakların verdiği bilgileri bir araya getirmeye çalıştık. Araştırmada Kaşgarlı Mahmud’un kimliği, kişiliği, eseri, eserin yazılış amacı ve haritası üzerinde söz edilecektir. Okuyucularımın bu araştırma sayesinde konuya girmeden önce Türkçe ile beraber yabancı kaynakların da görüşleriyle tanık olacaklarını umut ediyoruz.

Kaşgarlı Mahmud’un kimliği ve kişiliği

XI. asırda kaleme alınmış ilk Türk kamusu olarak değerlendirilen *Divanu Lugati’t-Türk* sözlüğünün müellifi Kaşgarlı Mahmud’un kim olduğu ancak kendinin eserinde belirtmiş olduğu bilgilerden ibarettir. Günümüze kadar onun biyografisi hakkında birkaç çalışma yapılmasına rağmen bu bilgiler Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiler dışına çıkamamıştır. Bunun asıl nedenlerinin biri de o döneme ait eserlerin birinde de Kaşgarlı Mahmud hakkında bilgilerin rastlanmamasıdır.

Dilaçar’ın da dediği gibi Kaşgarlı Mahmud’un kimliğinden de kişiliği hakkında bilgiler az çok bilinmektedir.⁸

Kaşgarlı Mahmud’un kimliği hakkında Sovyet döneminde az çok bilgin araştırma yapmıştır. Onların bazıları: Z.V. Toğan (1932), A. Caferoğlu (1939), M. Ülkütaşır (1946), O. Pritsak (1953), T. Çorotegin (1988) ve diğerleri.

Kaşgarlı Mahmud ve *Divanu Lugati’t-Türk* hakkında ilk bilgi XIV. asırda ortaya çıktığı söylenmektedir. Kaçalin’e göre eser *Ebu Hayyan el-Endelüsi’nin (ö.745/1344) Kitabü’l-İdrak li-lisani’l-Etrak’inde ve İbn Muhammed’in Tacü’s-Sadat ve Unvanü’s-Siyadat’ında (telifi 1363) zikredilmiştir. Ondan sonra Bedreddin el-Aynı’nın (ö. 855/1451) ‘İkdü’l-Cüman Fi Tarihi Ehli’z-Zaman’ı ve kardeşi Şehabeddin Ahmed ile birlikte yazdıkları Tarihu’ş-Şihabi’ adlı eserlerinde de Divanu Lugati’t-Türk’ün bir nüshasından*

⁸ A. Dilaçar, *Kaşgarlı Mahmut’un Kişiliği*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.20

faydalandıkları biline gelmiştir.⁹ Yine Türk yazarlarından Katip Çelebi onun hakkında az çok bilgiler sunmuştur. Caferoğlu'na göre Çelebi'nin "*Keşf-üz-Zünun*" eserinde, Dankoff Kaşgarlı Mahmud ve onun eseri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiye göre yazarın adı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Eserin adı da "*Divanü Lugat'ı-Türk*"tür. Kendi rivayetine bakılırsa, babası aslen Barsganlıdır.¹⁰ Ancak K. Çelebi'nin bu bilgiyi nereden aldığı ve eserin hangi nüshasından bahsettiği belirsizdir.

Kaşgarlı Mahmud adının Mahmud, babasının Hüseyin ve büyük babasının da Mehmet olduğunu kendi eserinde bildirmiştir. Mahmud Kaşgarlı olarak tanınmasına rağmen son araştırmalar onun babasının bir Barsganlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹

Ülkütaşır'ın belirttiğine göre Mahmud Barsgan'ı anlatırken "*Mahmud'un babası oralıdır*" cümlesinden kendisinin Kaşgar'da doğmuş olduğunu, babasının da Barsgan'da bulunduğunu ortaya koymaya çalışır.¹² Saim Sakaoğlu ise Mahmud'un Barsgan'da doğduğunu yani günümüz Kırgızistan coğrafyasında bulunan Isık Göl civarlarında büyüdüğünü öne sürer. Yazara göre onun yakınları ve ailesi o dönemin bilim ve kültür merkezi olan Kaşgar'a göç etmesinden sonra Kaşgarlı olarak hitap edilmiştir.¹³

Akalin'e göre Kaşgarlı anılmasının sebebi onun sürekli olarak Kaşgar'ı havasıyla, suyuyla, doğasıyla övmesi¹⁴, hakanın yaşadığı şehir olarak nitelenmesi ve Kaşgar civarlarındaki *Adıg*, *Kası*, *Opal* gibi yerlerin kendi ili, yeri diye anması dolayısıyla olmuştur.¹⁵

⁹ Mustafa S. Kaçalın, "*Divanü Lugat'ı-Türk*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Sayı 0, Yıl 1994, s.448-449

¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmut*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.10

¹¹ Besim Atalay, *Divanü Lugat-İt-Türk tercümesi*, C I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1940, s.xı

¹² Şakir Ülkütaşır, *Kaşgarlı Mahmut*, TDK Yayınları, İstanbul 1946, s.12

¹³ Bkz. Saim Sakaoğlu, *Kaşgarlı Mahmud ve Divan'ı üzerine*, *Merhaba gazetesi*, Cilt 8, Sayı 23, Yıl 2008, s.370

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre X asır öncesinden Kaşgar'a Ordu-Kent denilirdi. Bunun manası hakan durduğu şehir, merkez demektir. Ona göre havasının güzelliğinden de Efrasyab soyu bu yerde durmuştur. Ordu-Kent ismi o dönemlerdeki Arap ve Fars İslam kültürünün tesiriyle *Kaşgar*'a dönmüştür. Kaşgar Asya'yı Avrupa'ya bağlayan eski İpek Yolu'nun Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan güzel bir ulaşım yoludur. Tarihte 926-1220 yıllar arasında Karahanlı devletinin başkenti olmuştur. Bkz.Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Dünkü ve Bugünkü Kaşgar*, *Akademi Mecmuası*, Cilt 14, Sayı 4, Yıl 1985, s.51-52

¹⁵ Şükrü Haluk Akalin, *Binyıl Önce ve Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugat'ı-Türk*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s.14

Bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud'un Türk kavimleri arasında kime ait olduğu konusu da halen tartışmalıdır. Ayrıca Uygurlar'ın Kaşgarlı Mahmud'u kendilerine tanık etmesi¹⁶ bilim dünyasına aykırı gelmiştir. Örneğin G.G. Musabaev'in **Türk Dili** dergisinin 253 sayısında yayımladığı *Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Verilen* adlı makalesinde şöyle denir: “Onun Barsıgan'da doğduğu...çocukluğunun İli ırmağı kıyılarında geçirdiği Divan'ından açık olarak anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut devrinde Uygurlar Khan-Khay (Gobi)'da yaşıyorlardı. 1074 yılından başlayarak bu kavim Kao-çen, Arslan ve Kançou Uygurları kollarına ayrılmıştır. 1123 yılında Keç-en, Çao-çen, En-çen uygurları üç yıl için zorla Orta Çin'e bağlanmışlardı. Böylelikle, bizim eski çağımızın Kutadgu Bilig (1068) ve Divanü Lugat-it-Türk (1074) gibi ulu eserleri yaratıldığı devrede Usun cakavminin topraklarında artık Uygurlar kalmamıştı”.¹⁷ Aynı mevzuda daha erken dönemde Kırgız tarihçisi Çorotegin bu olaya karşı fikirlerini bildirmiştir. XII. Türk Tarih kongresinde sunduğu bildirisine göre Mahmud'u tek bir kavime tanık etme yanlış sayılmakta olup, onun Türk halklarının İslam dünyası çerçevesinde geniş bir şekilde değerlendirilmesi gerekirli olduğunu savunmuştur.¹⁸

1981'de DLT'ün Uygurcaya tercüme edilmesi sırasında bilimsel çalışmaların sayısı artmıştır. 1982-1983 tarihler arasında bölgenin ilim adamları ve Kaşgar yöre halkı özellikle eski nesillerden topladığı bilgiler üzerinde Kaşgarlı Mahmud'un kim olduğuna dair yeni bilgiler sunmuşlardır. Onlara göre önceden onun doğum tarihinin 1029-1038 yıllar arası tahmin edilirse yeni bilgiler esnasında 1008 olarak gösterilmiştir. Annesinin de Karahanlılar diyarının önde gelen ulemasından Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bubi Rabia'dır.¹⁹ Kaşgarlı Mahmud'un bir soylu aileden gelmesi ve eğitilmiş olması açısından bu bilgiler onun kendi eserinde verdiği bilgilere yaklaştırmaktadır. Çünkü rivayetlere göre onun eğitilmiş birisi olduğuna daha çok annesinin katkısı olduğu söylenir.

¹⁶ Onlar dışında Özbekler, Türkmenler, son zamanlarda Kazaklar ve Kırgızlar da kendi aralarında bu sorunlarda karşı karşıya kalmışlardır.

¹⁷ G.G. Musabaev, *Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler*, **Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.110-111

¹⁸ Tınçtıkbek Çorotegin, *Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.314

¹⁹ Ömer Faruk Akün, *Kaşgarlı Mahmud*, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Yıl 2002, s.9-10. Yukarıda belirttiğimi bilgi başka da birkaç çalışmada yer almasına rağmen onun açıklaması ya da tam olarak aile kütlüğü hakkında bilgilere ulaşılamamaktadır.

Omeljan Pritsak'a göre Kaşgarlı Mahmud'un cedi iki versiyondan bakılacaktır. Birincisi Maverāünnehr'in ilk fatihi 992'de Samanoğulları'nın başşehri Buhara'yı fetheden *Buğra Han* unvanını taşıyan Harun b. Sulaiman veya Arslan İliğ unvanını taşıyan 999'da Samani devletinin sona ermesine sebep olan Nasır b. Ali'dir. Ancak Mahmud'un kendini hep sulalenin şark koluna bağlı kaldığını söylemesi Nasır b. Ali'nin ise garp kolundan olması nedeniyle birinci ihtimal gerçeğe uygun olduğunu belirtir.²⁰ Bunun dışında Pritsak onun 1029 ve 1038 yılları arasında doğduğu ve eserini yazıp bitirdiği tarihlerde de 40 ile 50 yaş ortalarında olması ihtimalini söyler. Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a gelme mecburiyetini de siyasi nedenlerden dolayı olduğunu söyler.²¹ Eğer Pritsak'ın dediği bilgi kuvvetliyse Akalin'in çalışmasındaki bu şecere doğruluk kazanır.

Akalin'e göre Mahmud'un şeceresi şu şekildedir:

Köl Bilge Kagan (840 yılından itibaren)→Bazır Kagan→Abdülkerim Satuk Buğra Han (ö.955)→Süleyman Han→Ebü'l Hasan Harun Kılıç Buğra Han (ö.992)→Yusuf Kadir Han (ö.1032)→Muhammed Buğra Han (ö.1057)→Hüseyin bin Muhammed Çağrı Tigin (Şemsüddeve Arslan İliğ) (ö.1057)→Mamud bin Hüseyin el-Kaşgari (Kaşgarlı Mahmud) (1008-1105).²²

Akün'ün fikirlerine göre de Kaşgarlı Mahmud'un cedi elimizde bulunan tek nüshasında okunuşu tam çözülme-yen *Beherkin*, *Bahir Tekin*, *Hamir Tekin*, olarak okunan ismin doğrusu Nasr Tiğın şeklinde düzenlenmesiyle bu şahsın Maverāünnehr ve Buhara fatihi Nasr İliğ Han olması gerektiği sonucuna varır. Bunun dışında DLT'te saray geleneklerini yakından yazması da onun bir yönetimde yabancı olmadığını ileri sürmektedir.²³ Eğer Mahmud'un dediği doğru ise kaynaklarda belli olduğu üzere o dönemin en köklü soyu Afrasiyab yani Alp Er-Tonga soyundan bahsetmiş olabilir. Eğer biz Mahmud'u bir Barsganlı olarak görürsek Afrasiyab oğulları bu şehri yapmıştır ve babasının şehri olarak bilinen bilgiler kuvvet kazanacaktır. Onun Afrasiyab soyuna yakın ilişkisini de yine hakanlığını bir üyesi Nizamüd-din İsrail Togan Tegin Muhammed Çakır Tonga Han'a

²⁰ Omeljan Pritsak, *Mahmud Kaşgari Kimdir?* **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 10, Yıl 1953, s.243

²¹ Pritsak, *a.g.m*, s.244-245

²² Akalin, **a.g.e**, s.24

²³ Akün, *a.g.m*, s.10

yakınlığı ve onun ağızından bazı rivayetler aktarması yine o soy ile bir ilişkisini gösteren kayıt olarak değerlendirilmektedir.²⁴ Onun Afrasiyab soyuna mensup görülmesinin başka bir sebebini de Fuzuli Bayat kendi çalışmasında Divandan alan bilgilerle şöyle anlatır: “*Barsgan Afrasyab’ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu yapmıştır. Bu şehir Mahmud’un babasının şehridir.*”²⁵

Ali Çiçekli Kaşgarlı Mahmud hakkında Arap yazarlarının hiç bahsetmediklerini üzüntüyle anmıştır. O kendi çalışmasında şöyle der: “... *Fakat yazık ki, kendinden başka hiçbir yazar, bu büyük Türkçeci hakkında bilgi vermemiştir. Kendi yazar ve bilginlerinin hayatlarını titizlikle yazıya geçiren Arap yazarları bile ondan söz etmiyorlar...*”²⁶ Bilindiği üzere eser takdim edildikten sonra onun hangi coğrafyalarda nasıl okutulduğuna dair söz sahibi olamadığımızdan belki eser zamanında incelenememiştir düşüncesindeyiz. Hatta XI. asırda yazılmış olan Kutadgu Bilig’in müellifi Yusuf Has Hacıp de onun hakkında bilgi vermemiştir.

Kaşgarlı Mahmud’un hayatı hakkında yukarıda belirlediğimiz gibi fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak onun yazdığı eser dolayısıyla eğitimli, titiz çalışmış birisi olduğu bellidir. Ona göre her araştırmacı onun hayatı hakkında birer bilgiler vermeye çalışmışlardır. Örneğin Ülkütaşır onun daha ülkesinden çıkmadığı süreçte Kaşgar’da medreselerde eğitim görmüş olduğunu tahmin eder. Yaşının ilerlediği dönemlerde de Bağdat’a gelmiş ve daha önce Buhara, Semerkend, Nişabur gibi Orta Çağ Türk İslam İlim merkezlerinde almış olduğu ilmi devam ettirmiş olduğunu öne sürer. Kaşgarlı Mahmud Arapçayı ve Farsçayı iyi bildiği gibi Türkçeyi de lehçeleriyle beraber biliyor, konuşuyordu. Türkçenin türlü lehçelerine yakından vakıf olduğunu bilmekle beraber, Türk tarihine, mitolojisine, coğrafyasına, halk edebiyatına da meraklı olmuş ve bunu kendi eserinde yansıtmıştır.²⁷ 1997’de Divan’ın Kazakça tercümesinde Araplardan Cemaleddin ibn Muhan adlı ünlü dilbilgininin Kaşgarlı Mahmud onun hocası ve ustazı olarak söylediğinden bahseder.²⁸ Akalin’e göre de Mahmud ilk tahsilini Opal’da *Hamidiyye* ve *Saciyye* medreselerinde

²⁴ **Kaşgarlı Mahmud Kitabı**, (ed: F.S. F. Özönder), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 3

²⁵ Fuzuli Bayat, **Kaşgarlı Mahmut**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 2008, s.28

²⁶ Ali Çiçekli, **Divanü Lügat-İt Türk**, May Yayınları, İstanbul 1970, s.13

²⁷ Ülkütaşır, **a.g.e**, s.17-18

²⁸ Мухмуд Кашкари, **Тұрык создиги**, (ter: Курмашулы Егеубай), Хант Basımevi, Алматы 1997, s.11-12

tanınmış hoca, öğretmenlerden almıştır. Hocalarından birinin ismi de Divanında andığı *Şeyh İmam ez-Zabid Hüseyin bin Halef el-Kaşgari* olduğu söylenmektedir.²⁹ Bunun dışında Kaşgarlı Mahmud'un Kaşgar'da Seyyid Celaleddin Bağdadi, Ebul Hasan Seyid Hatem, Celaleddin Kaşgari, İmammeddin Kaşgari gibi dönemin meşhur ulemalarından ders aldığı tahmin edilmektedir.³⁰

Kaşgarlı Mahmud bizim bildiğimiz iki tane eserin yazarıdır. Biri *Divanu Lugati't-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü), diğeri de hala günümüze ulaşamamış olan Cevahirü'n- Nahv fi Lugati't Türk'tür (cümle yapısı bilgileri olarak çevirebileceğimiz).³¹

Kaşgarlı Mahmud *Hakaniye lehçesi* ile *Uygur, Oğuz, Kıpçak, Türkmen, Kırgız, Çiğil, Yağma, Argu* gibi Türk soylu halkların lehçelerini Türk adı altında toplayarak eserine ***Divanu Lügati't-Türk*** adını vermiş ilk Türk dilbilimcisi olarak tanınır.³² Şimdi eseri nerede nasıl yazdı ve kime takdim ettiği konusunda söz edeceğiz.

Kaynakların verdiği bilgilere göre Kaşgarlı Mahmud'un dedesi Karahanlı hükümdarı Muhammed Buğra Han bin Yusuf on beş aylık kısa hükümdarlığından sonra tahtını büyük oğlu Mahmud'un babası Hüseyin'e bırakmak istemiştir. Hanın ikinci eşi kendi oğlunu tahta çıkarmak ister ve Hüseyin'in tahta çıkış töreninde bir kanlı darbe planlar. Akalin'e göre muhtemelen tören yemeğine zehir katmış ve o sırada Mahmud ailesinden ayrılır ve kendisi bu darbeden bir şekilde kurtulmuştur.³³

Bu bilgiler de tam gerçek olduğu tespit edilmemiş ancak karanlıkta kalan belirsizlikleri aydınlatmaya ipuçları vermektedir. Ülkesinden ayrılan Mahmud Türk boylarını bir bir dolaştığı ve günümüzde hem coğrafi hem tarih hem dil açısından XI. yy canlı gösteren Divan eserini ortaya koyduğu anlaşılır. Ancak bu eseri ne siyasi nedenler dolayısıyla yurtdışına gitmek zorunda kaldığı ne de eserini yazma isteğinin önceden doğduğu belirsizdir.

²⁹ Akalin, a.g.e, s.16

³⁰ Varis Çakan, *Kaşgarlı Mahmud Hakkında Bilinen ve Bilinmeyen Bazı Hususlar*, **Türk Yurdu**, Cilt 28, Sayı 256, Yıl 2008, s.41

³¹ Fahri Kayadibi, *Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugati't-Türk'te Eğitimle İlgili Kavramlar*, İstanbul **Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 0, Sayı 18, Yıl 2008, s.4

³² Akalin, a.g.e, s.7

³³ Akalin, a.g.e, s.20

Çünkü tahta gelen ikinci eşinin oğlu İbrahim'in saltanatı ancak bir sene kadar sürdürebilmiştir. Annesinin kışkırtısı ardından Barsgan Emiri Yınal Tiğın'e karşı savaş açarak savaşı kaybetmiştir. Eğer bu bilgi doğruysa Mahmud tekrardan ülkesine dönme fırsatı bulabilirdi.³⁴ Ya da Akalin'in dediği gibi ailesinden ayrılmış olan Mahmud artık siyaset işlerinden uzaklaşarak kendisini Türk dili üzerindeki çalışmalara adanmış olabilir.³⁵

Kaşgarlı Mahmud'un ölüm tarihi de birbirinden uzak tarihlerle rastlanır. Bu karışıklık onun doğum tarihinin net bir biçimde öğrenilmemesinden kaynaklanır. Biz Faruk Akün'ün dediğine değineceğiz. Kaşgarlı Mahmud eserini Bağdat'ta tamamlayıp halifeye sunduktan sonra kendinin Opal köyünde kurduğu *Medrese-i Mahmudiyye*'de 7 yıl müderrislik yapar ve 1090'da doksan yedi yaşında vefat etmiştir. Makaledeki ikinci bir fikre göre eserini hediye ettikten birkaç yıl sonra Kaşgar'a döner ve vefat ettiğinde medresesinin yanına defnedilir.³⁶

Akün'un makalesindeki önemli olan bilgi de şudur:

“Kaşgarlı Mahmud'un vaktiyle türbesinde bulunup da sonraları birçok el değiştirmiş, telif tarihi 1791 olarak gösterilen Tezkire-i Hazret-i Molla adlı bir yazmadan önce alınan bir nota göre de Kaşgarlı, ülkesine dönüşte sekiz yıl müderrislik yaptıktan sonra doksan yedi yaşında ve 477 (1084-85) yılında vefat etmiştir. Bu kaydın yanı sıra Opal'daki türbeye vakfedilmiş bir Mesnevi nüshasının sayfaları arasında yer alan, Kaşgar Şeriyeye Mahkemesi kadısının mührüyle³⁷ mühürlü 10 Recep 1252 (21 Ekim1836) tarihli vakıf

³⁴ Çakan'ın dediğine bakarsak İbrahim savaşı kaybettikten sonra yerine Yusuf Kadir Hanın üçüncü oğlu Mahmut “Tuğrul Karahan” unvanı ile tahta geçmiştir. Onun saltanat döneminde (1060-1075) Kaşgarlı Mahmut'un Kaşgar'da olduğu ve Arslan Tekin komutası altında tertip edilmiş 40 bin kişilik Müslüman ordusuna katılarak Bilge Budraç komutanlığındaki 700 bin kişilik gayri Müslim ordusu ile savaşı. Kaşgarlı Mahmut'un bildirilerine göre bu gayri Müslim ordusu Yabakular ve Basmiller olduğu anlaşılır. Ayrıca bu savaşla ilgili beyitler Mahmut'un eserinde yer alır. Bkz. Çakan, *a.g.m*, s.42

³⁵ Akalin, *a.g.e*, s.21

³⁶ Akün, *a.g.m*, s.11

³⁷ O yazıda bu bilgi şöyle açıklanmıştır: “Hicri 1252'de yani Sığır yılı 14.Recep günü, şeriyatı temel yapmış olan Kaşgar Mahkemesinin kadısı olan ben Molla Sadık Alam Ala Ahuoğlu şu hususta bir hüccet verip mühürledim ki, ben bu sene 114 yaşındayım, bedenim henüz sağlamken; ilme karşıhislerim, sevgilerim ve erdemli davranışlarım ile aydınlığın kaynağını oluşturan, muhtevası sadece ilim zihniyeti ile hazırlanmış, altı defterden müteşekkil olup sayfaları itinalı ve güzel bir biçimde yazılan, paha biçilmez ve altın para ile satın alınmış varlığım sayılan Mesnevi Şirip adlı bu kitabımı Kaşgar'ın Opal bölgesinde dağ yamaçlarında bulunan “Arık Bulak” yanına gömülmüş Hazret Mevlam, dinin güneşi,Hüseyinoğlu ,kalem sahibi Kaşgarlı Mahmut'un türbesine mutlak vakıf ve ebedi olarak armağan ettim”. Bayat, *a.g.e*, s.33

senedinden, yöre halkınca öteden beri Hazret-i Mollam Şemseddin adı altında ve bir evliya gibi tanınmakta olan zatın esasında Kaşgarlı Mahmud olduğu anlaşılmış, bir ziyaretgah sayılan türbede yatanın da o olduğu meydana çıkmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un mezarının keşfi mahalli basından başlayarak haber ajansları vasıtasıyla dünyaya duyurulduğunda ilim alemince heyecanla karşılanmıştır.”³⁸

Onun hayatı hakkında 1791’de Tezkere-i Hazret-i Mollam adında bir risalenin yazıldığı söylenirse de bize ulaşamamıştır. Yukarıda belirlediğimiz mezarın Hazret-i Mollam olarak bilinmesi eskiden bilgili ve alim kimselere molla (domolla, damla³⁹) denilmesiyle açıklanabilir.⁴⁰ Bu konu çalışmada şöyle açıklanmıştır:

Biz, alimin “Divan” da kendi vatani ve hayatı hakkında verdiği bilgilere dayanarak 1982 yılının 12. ayından 1983 yılının 3. ayına kadar Kaşgar’da “Türk Dilleri Divanı”nın III.cildini Uygurca yayına hazırlarken Opal köyünü merkez edindik ve bir süre burada araştırma yaptık. ... Opal’da bulunan *Hazreti Mollam* mezarı ve buna benzer tarihi yerleri gözden geçirmiştik. Bu incelemeler sonunda Opal ve Kaşgar’daki ileri gelen bilim adamları, aydınlar ve ilgili kişilerden edinilen bilgileri, Kaşgarlı Mahmud’un mezarıyla ilgili malzemeleri ele geçirdik. Böylece, 30.12.1982 günü Opal’da bulunan Hazreti Mollam mezarının Kaşgarlı Mahmud’un mezarı olduğu hakkındaki ilk raporumuzu özerk bölgedeki ilgili yerlere Kaşgar yönetim merkezine gönderdik.⁴¹

Kaşgarlı Mahmud’un kimliği ve kişiliği hakkında söz ettiğimiz bilgilerin sonucu olarak onun asıl Barsganlı olduğu daha sonraları Kaşgar’a göç ettiği anlaşılır. Doğum tarihinin de son araştırmaların ortaya çıkardığı bilgilere göre 1008 olarak bilinir. Karahanlı döneminde hakanlığın ailesine ilişkili yakınlığı olduğu ve ilim almış eğitilmiş biri olduğu bilinir. Ölüm tarihi de net bilinmemekle beraber 1090 ile 1105 tarihler arası söz

³⁸Akün a.g.m, s.10

³⁹Günümüz Kırgız Türkçesinde “moldo” yani din eğitimi görmüş bilgin birisi olarak bilinir.

⁴⁰Bayat, a.g.e, s.34

⁴¹İbrahim Mutiy-Mirsultan Osmanov, (çev: Hülya Kasapoğlu Çengel), *Kaşgarlı Mahmud’un Yurdu, Hayatı ve Mazarı Hakkında*, **Bilig**, Cilt 6, Sayı 23, s. 190. Bunun dışında yazar esaseb Kaşgarlı Mahmut’un Kaşgarlı olduğunu ve Opal köyünde büyüdüğünü kanıtlamak istemiştir.

olduğu anlaşıyor. Ancak bu görüş bazı bilim adamları tarafınca kabul edilmediğini de unutmamamız gerekir.

Divanu Lugati't-Türk ne zaman, nerede yazıldı?

Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't Türk'ü 1 Cemaziyelevvel⁴² 464'de (25 Ocak 1072/1071 diyenler de var) yazılmaya başlar ve birkaç defa gözden geçirilip düzenlendikten sonra 12 Cemaziyelahir⁴³ 466'da (12 Şubat 1074 bazı kaynaklarda 9-10 Şubat⁴⁴) tamamlanmıştır.⁴⁵ Kitabı el yazısıyla çoğaltan Muhammed bin Ebi Bekir ibn Feth Divan'ın son sayfasında Kaşgarlı'nın kendi el yazısıyla yazdığı asıl kitabı nasıl yazıp bitirdiğini bildirmiştir. Ona göre kitap 464 yılı Cumad-el-ula ayının ilk günü (25 Ocak 1072) yazılmaya başlanıp 4 defa gözden geçirildikten sonra 466 yılının Cumad-el-ahire ayının onuncu günü olan (10 Şubat 1074) Pazartesi bitirilmiştir.⁴⁶ Eserin yazılış ve bitiş tarihi açısından ay ve yıl itibarıyla olan karışıklıklara nokta koyan Ziyat Akkoyunlu olayı şöyle çözer. Ona göre belirlenen iki tarih de doğrudur. Yalnız Kaşgarlı Mahmud 466 senesi yerine 469 olarak yanlış not düşer. Eser aslında 1073 tarihinde tamamlanır ve dört defa gözden geçirilerek 1074'de temize geçirilir. Açıklamada: *Eserin tamamı 638 sayfa olduğuna göre, geriye temize çekilmesi gereken 464 sayfa daha vardır. O günün şartları göz önüne bulundurulsa, eserin ortaya çıkması için birkaç aya daha ihtiyaç vardır* diyerek Mahmud'un daha ilerideki ayları hesaplayarak 466 senesini verdiğini savunur.⁴⁷ Çorotegin'in çalışmalarına göre bu konuda Avrupalı birkaç bilim adamı zamanında kendi çalışmalarını ortaya koymuşlardır. Örneğin: Fransız doğubilimci Louis Bazin 1957'de Divan'ın yazılıp bittiği tarihi 27 Ekim 1083 olarak belirtmiştir. Ona göre Divan'ın son sayfasında belirtilen 466 yıl sayısı 476 olarak düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

Eser tamamlandıktan sonra Bağdat'ta Halife Muktedi-Biemrillah'ın oğlu Ebü'l-Kasım⁴⁹ Abdullah'a (?) takdim edilmiştir.⁵⁰ Besim Atalay'ın çevirisinin I cildinde bu

⁴² Hicri Yılın beşinci ayı olarak bilinmektedir. "Cuma" kelimesi Arapçada *soğuk, kurak* anlamına gelmektedir. Bkz. Fuat Günel, *Cemaziyelevvel*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, Sayı 0, Yıl 1993, s.319

⁴³ Yılın altıncı ayıdır. Günel, *a.g.m*, s.319

⁴⁴ Ж.А. Токошева, Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат ат-түрк" эмгегинин түрк тилдерине которулушу жана иликтениши, Ош МУ жарчысы (Ош Devlet Üniversitesi Dergisi) Dergisi, Cilt 2, Yıl 2014, s. 48

⁴⁵ Mustafa S. Kaçalın, *Divanü Lugati't-Türk*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, Yıl 1994, s.446.

⁴⁶ Akalın, *a.g.e*, s.44

⁴⁷ Ziyat Akkoyunlu, *Kitabu Divanu Lugati't-Türk'te Bazı Meseleler*, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt 2, Sayı 3-4, Yıl 2009, s.55

⁴⁸ Чоротегин, *a.g.e*, 23

⁴⁹ Bu isim bir ad değildir, lakap veya künyedir. Onun dışında Muktedi-Biemrillah'ın oğlu olarak geçmesi de bizce bir yanlışlıklara yol açar.

⁵⁰ Kaçalın, *a.g.m*, s.446.

olay şöyle tercüme edilmiştir. “....*Kutsal Yalavaç postunda oturan, Haşim soyundan, Abbas oğullarından İmam bulunan ulumuz efendimiz Ebül Kasım Abdullah katına armağan ettim ki imanı olanların beyi ve Tanrının halifesi olan Muhammed Muktedi Biemrillah’ın oğludur.*”⁵¹

Burada belirtmek istediğimiz bir husus daha var. Eğer Atalay’ın çevirisine bakarsak yukarıda zikredilen halife Abdullah Muhammed Muktedi Biemrillah’ın oğlu olarak gözükyor. Ancak Muktedi Biemrillah Abbasi halfeliğine 1075 tarihinde daha küçük yaşta geliyor. Ya da bizim anlayamadığımız nokta Muhammed Muktedi Biemrillah ile Muktedi Biemrillah ikisinin ayrı bir şahıslar olma ihtimalleri vardır.

Atalay’ın çevirisini doğru sayarsak eserin gözden geçirildiği tarihle beraber 10 Şubat 1074 tarihinde tamamen bitmiş ve 1074’te halifeye armağan edilmiş olacaktır. Ancak eserin yazıldığı dönemde bu künyeyi taşıyan bir halife olmadığı; o dönemde ithafta bahsi geçen Abbasi Halifesi Abdullah’ın lakabının (1071-1075) Ebi’l-Ka’im olduğu bilinir. Bu hatayı Akkoyunlu eserin asıl nüshasından çekilme sırasında yanlışlıklara yol verildiğinden olduğunu söyler.⁵² Eğer bu görüşü desteklemiş olursak eser Kaçalin’in dediği 1077 tarihine kadar uzamayacaktır. Çünkü eser bu tarihte tamamlanmış olsaydı takdim edilmiş olan Halife Ebü’l-Kasım Abdullah’a değil Muktediye’ye⁵³ sunulmuş olacaktı.⁵⁴ Çünkü 1077’de Halife Abdullah’ın saltanatı sona ermiş gözükmektedir. İleride onun nasıl bu kitabı yazdığı konusunda tahminlerde bulunan bazı kaynaklardan örnekler vereceğiz.

Dediğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud’un Kaşgar’dan tam olarak hangi sene ayrılıp Bağdat’a da ne zaman geldiği belirsizlikte kalmıştır. Bayat’ın fikrine göre 1057 ile 1067 yılları arasında geldiği tahmin edilir. Kitabı 1072’de yazmaya başlamış olursa önceden bir hazırlıklar yapmaya başlaması gerekeceği doğaldır. Eğer öyleyse arada kalan 15 yıl civarı Türk illerini gezmesi ve malzeme toplaması hususunda değerlendirilmeli.⁵⁵

⁵¹ Atalay, **a.g.e**, s.4-5

⁵² **Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi**, TDK Yayınları, Ankara 2009, s.17

⁵³ 1056’da Bağdat’ta doğdu. Babası daha onun doğumundan 6 ay önce öldü. Bu sebepten dedesi Kaim Biemrillah’ın ölümü üzerine 1075’te tahta geçiyor. Bkz. Angelika Hartmann, *Muktedi-Biemrillah*, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31, Yıl 2009, s.142

⁵⁴ Atalay, **a.g.e**, s.XIV-XV

⁵⁵ Bayat, **a.g.e**, s.36. Kaşgarlı Mahmut da bize eseri nasıl eziyetlerle yazdığını şu cümlelerle açıklamaktadır. Örneğin: Kaşgarlı Mahmut: *ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılcı en incesi,*

Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a nasıl geldiği konusunda yine bir bilgi çalışmalarda geniş ölçüde önümüze çıkmaktadır. Onların bir tanesi Divanu Lugati't-Türk'te Terken isminde Hatuna yazılmış koşuğ, şiir, kaside şeklinde satırlar yer alır. Terken Hatun Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın eşidir. Yine Mahmud ile aynı soydan (doğru ise Afrasyab soyu) geldiği söylenir. Ailesinden ve yakınlarından ayrılan Mahmud çare bulmak için ismi geçen Hatun'a gelmiş, yardım istemiş olabilir. İşte söylediğimiz beyitlerin bazıları şunlardır (Akalin Hakaniye Türkçesi olan versiyonuna da yer vermiş. Biz sadece günümüz Türkçesi çevirisini sunacağız):

Terken Hatun katına sun benden bir şiir,

De hizmetkarınız umar yeni hizmetler

Bulut hep (ihşan) yağdırır saf altın damlar

Aksa onun (ihşan) seli bana doğru, sevincim (sonsuz olur) ve muradıma erişim (olurum)

Kurmuş dünya pususunu, kılmış onu yaralı

İlaç çare arayıp sizde bulur yakıyı...⁵⁶

Eğer bu sunulan şarkının tam yazarı Mahmud olursa Omeljan Pritsak'ın da dediği gibi siyasi bir kaçkın halinde Bağdat'a gitmek zorunda kaldığı aşikar olacaktır.

Aslında eserin nerede nasıl yazılmaya başladığına dair kesin bir bilgi yok, müellif de bunu belirtmemiştir. DLT araştırmacıların kabullendikleri düşüncelere göre Bağdat'ta yazılmıştır. Bu fikir eserin Bağdat halifesine armağan edilişinden doğmaktadır.

Divan'ın çekilmiş nüshası hakkında

Bizim elimize ulaşan DLT nüshası Kaşgarlı Mahmud'un kendi el yazısıyla yazdığı bir nüsha değildir.

Yazma Muhammed bin Ebi Bekr bin Ebi'l-Feth es-Savi tarafından asıl nüshasından Şam'da istinsah edilmiş ve hicri 664 yılında, Şevval ayının 27'si pazar günü (1

soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum halde onların şehirlerini, çöllerini baştanbaşa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belleyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi düzenle düzenlemişimdir. Bkz. Kaşgarlı, a.g.e, s.76

⁵⁶ Akalin, a.g.e, s.22

Ağustos 1266 yılında) tamamlanmıştır. 23,9x16,5 cm boyutlarındaki kagıdı kalın şark kagıdıdır, bej rengindedir. 319 varaktır. Dankoff ve Kelly'nin araştırmalarına dayanan Erzincanlı'nın tespitine göre harekeli nesih hattıyla yazılmıştır ve her sayfada 17 satır vardır. İlk varağın ön yüzünde, eserin ve müellifi Kaşgarlı Mahmud'un adından sonra ona ait olmayan 15 satırlık bir açıklama bulunmaktadır. Yıpranan bazı sayfasının kenarları kesilerek düzenlemeler yapılmış, yazma genel olarak iyi korunmuştur. XX. yüzyılda bulunmasıyla eser siyah bir deriyle ciltlenmiştir.⁵⁷ Divanu Lugati't-Türk'ün bu istinsah edilmiş nüshası Fatih Millet kütüphanesinin 4189 sayılı numarasındadır. Daha sonraları bu nüsha esas alınarak biri Türk Dili Kurumu (Ankara 1941) diğeri Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (Ankara 1990) tarafından olmak üzere iki tıpkıbasımı yayımlanmıştır.⁵⁸

Eserin yazılış amacı

Akalin'e göre Kaşgarlı Mahmud eseri yazarken iki temel amaç belirlemiştir. Birincisi pratik amaç, ikincisi de Türk dilinin ve Türk dili yoluyla Türk kültürünün Arap dil ve kültürüne karşı değerini savunan, dil ve kültür mücadelesidir.⁵⁹

Aysu Ata'ya göre eserin yazılma amacı tamamen farklı olabilir. 999'da Karahanlıların (Kaşgarlı Mahmud'un babalarının) Samani devletini yıktığı bilinir. İlk Kuran-ı Kerim'in de bu devlette Farsça tercümesi yapıldığı ve devlet yıkıldığında tercümenin Karahanlıların eline geçtiği düşünülür. Siyasi nedenler dolayısıyla devletini bırakmak zorunda kalan Kaşgarlı Mahmud aradaki yaklaşık elli sene civarında bu tercümeyi görmemesi imkansızdır. Tahmin edildiğine göre Mahmud bu eseri ele aldığı anda dini hususlar da düşünülmüştür. Ata bu görüşü kanıtlamak için Divandan şu satırları örnek olarak göstermiştir. “Divanu Lugati't-Türk bütün İslami eserlerde olduğu gibi “*Tanrının adıyla*” diye başlar ve şöyle devam eder. “Halkın en uz dillisi bitkin, en sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı Cebrail'i açık anlatış ve her yönünü bildiriş ile Muhammed'e içerisinde haramı, helalı anlatan Kur'an'ı gönderdi; böylelikle öz yolu belli etti, belge ve kılavuz koydu””.⁶⁰ Herhalde bu cümlelere dayanan Ata eserin bir dini amacı olabileceğini düşünmüştür. O dönemlerde zaten Türkler neredeyse İran,

⁵⁷Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, **Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati't-Türk**, TDK Yayınları, Ankara 2014, s. xxxvi

⁵⁸ Kaçalin, *a.g.m*, s.449

⁵⁹ Akalin, *a.g.m*, s.484

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e**, s.66-67

Irak olmak üzere Orta Asya'ya kadar, Anadolu'yu fethederek hüküm sürdüğü çağıydı. Bunun yanı sıra ilimin her yönünde ilim adamları yetişiyor kendi isimlerini tarihe bırakıyorlardı. Tahmin ettiğimize göre Ata da kendi çalışmasında Kaşgarlı Mahmud'un bu yönde eseri yazdığını açıklamak istemiştir.

Diğer bir görüşte eserin bir siyasi amaç içerdiği söz konusudur. Çalışmada eserin hem dil hem siyasi bir ilişkilerle bağlantısından bahsedilir. Dil bağlantısına baktığımızda eserin sadece bir yabancılara Türkçeyi öğretmekle yetinmeyeceği söz konusudur. Dil ve siyasi egemenlik sırasında ele alınmış olan bu metin o dönemin siyasi yönden bir kuruculuk manada büyüyen Türklerin kültürünü anlatmak mahiyetine sahiptir. Eserin gerçekten siyasi bir amaçta yazıldığını öğrenmek için o dönemin siyasi ve askeri durumunu iyi anlamamız gerekir. Bu dönem eski Türklerin yeni bir inanca bağlanması aynı zamanda Arap ve Türk kültürü, inancı konusunda bir yola girme hususu söz konusudur. Aynı zamanda Türkler XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizanslıları yenilgiye uğratarak Türkler için Anadolu kapılarını açıyor, Irak'ta Abbasi halifesinin oturduğu Bağdat'a kadarki geniş coğrafyaya siyasi üstünlük sağlamaktaydılar. Bunun yanı sıra farkına varan Kaşgarlı Mahmud hem Türklerin gücünü, dilini ve kültürünü yansıtmak ve öğretme amacıyla eseri yazmaya başlamıştır. Bu görüşü kanıtlamak için çalışanlar Divanu Lugati't-Türk'ten bazı örnekleri verir. Örneğin:

*“Yüce Tanrı, devlet güneşini Türk burçlarında doğdurdu. Dönenceleri onların ülkeleri çevresinde döndürdü. Bundan dolayı onları Türk diye adlandırdı. Onları çağın hakanları yapıp dünyanın egemenlik dizginlerini ellerine verdi. Onları herkese üstün kıldı, tüm insanlıkla görevlendirdi, doğruluğa yöneltti. Onara katılanları ve onlar adına çabalayanları güçlendirdi. ”.*⁶¹ Bu örnekler doğrultusunda kitabın bir siyasi nedenler içerdiğini anlatmak ister. Yani Divanu Lugati't-Türk ilmi bir kitaptan daha çok Türklerin o tarihlerde “*varlık siyasetine*” karşılık gelebilecek bir metin halidir. Dönemin siyasi tarihi incelendiğinde eserin siyasi amacı daha net bir şekilde gözükür ve anlaşılır.⁶²

Divanu Lugati't-Türk'ün yapısı, içeriği, dili

⁶¹ Yılmaz Bacaklı, Enver Kapağan, Mustafa Kundakçı, *Divanü Lugati't-Türk'ün Yazılma Amacı Üzerine Bir Değerlendirme*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 8, Yıl 2016, s.3264

⁶² Bacaklı, a.g.m, s.3262

Divanu Lugati't-Türk eserinin içeriğine girmeden önce eserin adı üzerine yapılmış çalışmadan söz edeceğiz. Bilindiği gibi eserin yazılış şeklinin birkaç versiyonu mevcuttur. Tuncer Gülensoy⁶³'un 1987'de *Kaşgarlı Mahmud'un eserinin adı üzerine* adlı Fırat Üniversitesi Dergisine yayımladığı makaleden yola çıkarak eserin adı nasıl doğru yazılmalı sorusuna cevap arayacağız. Gülensoy'a göre eserin 9 değişik transkripsiyonu mevcuttur. Onlar aşağıdaki şekildedirler:

1. *Diwan Lugat at-turc*
2. *DİVAN LUGAT AT-TURK*
3. *Divan-ı Lugat al-Türk*
4. *Kitabü Divanı Lugati't-Türk*
5. *Kitab-ü Divan-ı Lugat-it Türk*
6. *Divan-i Lugat-it-Türk*
7. *Divanü Lugat-it-Türk*
8. *Divanülugati-t-türk*
9. *Divanü Lugati't-Türk*⁶⁴

Eserin asıl nüshasındaki imlasına bakıldığında zincirleme isim tamlaması olarak okursak burada *Kitabu kelimesi olup, Divanı Lugati't-Türk* şeklinde olacaktır. Anlamı: Türk kelimelerinin divan kitabı ya da *Türkçe kelimelerin sözlüğü* demektir. Sonuç olarak baktığımızda eser büyük harflerle yazılacak olursa: KİTABU DİVANU LUGATİ'T-TÜRK, (neden *Divanı* değil *Divanu* olarak okunduğunu merak edenler dipnotta gösterdiğimiz kaynakçaya bakabilirler) küçük harflerle yazacak olursak da: *Kitabu Divanu Lugati't-Türk* şeklinde doğru olacaktır.⁶⁵

Türk dilinin ilk kamusu olan Divanu Lugati't-Türk genel anlamda çeşitli Türk boylarından derlenmiş ağızlar sözlüğü olarak kabul edilmiştir. Ancak bu eser yanı sıra Türk tarihi ve coğrafyası, gramer kuralları, mitolojisi, folklor ve halk edebiyatına ait bilgileri ile XI.yüzyılın sosyal yapısını canlı tutan önemli kaynak özelliğini de taşımaktadır.⁶⁶ Çoğu araştırmacılar onun bu eşsiz eserinin nasıl yazıldığına dair birçok

⁶³ Aynı meseleyi Ziyat Akkoyunlu da kendi çalışmasında belirtmiştir. Bkz. Z. Akkoyunlu, *a.g.e*, s.17

⁶⁴ Tuncer Gülensoy, *Kaşgarlı Mahmud'un Eserinin Adı Üzerine*, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Yıl 1987, s.151

⁶⁵ Gülensoy, *a.g.m*, s.151

⁶⁶ Fahri Kayadibi, *Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügati't-Türk'te Eğitim İle İlgili Kavramlar*, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 0, Sayı 18, Yıl 2008, s. 4

çalışmalarda bulunmuşlardır. Mustafa Kaçalın'ın diğer bir çalışmasında Kaşgarlı Mahmut'un Divan eseri Karaçuklu İbrahim oğlu Ebu İbrahim İshak'ın *Divanu'l-Edeb fi Beyani Lugat'l-Arab* adlı sözlüğüne göre örnek alınarak yazılmıştır.⁶⁷ Ancak diğer kaynakların dediğine göre Kaşgarlı Mahmud eserini yazarken Arap sözlük bilimcisi el-Halil'in *Kitabu'l-Ayn* adlı eserin kullandığı, onun uygulamasını takip ettiği düşünülmektedir. Bu konuda araştırma yapan Vefa Nalbant Divan'dan şu örnekleri göstermiştir.

“Türk dili ile Arap dilinin at başı yürüdükleri bilinsin diye Halil'in Kitabı'l-Ayn'ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta yazmak, ara sıra yüreğime doğar dururdu. Çünkü böyle yapmak daha derli toplu bir iş olurdu. Lakin benim tuttuğum yol, daha doğrudur; çünkü bu yolda kelimeleri bulmak daha kolaydır ve herkes bu yolu daha çok sever. Bunun içindir ki sözü kısa tutmak dileğiyle kullanılmayan kelimeleri bıraktım... (DLT'den alınmıştır).”⁶⁸

Eserin içeriği hakkında çalışma yapacak olanlar Akkoyunlu ile Ercilasun'un *Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk* kitabının ikinci bölümünden yararlanabilirler. Çünkü iki bilim adamı eserde ne konu olursa olsun çok ince çalışmışlardır. Eserin tanımını yapacak olursak eser sözlük olmak dışından birçok özelliklere sahiptir. Biz yukarıda zikrettiğimiz eserden madde halinde sıralanmış özellikleriyle tanıtmayı doğru bulduk.

1. DLT, 8000 civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarını veren bir sözlüktür;
2. DLT, çeşitli bölümlerin veya kelime listelerinin sonunda yapılan gramer açıklamalar, özellikle 279-304.sayfalar arasında verilen bilgiler dolayısıyla 11.yüzyıl ölçünlü Türkçesinin küçük bir grameridir;
3. DLT, 11.yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler veren diyalektolojik bir çalışmadır;
4. DLT, 11.yüzyıldaki Türk boy ve alt boyları hakkında bilgiler veren etnolojik bir eserdir;

⁶⁷Mustafa S. Kaçalın, *Divanü Lugati't-Türk Üzerine Birkaç Söz*, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 0, Sayı 683, Yıl 2008, s.529

⁶⁸ Kaşgarlı, a.g.e, s.150

5. *DLT, 11.yüzyıl Türk coğrafyasına ait birçok şehir, kasaba, köy, akarsu, göl, dağ adlarını içine alan, bunların birçoğunu bir haritada gösteren ve bazıları hakkında kısa bilgiler veren bir coğrafya eseridir;*
6. *DLT, yer adları yanında, kişi adlarına da yer veren onomastik bir çalışmadır;*
7. *DLT, Türklere ait bazı efsaneler çeşitli adet ve inanışları içine alan; tarım, hayvancılık, avcılık, çeşitli zanaat ve mesleklerle; giyim-kuşam, süslenme, eşya ve aletler, silahlar ve at aletleri hakkında bilgilenmemizi sağlayan bir halk bilimi eseridir;*
8. *DLT, çeşitli hastalıklar, tedavi şekilleri ve ilaçlar hakkında bilgi veren bir halk hekimliği kitabıdır;*
9. *DLT, 300'e yakın atasözü ile 11.yüzyıl ait bir atalar sözü külliyyatıdır;*
10. *DLT, çeşitli kelimelere örnek olarak verilmiş, tamamı 764 mısra tutan dörtlük ve beyitleriyle 11.yüzyıla ait bir şiir antolojisidir.*⁶⁹

Doğan'a göre Divan, Eski Uygurcaya çok yakın özellikler taşıyan Karahanlı Türkçesinin ağırlıklı olduğu ve sözvarlığında Arapçanın ve Farsçanın tesirlerinin olduğu Orta Türkçe dönemi eseridir. Arapça olarak kaleme alınmış olup çift dilli bir sözlüktür.⁷⁰ Hakaniyet Türkçesi temel alınarak hazırlanan bu eser Kaşgarlı Mahmut'un da bu dil grubuna mensup olduğunu açık göstermektedir.⁷¹

DLT, Arap sözlükçülüğünün İskenderiye ekolüne göre yazılmıştır. Türkçeden Arapçaya bir sözlük niteliğinde olan eserde madde başı Türkçe kelimelere Arapça karşılıklar verilmiş, kelimeler çoğu zaman cümle içinde örneklendirilmiş, hatta birçok sav, beyit ve atasözüyle de anlamlar pekiştirilmiştir.⁷²

Akalin eseri *Türkçenin hafızası* olarak tanıtır. Türklerin yaşadığı coğrafyaları tanıtan şehir, yerleşim birimleriyle, dağlar, ovaları gözler önüne seren ilk Türk atlasıdır, Türk

⁶⁹ Ahmet B. Ercilasun., Ziyat Akkoyunlu, **a.g.e.**, s.xvii-xviii

⁷⁰ Yusuf Doğan, *Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk*, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, Yıl 2016, s.5

⁷¹ Orhan Kabataş, *Divanü Lugati't-Türk'ten Türkiye Türkçesine*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Cilt 49, Sayı 0, Yıl 2009, s.147

⁷² M.Selda Çoban, *"Divanu Lugati't-Türk'te Geçen "Oğuzca Kayıtlı Dil Malzemeleri"*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi, 2005. s. 5

dilinin yüceliğın anlatan, Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu gösteren ilk Türkçe dil öğretim kitabı olarak değerlendirir.⁷³

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü sadece standart dil türünün malzemesini sunmamaktadır aynı zamanda “luga” kelimesinin açıkça gösterdiği söz, dil, diyalekt, konuşma, değişke gibi anlamların karşılığın da vermek istemiştir.⁷⁴

Şimdiye kadar eski Türk dili ve eski Türk varlığı üzerine bunun kadar önem taşıyan eser bulunmamıştır. Biz bu eşiti olmayan eserden eski Türklerin 900 yıl önceki dillerini, düşünüşlerini, durumlarını öğrenmekteyiz.⁷⁵ Orta çağ eski Türkleri'nin devlet anlayışını, inançlarını ve dil özelliklerini Yusuf Has Hacib'in yazmış olduğu Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'un Divanı'ndan daha iyi tanımaktayız. Eserlerin en önemli özellikleri de zamanında yazılmış olmasıdır.

*Kitaba yüzeysel olarak baktığımızda hamd, salat-selam, kitabın yazılış amacı ve takip edilen metodun yer aldığı mukaddime, peşine genel Türkçe gramerinin anlatıldığı gramer bölümü ve sonra 8 kitap olarak açıklanan sözlük bölümünün geldiğini görürüz.*⁷⁶ Nalbant'ın çalışmasında 8 kitabın isimleri şu şekildedir: “I. Kitabü'l-Hemze (Arapça seslik özelliklere göre sözcükler ünlülerle başlanmamaktadır); II. Kitabü's-Salim (Bu kitap sadece Arapça üçlü kök sözcük düzeninde üç harfi de ünsüz olan Türkçe sözcükleri içermektedir); III. Kitabü'l-Muza'af (Arapça'da katma, ilave anlamına gelen muza'af, terim olarak üç harfli köklerden yeni türetilen sözcüklerin, ikinci, üçüncü veya dördüncü harflerinin asıl sözcüğün ilk harfi ile aynı olmasını, asıl sözcüğün ilk harfinin yeni türetilen sözcüğün ortasında veya sonunda tekrar edilmesini ifade etmektedir); IV. Kitabü'l-Misal (Arapça'da “ye” ve “vav” harfleri ile başlayan sözcükleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir); V. Kitabü'z-Zevatü's-Selase (Bu kitap ortasında ya da Erba'a (Arapça'da geçmiş zamanın çekiminde içinde illetli ye, vav, elif harflerini bulunduran fiillerdeki söz konusu harfler düşmektedir); VI. Kitabü'l-Gunna (Kaşgarlı'nın Türkçe'nin seslik özelliklerini göz önünde bulundurarak Farabi'nin eserini oluşturan altı kitaba ilave ettiği iki kitabından ilki yapısında nazal sesleri bulunduran sözcükleri içeren gunnalı sözcükler kitabıdır);

⁷³ Şükrü Haluk Akalin, *Kaşgarlı Mahmut Bin Yaşında, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 0, Sayı 683, Yıl 2008, s.480

⁷⁴ Kaşgarlı a.g.e, s.76

⁷⁵ Atalay, a.g.e, s.X

⁷⁶ Doğan, a.g.m, s.6

VII.Kitabü'l-Cem ve VIII. Beynü's-Sakineyn (Bu kitapta orta hecede görülen ünsüz kümelenmeleri üzerine kurmuş, eserde görülen kend, bars, yarp, alk, şaṇç gibi sözcükleri eserinde başka kitaplara yerleştirmiştir)".⁷⁷

Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği harita

Eserin özelliğinden bir tanesi de Kaşgarlı Mahmud tarafından çizilmiş dünya haritasıdır. Bugünkü bildiklerimize göre bu bir Türk'ün çizdiği ilk dünya haritası olmuştur. Haritacılık tekniklerine göre ilkel sayılan bu harita döneminin coğrafyacılık bilgilerine göre çok ileri bir düzeydedir.⁷⁸ *Haritanın yönü ise, güneşin doğduğu tarafı gösteren Doğu'dur ve haritanın üst tarafında veya günümüzdeki yaygın projeksiyonlara göre kuzeydedir. Bu tercihin eski Türk inançlarından kaynaklandığı, Orhun yazıtlarından, Gök Türklerden beri asıl cihetin doğu olduğu belirtilir.*⁷⁹ İslam coğrafyacıları yeryüzünü daire şeklinde tasvir etmişlerdir. Kaşgarlı'nın dünya görüşü de bu şekildedir. Miller, Hermann ve Bagrow gibi ünlü harita tarihçilerinin değerlendirmesi sonucunda bu harita bir dünya haritası niteliğini taşımaktadır. Haritasını çizme amacının da gezdiği Türk boylarının coğrafi bölgelerini canlı şekilde dünyaya tanıtmak için çizdiği düşüncesi güç kazanmaktadır.⁸⁰

Haritanın merkezi sayılan Barsgan Türkler için dönemin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca bilginlere göre Barsgan merkez olarak gösterilmesi Mahmud'un dünyanın merkezinin Barsgan olarak görmesinden tamamen uzaktır. Eski devirlerde haritalar farazi bir merkeze göre yayılmaktaydı. Bu tür harita projeksiyonlara "azimutsal projeksiyon" denmektedir. Yani harita çiziminde esas alınan merkez, dünyanın merkezinin burada olduğunu göstermez. Örneğin Orta çağ Avrupası'nda Hristiyan dünya haritaları Kudüs merkezliken erken devir İslam haritalarında harita merkezi Mekke ve Medine olarak çizilmiştir.⁸¹

XI.yüzyılın Türk dünyasını resmeden bu harita ile birlikte Mahmud, *Rum ülkesinden Maçin'e dek Türk ellerinin hepsinin boyu beş bin, tamamı sekiz bin fersah eder* diyerek

⁷⁷ Mehmet Vefa Nalbant, *Türkçenin İlk Alimi Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Divanü Lugatî't-Türk, Yeni Türkiye*, Cilt 0, Sayı 55, Yıl 2013, s.284-285

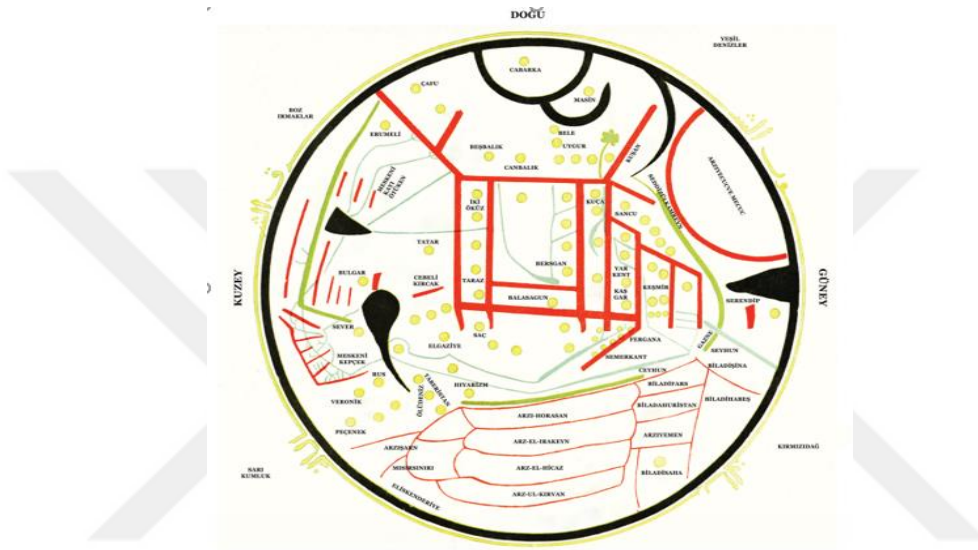
⁷⁸ Akalin, a.g.e, s.88

⁷⁹ Akalin, a.g.e, s.88

⁸⁰ Kaşgarlı, a.g.e, s.122-124. Özellikle Kaşgarlı Mahmut'un haritası üzerinde çalışacak olanlar Fikret Sarioğlu'nun bu makalesin takip edebilirler.

⁸¹ Aynı yer, s.122

yer bunların hepsi iyi bilinmesi için haritasını yeryüzünün şekli gibi dairede gösterdiğini belirtir. Haritada merkez olan Barsgan şehri dışında *Kuça*, *Barman*, *Uç*, *Koçnarbaşı*, *Yarkent*, *Hoten*, *Curcan*, *Özçent*, *Marginan*, *Hucent* vesaire yerler tek-tek gösterilmiştir.⁸² Eski Türk coğrafyası bakımından da Kaşgarlı Mahmud'un eserini önemsememiz gerekir. O çizdiği dünya haritası ile aynı zamanda yapımı çok güçlü olan bir harita mühendisi, haritaya yerleştirdiği yer adları ile “*Türk onomastiğinin babası*” sıfatlarına da ulaşabilmiştir.⁸³

<https://www.harita.gov.tr>

Yine Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği harita Japonya'yı ilk kez harita üzerinde doğru göstermiş bilgin olarak önem kazandırmaktadır. Yukarıda resime baktığınız üzere *Cabarka* olarak latın harfleriyle çevrilen yer adı Japonya'dır. Bu konu ile ilgili araştırmacıların birkaçı ayrı bir çalışmalarda bulunmuşlardır.

⁸² Akali, a.g.e, s.88

⁸³ Tuncer Gülensoy, “*Divanü Lügati't-Türk*’ün Yeniden Doğumu, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt 0, Sayı 15, Yıl 2014, s.261

1.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.1.Ali Emiri Efendi

Günümüzde Ali Emiri Efendi hakkında çalışmalar çoktur. Ancak tarihi bakımdan öne gelenleri M. Tevfikoğlu, K. Eraslan, M. Serhan Tayşi ve önemli olan yazı Kilisli Rıfat Muallim tarafından ele alınmıştır. Aslında Ali Emiri Efendi'nin tarihi bir şahsiyetin yazmada biraz zorluklarla kavuştuk. Çünkü Ali Emiri Efendi bir tarihçilik alan dışında daha çok edebiyat tarihi açısından önemli bir şahıs olduğunu belirtmemiz gerekecek. Onun için Ali Emiri hakkında çalışma yapanların çoğu abartılı bilgilere yer vermişlerdir. Yani edebi kişiliği hakkında daha çok bilgiler mevcut bulunmaktadır diyebiliriz. Aslen TDV İslam Ansiklopedisinde Ali Emiri maddesi de ancak bir buçuk sayfadan ibarettir. Bu şahısın tarihi kimiliği hakkında başvurabileceğimiz ilk kaynak M. Serhan Tayşinin TDV İslam Ansiklopedisindeki Ali Emiri Efendi başlık altındaki bilgilerdir.

Ali Emiri Efendi 1857 'de Diyarbakır'da doğdu. Şair Saim Seyid Mehmed Emiri Çelebi'nin torunlarından Seyyid Mehmed Şerif Efendi'nin oğlu olarak bilinmektedir. İlk eğitimini Diyarbakır'da atasının vakfetmiş olduğu Sülûkiyye Medresesi Sıbyan⁸⁴ Mektebinde aldı. Daha sonraları Mardindeki dayılarını yanına giderek üç yıl kadar Ahmed Hilmi Efendi başta olmak üzere ordaki alimlerden çeşitli dersler alır, Farsça ve Arapçasını da geliştirir. Bu aralarda eski tarzda edebiy şiirler yazmaya başladığı bilinmektedir.⁸⁵

Ali Emiri Efendi tarih ve edebiyat araştırmacı, kütüphaneci, yazar, şair, biyografya ve bibliyografya alimlerinden biridir. Ailesi tanınmış Diyarbakır kültürüne hizmet edenlerdendir. Çocukluğuna ilgili kendisi şu bilgileri vermiştir: *Üstadımızla gezmeye çıktığımızda, çocuklar oyunla vakit geçirirlerken, ben bir tarafa çekilir kitap okurdum. Yalnız Cuma günleri, saat 10-11 sıralarında, Berham Paşa Camii avlusunda kitap*

⁸⁴ Kemal Çelik, "Ali Emiri Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri 1857-1924", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi,1988, s.6

⁸⁵ Mehmet Serhan Tayşi, Ali Emiri Efendi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, Yıl 1989, s.390

*okumaktan çok yorulmuş olan zihnimi dinlendirmek için, bazı zamanlar oyuna katılırdım.*⁸⁶

Çelik'in çalışmasına göre büyük amcası Şaban Kami Efendi'nin yanında, altı yıldan daha uzun süre öğrenimini devam ettirdi.⁸⁷ 1875⁸⁸ yılında Diyarbakır'a dönen Ali Emiri, o dönemde yeni kurulan telgrafhaneye devam ederek Mors alfabesini ve telgrafçılığı kısa zamanda öğrenir Müjgan Cunbur'un belirttiğine göre onun ilk görevi 500 kuruş maaşla *Heyet-i İslahiyye Müsevvidliği (kitaplığı)*'na yaptığı müsevvid görevi olmuştur.⁸⁹ Burda belirtmemiz gereken husus Cunbur'un Ali Emiri'nin Diyarbakır'a döndüğü tarih 1875 olarak geçer Çelik ise onun 1869'da döndüğünü ve 6 seneden fazla yine eğitimine devamettiğini söyleyerek aradaki boşluğu doldurmuştur. Ondan sonra Kozan Sancağı Aşar Müdürlüğüne, Adana Aşar Nezareti Başkatipliğine, Leskoviç, Kırşehir ve Trablusşam muhasebeciliklerine, Elazığ, Erzurum defterdarlıklarına tayin edilmiştir. Memuriyet derecesi: Rütbei ula sınıfı sanisidir.⁹⁰ Ali Emiri Efendi özel hayatında da nadir bir şahsiyet olarak bilinir. Çünkü o hayatı boyunca hiç evlenmemiş. Kemal Eraslan'ın dediğine göre o kendisine mahsusu yaşayış tarzı ile dikkatı çekmiş, dürüst, inançlı ve gururlu biri olduğu bilinmektedir. Devlet memurluğu yaptığı dönemlerde Mardin, Halep, İskodra, Yanya gibi yerlerde bir memurdan ziyade araştırmacı hizmetinde bulunmuştur.⁹¹

Onun kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu bilinmektedir. Tarih ve edebiyat sahasında geniş bir bilgiye sahip olmuştur. Bunu Kilisli Muallim Rıfat da Eli Emiri Efendi'yi

⁸⁶ Ali Emiri Efendi ailesi hakkında şunları söylemiştir: *"Pederim, beni çok severdi. Lakin asla yüz vermezdi. Çok ciddi, yi ve inanç sahibi bir insandı. Vefatı sırasında Emiri, Emiri diyerek üç gün can çekiştirmiş. Yazmış olduğum levhalardan birini getirip, göğsünün üstüne koyunca ruhunu teslim etmiş. Akrabadan, gayet bilgili bir hanım İstanbul'a geldiğinde, o levhayı yadigar olarak bana getirmişti. Ben de Millet Kütüphanesi'nin müze kısmına yerleştirdim dedikten sonra annesi hakkında da "Validem o böle idi.gece ve gündüz, ibadetini bitirmeden benimle konuşmazdı. Bir akşam eve gelince elini öptüm. Emiri ben sana sütümü, emeğimi can ve gönülden helal ettim. İnşallah hiç bir zaruret görmezsin ve arkan yere gelmez, dedi. " Annesi bunun dışında da onunla gurur duyduğunu mahalledeki insanların onu övdüğünü anlatarak ona destek çıkmıştır. Bkz.Kemal Çelik, a.g.t, s.4.*

⁸⁷ Kemal Çelik, a.g.m,s.6

⁸⁸ Kemal Çelik'in çalışmasına göre Ali Emiri Efendi 1869'da Diyarbakır'a dönmüştür.

⁸⁹ Cunbur'un anlattığına göre Ali Emiri Efendi daha askerlik çağındayken Diyarbakır'a gelen Müfettiş Abidin Paşa'ya sunduğu Sultan V.Murat'ın tahta çıkması şerefine yazmış olduğu 93 beyitlik kasidesi herkesin dikkatini çekmiş ve ilk görevine davet edilmiştir. Bkz. Müjgan Cunbur, *Ölümünün 60.Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi (1858-24 Ocak 1924)*, **Erdem**, Cilt 6, Sayı 16, Yıl 1990, s.239

⁹⁰ <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1707/1691>

⁹¹Kemal Eraslan, *Ali Emiri Efendi*, **Erdem**, Cilt 6,Sayı 16, Yıl 1990, s.236, Yani gittiği her yerde kitap toplardı, satın alırdı.

anlatırken söz etmiştir.⁹² Diyarbakırlı şairlerin biyografileriyle eserlerine tahsis ettiği “Tezkirei Şuarai Amid” isimli eserinde, garip bir tarzda kendi hayatından bazı noktalarından not düşmüştür. Onda: *Hazreti Ali’nin kelamı kibarlarını ezberlediğini, telgraf fennine merak ederek 1292 de altı ay kadar bazı meleke ve bilgi kazandığını, bundan başka, istirahati ve uykusu bahasında vaktinin çoğunu tarih kitaplarına ayırdığını, uykusunda bile, okuduğu şeyleri yüksek sesle tekrar etmesinden rahatsız oldukları için yanında kimsenin yatamadığını, bir lamba ışığında ekseriya sabahlara kadar okuduğundan zayıflayıp bitap düştüğünü, kaydeder.*⁹³

Kemal Eraslan’ın yazdığı makalede onun edebiyat tarihçiliği açısından yazdığı şu eserleri mevcuttur: Başta Diyarbakır olmak üzere çeşitli yöre şarlerine dair yazdığı üç ciltlik *Tezkire-i Şuara-yı Amid*’dir. İşkodra ve Yanya’da görevli iken kaleme aldığı *Yanya Şairleri* eseri. Bu eser Yanya sanatkarlarını unutulmaktan kurtaran biyografik niteliğinde bir eserdir. Bunun dışında 16 ciltlik *Osmanlı Şairleri, Cevahirü’l-mülük* adlı Osmanlı padişahlarının şiirlerine yapılan tahmisleri ihtiva eden eseri de edebiyat tarihi bakımından önem kazanır. Diğer bir eseri de *Diyarbakırlı Bazı Zevatin Terceme-i Halleri* adlı biyografisidir.⁹⁴ Bu eserleri dışında Kemal Çelik’in belirttiği eserleri şunlardır: *Abai-l-Akvam (kayıptır), Acaibü’l-Leta’if (Türkistan-Hitay Seyahatnamesi), Yemen Hatırası-Rika yazma, 50 yaprak vs.*⁹⁵

Ali Emiri Efendi bilindiği üzere her gittiği yerden kitaplar toplar satın alır parasının yetmediği zamanlarda borçlanarak rica ile alırdı kitapları. Bunlardan yanı sıra bir tanesi her zaman övgüyle anılan Kaşgarlı Mahmut’un kitabının bulunması ve parasının yetmediği ve arkadaşına borçlanarak bu kitabı 33 (?) Türk lirasına satın aldığıdır.

⁹² Kilisli Rifat Ali Emiri Efendinin büyük bir afızaya sahip olduğunu şöyle anlatır: “....Her türlü eseri okumakla beraber en çok Osmanlı tarihi ile meşguldü. Hafızası çok kuvvetliydi. Okuduğu şeyleri unutmamış, unutmazdı. ... Bir yaz günü akşam üzeri Ayasofya meydanında ağaçlar altında gezinirken, Ayasofya hamamının kapısı üzerindeki tarih gözüme ilişti. Uğraştım, okudu kaydettim. Şairin adı (Hüdayi) idi. Ben bunu Aziz Mahmut Hüdayi zannettim. Gece kiraathanede işi ona açtım. –Tuhaf şey, Aziz hazretleri hamam tarihi söylemiş! dedim. Güldü: -Rifat teracımda zayıfsın. Biraz uğraş, tekemmül etmeğe bak. İki Hüdayi var; birisi Aziz hazretleri (1) diğeri (Müezzin zade Hüdayi)’dir. Tarih bunundur! dedi.” bkz. Kilisli Muallim Rifat Bilge, **Divanı Lugatî’t-Türk ve Emirir Efendi**, Kilis Kültür Derneği Yayını, Ankara 1992, s.10

⁹³ <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1707/1691>

⁹⁴ Kemal Eraslan, *a.g.m*, s.236. Bunlar dışında başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Tasnif Komisyonu’nun başında bulunduğu sırada da kendisine izafe edilen “Ali Emiri Tasnifi”ni meydana getirmiştir. Aynı dönemlerde Vakıflar Nezareti’ne uzun “vıcdannameler” yazdı. Bkz. Tayşi, *a.g.m*, s.391.

⁹⁵ Kemal Çelik, *a.g.e*, s.31

Ali Emiri Efendi'nin asıl büyük yanı hayatı boyunca topladığı eserleri milletine armağan etmesidir. Ali Emiri Efendi Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde kendi kurduğu *Millet Kütüphanesi*'ne çoğu nadir ve tek nüsha olan 16.000 cilt eseri bağışlamıştır.⁹⁶ Müjgan Burbur'a göre Ali Emiri kitaplarının toplamsayısı 17.856'dır. Bunların 3371'i yazma, 14.485'i basma kitaptır. Kitapların 4771'i Arapça, 1087'si Farsça geri kalanı Türkçe'dir.⁹⁷ Eserlerin 721 tanesi kendi el yazısıyla başka eserlerden istinsah ettiği bilinir. Bu onun kitaba olan sevgisinin daha güçlü olduğunun göstergesidir. Bu 721 kitabın arasında İbni Kemal Paşa'nın *Al-i Osman Tarihi* eseri de vardır.⁹⁸ Ölümüne kadar da bu kütüphanede müdürlük yapmıştır. Ali Emiri Efendi 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır. 23 Ocak 1924'te vefat eden Ali Emiri Efendi Fatih Cami haziresine defnedilmiştir.⁹⁹

1.1.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Bulunuşu

Eserin bulunuş tarihi birkaç kaynaktan birbirini tutmamaktadır. Bazıları onun 1914'te bulunduğunu söylerler.¹⁰⁰ Eser Ali Emiri Efendi tarafından 1912'de İstanbul'un sahaflar çarşısında bulunmuştur. Ercilasun ve Akkoyunlu'nun çalışmalarında bu konu incelenerek tartışılmıştır. Onlar da Tevfikoğlu'nun çalışmasına dayanarak eserin bulunuş tarihinin 1912 olduğunu kanıtlarlar. Biz de bu görüşü doğru buluyoruz. Çünkü eser Ali Emiri Efendi'nin eline geçtikten sonra birkaç zaman kimseye gösterilmeksizin saklı durmuştur. Onun dışında Kilisli Rıfat'ın kitabın dağıtık sayfaların düzene getirmesi kendisinin de dediği gibi iki, üç ayda ancak gerçekleşir. Ondan sonra eserin ilk neşri yazıldığı ve hazır olduğu sene ancak 1915 ile 1917'yi bulabilir.

Zikrettiğimiz çalışmada Ali Emiri kitabı satın alması sırasında iki kişiyi zikretmiştir. Kitapçı Burhan Bey ilk kitabı Maarif Nazırı **Emrullah'a** götürdüğünü diğer isim de parasının yetmediği sırada Ali Emiri eski **Darülfunun Edebiyat Muallimi Faik**

⁹⁶ Tayşi, *a.g.m*, s.391. "Millet Kütüphanesi İstanbul'da Fatih'te eski Tramvay Durağında, halen otobüs durağının çok yakınında, Fevziye Medresesi diye anılan Feyzullah Efendi Medresesinde 17 Nisan 1916 günü kurulmuştur. Medresenin bir yüzü caddeye bakan köşesinde büyük deershanesi okuma salonudur. Bunun karşısındaki mekanda kütüphanedeki çok nadir eserlerin teşhir edildiği müze vardır. Medresenin yandaki sokağa bakan hücreleri idare ve memur odalarıdır. Arkadaki hücreler ise kitap depoları olarak kullanılmaktadır. Sonradan revak altları da camlanarak fiş dolaplarıyla bir kısım okuyucu masaları daha konulmuştur. Orta mekan bahçedir." Bkz. Müjgan Cunbur, *a.g.m*, s.242

⁹⁷ Müjgan Gunbur, *a.g.m*, s.242

⁹⁸ Müjgan Cunbur, *a.g.m*, s.241

⁹⁹ Tayşi, *a.g.m*, s.391

¹⁰⁰ Мухмуд, *a.g.e*, s.12

Reşad Bey adında birinden bahseder. Bu anılan iki şahısın de ölüm tarihi 1914 olduğuna göre kitap daha sonra bulunmuş olamaz. Bunun dışında Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığı dönemi 12 Ocak 1910, 20 Şubat 1911'den 15 Aralık 1911, 21 Temmuz 1912 tarihleri arasında olmaktadır. Diğer şahısın da 1913-1914 senelerinde Darülfunun'dan uzaklaştırıldığından yola çıkarsak, bu yazı 1914 senesinde ele alınmalı. Demek kitap önceden bulunmuş ve bulunuş hikayesi de daha sonraları yazılmıştır.¹⁰¹ Divan'ın bulunuş olayın çoğu araştırmacılar Kilisli Rıfat'ın anlatısından yola çıkarak anlatırlar. Ancak günümüzde Kemal Çelik'in (1988 yıl Ankara Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ali Emiri Efendi üzerinde yapmış olduğu çalışmasında Ali Emiri Efendi'nin kendi ağzıyla anlatmış olan yazısı mevcuttur. Bu yazı tezin 94-97.sayfaları arasındadır. Genel olarak bu yazı hakkında araştırmacılar bilgi vermemiştir.¹⁰² Kemal Çelik de tezin giriş bölümünde bu bilgileri toplarken bizzat kendisi ve ailesi hakkında yazmış olduğu bilgilere ek olarak, döneminde yaşamış olan Ahmet Refik (Altınay), İbnü'l-Emin Mahmut Kemal ve Muzaffer Esen gibi yazarların Ali Emiri hakkında yazmış oldukları bilgileri birleştirerek kaynak oluşturmaya çalıştığını belirtmiştir.¹⁰³ Bu bilgiler belki daha sonraki çalışmalar için yararlı olur diye dipnotlarda sık sık göstermeye çalıştık.

Yazıya göre Ali Emiri Efendi kitabın eski Maliye Nazırı Vanizade Nazif Paşa'nın olduğunu duyar. Bir ihtiyacı üzerine hanımı tarafından Burhanettin isimdeki kitapçıya satması için göndermiş oluyor. Bundan sonra da Burhanettin Efendi kitabı satmak için eski Ayan Meclisi Reisi olan Mustafa Asım adında şahsa getirmiş o da eseri inceledikten sonra bunun kıymetli bir kitap olduğunu vurgulayarak Maarif Nazırı Emrullah'a götürmesini istemiş. Kitabın parasını çok bulan Emrullah Bey kitabı almamış. Sonra Ali Emiri Efendi'ye teklif etmiş. Ancak satın alırken de yanında sadece 20 lira olduğunu ve kitabın da 30 lira artı Burhanettin Bey'e verdiği sözü olan üç lira bağış işi yokmuş. 10 lirayı arkadaşı Faik Reşat beyden 3 lirayı da her maaşından vererek ödemiş.¹⁰⁴

¹⁰¹ Ercilasun, Akkoyunlu, **a.g.e**, s.xi

¹⁰² Kemal Çelik, *a.g.t*, s.1

¹⁰³ Aynı yer, s.1

¹⁰⁴ Kemal Çelik, *a.g.t*, s.94-95. Burda da eser ile ilgili önemli diye bulduğumuz bir olayda bahsetmek isteriz. Eser Ali Emiri'nin eline geçtiten sonra batı dünyası da bu esere merak etmişler. Örneğin: Macar İlimler Akademisi Divanü Lügati't-Türk'e sahip çıkmak için Efendi'ye 10.000 altın teklif ettiği fakat buna Ali Emiri "*Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün bütü altınlarını önüme koysalar, değil böyle birkıtabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam!*" cevabını verdiğini söyleyebiliriz.

Kitap ele geçtikten sonra onun dağınık kalan sayfalarını Kilisli Rıfat Bilge düzene getirmiştir. Bunun üzerinde iki aydan fazla oturduğunu belirten Rıfat Bilge “*Kitabı üç defa hatmettim. Formaları, kağıtları oradan kaldırdım, beriye koydum: Uymadı. Başka yere götürdüm, sözlerin insicamına, bahsin devamına baktım. Uğraşa uğraşa tanzim ettim. Sayfalara numara koydum. Kitabın tamam olduğunu tebşir ettim, ...*” diye belirtmektedir.¹⁰⁵

1.2. Ahmet Kilisli Rıfat

Kilisli Rıfat Bilge 1874’te Kilis’in Cedit mahallesinde doğdu.¹⁰⁶ Asıl adı Ahmed Rıfat Bilge’dir. Adının önünde hep “muallim” tabirinin kullanılması onun Türkoloji’ye değerli çalışmalarından kaynaklanmaktadır.¹⁰⁷ Diğer bir deyişe göre Kilisli Rıfat Bilge’nin bir adlaşı daha vardır. “Doktor Kilisli Rıfat.” İki şahısı bir-birinden ayırmak için “Muallim” ve “Doktor” kelimeleri eklemek gerektiğini duymuştur.¹⁰⁸ Kilisli Rıfat alçak gönüllü, son derece yumuşak ve huylu ve esprili bir karaktere sahipti.¹⁰⁹ Zabtıyye Çavuşlarından Abdülkerim Beyin oğludur. Kilisli’ler babasına “Kerim Çavuş” derlerdi. Babası daha Rifat Bilge doğmadan vefat ettiği bilinmektedir.¹¹⁰ Kardeşleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. İlk ve rüşdiye tahsilini Kilis’te yaparak oranın ünlü alimlerinden dersler almıştır. 1892’de eğitimini bitirip, İstanbul’a giderek Daru’l-muallimin’de okur, 1899’da mezun olur.¹¹¹ Orda okurken belagat-i Arabiyye hocası Abdurrahman Süreyya, fıkıh hocası Müderris Esad Efendi’den ve kendisi için

Bkz. I. Uluslararası Muallim Rıfat Kilis ve Çevresi Sempozyumu (Kilis 16-17 Mayıs 2013) Bildiri Kitabı, (ed:Hasan Şener), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rıfat Eüitim Fakültesi, Kilis 2013, s.520

¹⁰⁵ Kilisli Rıfat Bilge, *Divanü Lugat İt-Türk ve Ali Emiri Efendi*, Bildiri Kitabı, s.160

¹⁰⁶ Uğur Gülbil, *Kilisli Muallim Rıfat Bilge (1874-1953) Ve Otuz Ders Yahut Yeni Sarf-ı Arabi İsimli Eseri Bağlımında Diliçiliği*, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XVI, Sayı 2, Yıl 2012, s.795-796. Kartalbey İlkokulu ile İslambey Parkı’nın bittiği noktanın kuzeyi Yenimahalleyi oluşturur. İslambey Parkı’ndan kuzeye doğru olan sokağın solunda bir çıkmaz var. “Marabaoğlu Mahseresi” çıkması da denilen bu mekan, kuzeye kıvrılarak bir meydancıkta son bulur. Kilisli’nin doğduğu ev işte bu meydancığın güneyinde bir noktada idi. Şimdi evden ancak bir duvar parçası kalmıştır. Bkz. Kilisli Muallim Rıfat Bilge, **Bir Kitabın Hikayesi**, Kilis Kültür Derneği Yayınları No.18, Ankara 2000, s.3

¹⁰⁷ **I. Uluslararası, a.g.e**, s.521

¹⁰⁸ Kilisli Muallim Rıfat Bilge, **Bir Kitabın Hikayesi, a.g.e**, s.3

¹⁰⁹ **I.Uluslararası, a.g.e**, s.521. Kendinden dersler görmüş öğrencisi Samim Kocagöz’n kendi makalesinde anlatığına göre “Yaz kış siyah bir ceket giyer, kolalı beyaz yakasına, siyah papyo bir kravat takardı.yine yaz kış sokakt, elinde bir şemsiye taşırdı. Niçin baston değil de şemsiye? diye çok merak ederdik. Sorduğumuzda, “Evlatlarım”dedi “şemsiye insanı yazın güneşten, kışın yağmurdan korur... Çoğu da dost görünen düşmanlardan korur! ”” bkz.Samim Kocagöz, *Divanü Lugati-it-Türk ve Hocam Kilisli Rıfat Bilge*, **Türk Dili Aylık ve Edebiyat Dergisi**, Cilt XXVI, Sayı 21, Yıl 1972, s.320

¹¹⁰ M. Yahya Efe, **Kilisli Muallim Rıfat Bilge**, Kilis Kültür Derneği Yayını:2, Ankara 1987, s.7.

¹¹¹ Uğur Gülbil, *a.g.m*, s.796

hocalıkka yön veren Selim Sabit Efendilerden dersler gördü. Bu derslerden aldığı başarılar sonucuyla 1908’de de Hukuk Mektebi’nden mezun olmuştur.¹¹² Kilisli Rıfat öğretmenlik hayatına 1 Şubat 1901’de Unkapanı Rüşdiyesi Farsça muallimi olarak başlamıştır. Ardından aynı hocalık görevi ile *Fevziye Rüşdiyesi (1903)*, *Daru’l-muallimin, Üsküdar İdadisi (1909)*, *Vefa İdadisi, İstanbul ve Kabataş Sultaniler (1916-1922)*, *Medresetü’l Kudat (1919)*, *Gazi Osman Paşa Sultanisi ve Daru’lmualimat’ta (1923)* Arapça, Farsça, Tarih, Cografya, Türkçe, Akaid, Ceza Hukuku, ve Ulum-u Diniyye dibi dersler okutmuştur.¹¹³ 1915’de yeni kurulan *Asar-i İslamiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni* üyeliğine kabul edilen Kilisli Türk kültürünün eşsiz eserlerini inceleme fırsatını bulmuştur. Aynı zamanda *Kütüphaneler Tetkik Komisyonu*’na da kabul edilerek İstanbul’un vakıf kütüphanelerindeki nadir eserleri tespit etmiştir. Ardından Topkapı Sarayı Kütüphaneleri’nin tasnifi ve kataloglarının tanzimiişi de ona verilmiş.¹¹⁴ Ömer Faruk Akün Kilisli Rıfat’ı ünlü yapan diğer bir hizmeti olarak Halis Efendi, Rıza Paşa, Celal Paş Bağdatlı Vehbi, İsmail Saib gibi kitap severlerin topladıkları eserlerin yurtdışına çıkmasını önlemesi ve Bağdatlı İsmail Paşa’nın Mısır’a kaçırılan kitaplarının memlekette kalması için gösterdiği gayrettir. Bunun dışında 1930’da Türk Dili Tedkik Cemiyeti, Türkçe’ye yerleşmiş Farsça ve Arapça kelimelerin yerini tutacak karşılıklar bulmak için Türkçe’nin söz varlığını derleme işlemini yapmıştır. Kilisli Rıfat da önceden çalıştığı ve derlediği 15.000 fişlik hazır bir malzemeyi sağlamıştır.¹¹⁵ Kilisli Rıfat ardında bıraktığı değerli eserlerini bazıları şunlardır: *Otuz Ders-yahud-Yeni Sarf-ı Arabi, (İstanbul, 1912)*, *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati’t-Türk I-III (İstanbu, 1916-1917, Tercüme ve Tab’ı)*, *Devvani, Arzname (Tashih ve İstinsah), Kitab-ı Dede Korkut ala Lisan-ı Taife-i Oğuzhan (İstanbul, 1916, Tashih ve İstinsah).*¹¹⁶

Özel hayatında da çok nadir karaktere sahipti. Çünkü çok geç evlilik kurmuştur. 38 yaşında Fatma Saibe adında bir hanımla nişanlanarak 40 yaşında kız çocuk sahibi olmuştur. Kilisli Rıfat’a ün kazandıran en mühim işleri Türk dilinin birinci derecede önemli eski anıtlarından birçoğunun ilk yayımlarını yapmak, resmi ve hususi kütüphaneleri araştırarak bazı anıtları bizzat kendisi ortaya koymasıdır. Bunlardan öne

¹¹² Ömer Faruk Akün, *Kilisli Rıfat Bilge (1874-1953)*. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 26, Yıl 2002, s.19

¹¹³ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.19

¹¹⁴ Uğur Gülbil, *a.g.m*, 796

¹¹⁵ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.19

¹¹⁶ Uğur Gülbil, *a.g.m*, s.798-799.

gelenleri Divanu Lugati't-Türk (Türk Lugatı Divanı-3 cilt, birinci ve ikinci cildi 1915'te üçüncü cilt 1917'de İstanbul, Matbaa-i Amire'de basılmıştır), Kitab-ı Dede Korkut (Dede Korkut Kitabı, Dresten yazmasından, 1914) ve diğerleri. Ayrıca Kilisli Rıfat Arap ve İran klasiklerini de türkçeye çevirmiştir.¹¹⁷ Bilindiği üzere onun Divanu Lugati't-Türk'ü Türkçeye kazandırması karşılığında Gaziantep Üniversitesi'nin Kilis'teki Eğitim Fakültesi'ne *Kilisli Muallim Rıfat Bilge* adı verilmiştir. Daha sonra İstanbul Darülfununu İlahiyat ve Edebiyat fakülteleri Arapça okutmanlığında emekli oluncaya kadar (1946) devam etti. Kilisli Muallim Rıfat 22 Şubat 1953'te Ankara'da vefat etti. Kabri Cebeci Asrı Mezarlığındadır.¹¹⁸

Genel kabul görülen Türk dilinin tarihi 8.asırdan başlar. Ancak bazı çalışmalara göre Türk dilinin başlangıç noktası olarak M.Ö. 9.000'lere kadar gider.¹¹⁹

Biz bu konuda Ahmet Ercilasun'un ve Serdar Bulut'un çalışmalarına değindik. Türk dilinin ilk yazılı metinleri 8.yüzyılda Orhun Abideleri örnekleriyle başlar. Araştırmacılar Türkçe'nin ilk örneklerini 6.asıra kadar Ana Türkçe ve İlk Türkçe adlarıyla örnekler verirler. Ancak bu örneklerden hiçbir kaynak elimize ulaşmadığı için karanlık dönemi olarak adlandırmak doğrudur. 8.yüzyıldan 13.yüzyıla kadar Türkçe tek bir yazı dili olarak geldi. Göktürk, Uygur ve Karahanlıları içine alan bu döneme *eski Türkçe* adı verilir. Esasen dil bilimine göre her dilde ve her devirde bir değişiklik ve ağızlar mevcut olagelmıştır. Genel olarak "Türk tili" veya "Türki dili olarak adlandırılır. Ancak her dönemde bu kavrama özellikle Ota Asya Türkçesine bazen boy, bazen bölge bazen de hanedan adı ile *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi* olarak adlandırmışlardır. Kaşgarlı Mahmut da kendi döneminin standart, kendi tabiriyle halis Türkçesine "Hakaniye" dediğini belirtir.¹²⁰ Osmanlı devleti döneminde devlet demografik bir yapıya sahip olmasıyla coğrafyada Arapça, Lazca, Kürtçe, Çerkezce, Süryanice, Ermenice gibi birçok dil kullanılmıştır. Ancak merkezi dil Türkçe olması gerekirken, yönetimde etkinleşen devrişme anlayışı ile beraber kaybolmuştur. Hatta Türk dili, bazen ikinci ve üçüncü plana atılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile beraber ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk diline verdiği önem ve devrimlerle Türk dilinin

¹¹⁷ M. Yahya Efe, *a.g.e*, s.8-9

¹¹⁸ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.19

¹¹⁹ Bkz.Serdar Bulut, *Kilisli Muallim Rıfat Bilge'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Eğitim Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2017, s.2.

¹²⁰ Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dilinin Dünyu Bugünü Geleceği, Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 362, Yıl 1993, s.321-322

yeniden önem kazanması gözüktür. Türk dili çalışmalarının öne gelen simgelerinden bir tanesi de elbet Divanu Lugati't-Türk'ün Türklük bilimine kazandırılmasıdır. Bu paha biçilmez işi de Kilisli Muallim Rıfat Bilge gerçekleştirmiştir. Tarihte dil ilimi için kendi isimlerini bırakan şahıslar arasında Kilisli Rıfat Bilge de kendi dönemi için aynı izi bırakmıştır.¹²¹

Yukarıda takdim ettiğimiz gibi biz öncelikle Kilisli Muallim Rıfat Bilge'yi bir dilci, olarak tanımamız gerekir. Bunun yanı sıra Divanu Lugati't-Türk'ü de Türk Diline ilk kazandırmış şahıs olarak her vakit ismi anılmaktadır.

1.2.1. Divanı Lugati't-Türk'ün İlk Neşri ve Tercümesi

Kilisli Muallim Rıfat Bilge eserin bulunuş tarihi olan 1912'den itibaren Ali Emiri Efendi'nin ricası üzerinde eserin dağınık olan sayfalarını düzeltir, numaralandırır.¹²² Bu emeği üzerine sevinen Ali Emiri Efendi evinin bir kısmını Kilisli Rıfat'a armağan etmek ister. Ancak Kilisli Rıfat Bilge "*Hanenizde daim olunuz, ben sizden yalnız bunun neşrine musaadenizi istirham ederim, mukafatım bu olsun*" der. Ali Emiri de birkaç vakit geçmesini söyler.¹²³ Onun nedenide devlet adamlarından birilerinin bunu rica etmesini istediği bilinmektedir. Rıfat bey de Ali Emiri Efendi'nin büyüklerin ricasını severdi diye belirtir.

Kitabın bulunuş sırasından itibaren dönemin ünlü şairi, yazar ve siyasetçi Ziya Gökalp gibi birkaç adam kitabı görmek için çok istekte bulunmuşlardır. Ancak Ali Emiri Efendi kitabı kimseye göstermemiştir. Kilisli Rıfat Bilge ile Ziya Gökalp'ın yaptığı planlar üzerinde Ali Emiri Efendi'yi dönemin adliye nazırı İbrahim Bey'in evine yemeğe çağırırlar. Sonra da Talat Paşa başta olmak üzere Ziya Gökalp daha dört beş kişi de yemekten sonra gelirler. Ali Emiri Efendi Talat Paşayı çok severdi. İşte bu şahısların aracılığıyla Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı ilk defa neşri yapılmıştır.¹²⁴ Bu konuda Kilisli Rıfat kendinin *Divanu Lugati't-Türk ve Ali Emiri Efendi* adında

¹²¹ Serdar Bulut, *a.g.m*, s.2

¹²² –Rıfat, bu kitapne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli dersek o kadarkıymetli, fakat bunun mühim bir kusuru var. Kitabın şirazesi çözülmüş, formaları dağılmış, yapraklar karışmış, başı, sonu belirsiz olmuş. Sayfasının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok, kitap tamam mı, değil mi, tanzil edilmesi mümkün mü, değil mi? Rıfat, sana rica ediyorum, her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgül ol. Şu kitap tamam mı, değil mi? Bunu ortaya çıkar! dedi. Bkz. Kilisli, **Bir Kitabın Hikayesi**, **a.g.e**, s.16

¹²³ Münir Erten, *Divanü Lugati't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni*, **Erdem**, Sayı 52, Yıl 2008, s.287

¹²⁴ Kilisli, **Bir Kitabın Hikayesi**, **a.g.e**, s.16-18

makalesine uzunca anlatmıştır. Bu makale birkaç defa ayrıca küçük kitap halinde de basılmıştır.

Yalnız Ali Emiri Efendi'nin isteği üzerine kitabın istinsahı ve tashihini Kilisli Muallim Rıfat Bilge'ye verilmiştir. Maarif nezaretine gerekli emirler verildikten sonra ilk formanın basımına başlanmıştır. Bir buçuk yıl sonra birinci cilt hazır olur. Rıfat Bilge bu çalışması hakkında şunları söyler: “Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta esasen söz başları gösterilmemiş iken ben söz başların gösterdiğim gibi lugatları da son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın Arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olanların harekesini muhafaza ettim.”¹²⁵

Kitabın basılış sırasında da birkaç zorluklar çeken Kilisli Rıfat 1915-1917 senelerde 3 cilt halindeki çalışmasını bitirir, yayımlamıştır. Ondan sonra eserin tercümesine zaman bulduğunu belirtmiştir. Bu tercüme 22 defter halindedir.

Rıfat Bilge bu tercümenin bastırılması için dönemin bakanı olan Rıza Tevfik beye götürür. Söylenişlere göre esere pek sıcak bakmayan Rıza Tevfik eser için 120 lira verir. Olay Kilisli'nin anlattığına göre şöyle:

“Filezof Rıza Tevfik Beyefendi'nin Maarif Nezaretine geldiğini duyunca, takdir ettiğini bildiğim için bir gün defterleri koltukladım, maarif nezaretine gittim, huzuruna girdim. defterleri masanın üzerine koydum. Ayakta durdum, söz bekledim. Beyefendi bir kere defterlere, bir de bana baktı: - Kimsiniz?...dedi. -Kilisli Muallim Rıfat'ım, dedim. - Evet, adınızı duyduğum var, peki bu defterler nedir? -Divanı Lugatı't-Türk tercümesidir. -Bunları neye getirdin, ne olacak? -Bu eserimi Maarif Nezareti celilesine vermek istiyorum, dedim. -Sen bu tercümeyi kendiliğinden mi yaptın, yoksa bir emir üzerine mi yaptın? -Nezaretin emriyle yaptım. -İyi amma, size emreden nazır bu makamdan çekilmiştir. - Evet çekilmiştir; fakat makama da bakidir. Malumu alinizdir ki büyüklerin sözleri makama aittir. Üstad güldü:-Sen mantıkçıya benziyorsun, dedi. -Evet, dedim. Kilisliyim, mantığın yuvasındayım. İstanbul'dan, Anadolu'nun her

¹²⁵ Münir Erten, *a.g.m*, s.288

tarafından icazet almış alimler Kilis'e mantık tatbikatı için gelirler.
 Muhasebeci gitti, geldi: -Serbest olarak 120 liramız var, dedi. -Ne yapayım,
 talihine bu kadar paramız var, bu miktarı kabul eder misiniz? -Maatteşekkür
 kabul ederim, dedim."¹²⁶

En kötüsü de eser basılmaksızın önce telif ve tercüme heyetine sonra da darülfunun kütüphanesine gönderilmiştir. Birkaç zaman geçtikten sonra Büyük Millet Meclisi tarafından Divan'ın tercümesinin yapılacağı konusunda haber okur. Habere göre tercüme işi Samih Rıfat ile şair Mehmet Akif'e verilmiştir. Bu haberi gören Kilisli Rıfat bey kendisinin de bu tercümeyle katılmak istediğini bildirerek onlara mektup yazar, kendi çevirisini görmelerini rica eder. Samih beyin yazdığı mektuba göre onlar da Kilisli Rıfat beyin tercümesinden faydalanmak istediklerini belirtmiştir. Bu işe başlamak için Kilisli Rıfat kendi çevirisini bakanlıktan istemiştir. Ancak kendi el yazısıyla yazdığı tercüme değil, kopya çekilmiş ve yanlış hataların olduğu bir tercüme eline ulaşmıştır. Bilindiği üzere bu çeviri Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Daha sonraları Rıfat Bilge'ye bu tercümeni yapmak için 100 lira teklif etmişler. Bunu kabul görmeyen Rıfat bey çeviri işine gelmemiş. Bu çeviriye daha sonraları Besim Atalay yapmıştır.¹²⁷ Besim Atalay kendi çevirisinde Kilisli Rıfat'ın çevirisi hakkında birkaç söz etmiştir. Ona göre Kilisli Rıfat'ın çevirisi çok eksiklere yol vermiştir. Atalay'a göre Kilisli Rıfat'ın çevirisi çok ağır ve tekrardan tercümeyle ihtiyacı var. Birkaç kelime tercüme edilmeksizin geçmiş ve kelimelerin nasıl yazılıp, nasıl okunacağı gösterilmemiş, hareke konulmamış.¹²⁸ Besim Atalay Kilisli Rıfat'ın çevirisinden bahsederken 5 defterden ibaret olan çeviri ve Reşit Galip zamanında alınmış olan fişler diyerek söz etmektedir. Biz Kilisli Rıfat'ın kendi yazısından okuduğumuz kadarıyla 22 defter olan kendi çevirisini Filezog Tefvîk beye teslimettiğini ve karşılığın da 120 tı aldığını anlatmıştır. Diğer fişlere gelince Besim Atalay'a göre Kilisli Rıfat'a birkaç defa düzeltilmesi için gönderilmiş ancak neticesiz kalmış.¹²⁹ Ama Kilisli Rıfat bu fişler hakkında bir bilgi vermemiş sadece kendi 22 defter çevirisinden başka katipler

¹²⁶ Kilisli, *Bir Kitabın Hikayesi*, a.g.e, s.29-30

¹²⁷ Bu olaydan çok geçmeden K. Rıfat Bilge şu yazıları yazar: "Arası çok geçmedi, Besim Atalay Bey tercümesini çıkarmaya başladı ve muvaffak oldu. Bana birtakım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır. " bkz. Münir Erten, *a.g.m*, s.288-289.

¹²⁸ Besim Atalay, *a.g.e*, c.I, s.XXIX

¹²⁹ Besim Atalay, *a.g.e*, c.I, s.XXV

tarafından istinsah edildiğini ve birsürü hatalar yapıldığını üzüntüyle kendi yazısında belirtmiştir. Bu olay hakkında bazı ters görüşler öne sürülmüştür. Samim Kocagöz'ün makalesinde anlatıldığına göre Kilisli Rıfat'ın verdiği emeği değerlendirilmemiş. Ona göre tercüme yapanlar Kilisli Rıfat'ın tercümesini görmezden gelmişler ve hatalı halde kopya edilmiş 5 defterlik çeviriden faydalanmışlardır. Bunun dışında Besim Atalay'ın kıskançlı olduğunu belirtmek istemiştir.¹³⁰

1.3.Ahmet Zeki Velidi Toğan

Ahmet Zeki Velidi Toğan bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Başkırt Özerk Cumhuriyeti topraklarında İsterlitamak (İşimbay)¹³¹ kazasının Küzen köyünde, 10 Aralık 1890'da dünyaya gelmiştir. Babası Mola Ahmed-Şah hem çiftçi hem kendi medresesinde dersler veren alimdi. Annesi Ümmül-hayat¹³² isminde hanım olup, “muallime” diye anılmıştır.¹³³ Togan hem anne hem baba tarafından eğitilmiş ve kültürlü bir aileden gelmiş kendi ifadesine göre Arapçayı babasından, Farsçayı annesinden öğrenmiştir.¹³⁴ Habib Neccar adında dayısından Arap edebiyat dersleri aldığı ve Rusçayı da bu sıralarda öğrenmeye başladığı bilinmektedir.¹³⁵ 1902'ye kadar ilköğretimi sırasında Farsça ve Arapça ile zikrettiğimiz gibi Rusçasını da geliştirmekte olup, orta tahsili için dayısının Ütek'teki medresesine gitmiştir. 1906-1908 yılları arasında babasının yerine dersler vermiş. 1908'den itibaren yüksek eğitim almak için önce Orenburg'a, Astrahan'a, Kazan'a geldi ve Kasımiye Medresesi'nde eğitim almıştır. 1909-10 yıllarında aynı medresede Türk tarihi ve Arap edebiyatı tarihi derslerinden okutman olma imkanı buldu. Çalışmaları sayesinde V.V. Bartold ile tanışma fırsatı oldu ve Kazan Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne seçilerek,

¹³⁰ Samim Kocagöz, *a.g.m.*, s.322

¹³¹ Tuncer Baykara, *Toğan, Ahmet Zeki Velidi (1890-1970) Türk Tarihçisi*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 41, Yıl 2012, s.209

¹³² Z.V. Toğan'ın oğlu İsenbike Toğan Arıcanlı'nın yazısında annesinin ismi Nazmiye diye hitap etmiştir. *Zeki Velidi Toğan 1940 yılında doktora öğrencilerinden annem Nazmiye Ömer ile evlenmiş ve sıra ile ben sonra da kardeşim Sübidey dünyaya gelmişiz. Sübidey iktisatçı oldu, ben ise baba mesleğinde kaldım. Onun için de Togan benim hem babam hem de hocamdır.* Bkz.İsenbike Togan Arıcanlı, *Babam Zeki Velidi Togan, Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı 143, Yıl 1985, s.24

¹³³ *Zeki Velidi Togan (1890-1970), Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 31, Sayı 281, Yıl 2011, s.126

¹³⁴ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s.209. Kızının anısına göre annesi ve babası birbirlerine karşı duydukları derin sevgiyi her şeyi paylaşmak suretiyle gösterir, çocuklarının da öyle yapmalarından hoşlanırlardı. Onun için çocuk olsalar da onlarla her yere gitmeyi istemişlerdi. Mutlu ve birbirlerinden hoşlanan bir aile olmuşlardır. Her zaman çocuklarını köye götürür, kendi vatanına olan sevgisini gidermek için de hep çocuklarını yanlarına almış. Bkz. İsenbike Togan Arıcanlı, *a.g.m.*, s.25

¹³⁵ Tuncer Baykara, *a.g.m.*, s.209

Buhara ve Fergana'ya ilmi çalışmalar yapmak için görevlendirildi. Bu seyahatler sayesinde çok sayıda yazma eserler elde etmiş, onların en önemlisi de *Kutadgu Bilig*'dir.¹³⁶ Ayrıca yazarı belli olmayan bir makalede Zeki Velidi'nin Kazan'da tanıştığı Katanov'dan (Doğu Türk ve Moğollar tarihi araştırmacılarından) bahsedilir. Yazıya göre Katanov Togan'ı kendi kütüphanesine davet ederek, Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna giden üç şahsı anlatarak dördüncüsünün de Togan olacağını belirtmiştir. Yine yazıya göre Katanov Şamanilikten ayrılıp, Hristiyanlığa geçtiğini anlatarak, *benim muhitim İslamiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi. Bizim varlığımız kalmadı. Sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrik olmalısın* demiştir. Katanov daha çok içkinin kötü olduğunu vurgulayarak, arkadaşlarının erken yaşlarda içki dolaylı öldüklerini anlatmıştır.¹³⁷

Zeki Velidi Togan 1912-1913 yıllar arasında Manas destanı ve İbn Haldun'u incelerken, Ufa'ya davet edilmiş ve burada Türk tarihi ve Türk kavimleri edebiyatı tarihi dersleri vermiştir.¹³⁸ Onun 1917 *Ekim İthilalinden* sonra Başkırt halkının isteklerini karşılamak amacıyla siyasete girdiği bilinmektedir. Bu açıdan o Başkırtlar'ın geleceğini, batıdaki Kazan Tatarlarıyla değil doğudaki Türkistan Kazak-Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkleriyle birlikte ele almayı düşünüyordu. Bundan dolayı Kazan siyasetçileri ile ayrı görüşlere düştü. Bu arada Başkırt Özerk hükümetinin kurulmasına öncülük etmiş, savaş bakanı ardından hükümet başkanı görevlerini üstlenmiştir.¹³⁹

1923'e kadar Türkistan civarlarında siyaset işleriyle uğraşmış ve İran'a geçmiştir. Meşhed'deki kitaplıkta o zamana kadar metni bilinmeyen İbn Fadlan'ın eserini bulmuştur. İran'dan sonra Afganistan, Kabil'e geçtikten sonra Türkiye'ye gelme kararı almıştır. Ancak vizesi olmadığından Avrupa'ya geçerek orada bir buçuk sene Fransız ve Alman ilim çevresiyle tanışmıştır. 1925'te Türkiye Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin daveti üzerine İstanbul'a gelerek 3 Haziran 1925'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını almıştır.¹⁴⁰ 1932'de Türk Tarihi Tetkik Heyeti'nin hazırladığı kitapları

¹³⁶ Zeki Velidi Togan (1890-1970), *a.g.m*, s.126

¹³⁷ Aynı yerde

¹³⁸ Aynı makale, s.127

¹³⁹ Rusya'daki iş savalar sırasında çarlık generallerinin baskısına karşı Sovyetler'el iş birliği yaparak, birkaç defa Lenin, Troçki ve Stalin gibi büyük siyasetçilerle görüşmeler yapmıştır. Bzk. Tuncer Baykara, *a.g.m*, s.209

¹⁴⁰ Tuncer Baykara, *a.g.m*, s.209

eleştirmesi ve Türk Tarih Kongresinde sunmasıyla Reşid Galib, M.Şemşeddin gibi büyüklerin ters tepkisiyle karşı karşıya kalmış, görevinden ayrılarak Viyana'ya gitmiştir.¹⁴¹ 1935'te İbn Fadlan üzerindeki doktora tezi ile Almanya Bonn Üniversitesinde, 1938'de Göttingen Üniversitesinde, 1939'da İstanbul Üniversitelerinde görev aldı. 1944'te Turancılık hareketi içinde bulunmasından dolayı tutuklanarak, bir yıl üç ay hapiste kaldı. 1945'te tahliye edildi ve görevine döndü. 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Müşteşrikler Kongresi başkanlığını yaptı. 1970'e kadar İstanbul Üniversitesinde görevde bulundu ve Nisan ayında geçirdiği bir ameliyat dolayısıyla 26 Temmuz'da hayatını kaybetti, Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.¹⁴² Yazarı bilinmeyen *Prof.Zeki Velidi* Togan adında makalede Togan'ı Türk tarihinin dünya üzerindeki en büyük otoritelerinden olduğunu söylenmektedir. Ayrıca makaleye göre Togan bir Türkçü ve milliyetçidir. Onun bu hisleri arada 10 senelik hapse atılma kararına neden olmuştur. Ancak, Askeri Temyiz'in kararı bozması üzerinde bütün Türkçülerle beraber aklanmıştır.¹⁴³

Zeki Velidi Togan'ın başlıca eserleri şunlardır: *Türk ve Tatar Tarihi* (Kazan 1912), *el-Biruni ve Asari* (1928'de basılmaya başlar, harf inkılabı dolayısıyla yarım kalmıştır), *Onyedî Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (İstanbul 1934). *İbn Fadlan's Reisebericht* (Leipzig 1939), *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* (Kahire 1928-1940 baskısı Fevzi Çakmak'ın yardımıyla tamamlanmıştır), *Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti* (İstanbul 1940) vs.¹⁴⁴

1.3.1. Zeki Velidi Toğan'ın Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar

Ulaştığımız kaynaklara göre Toğan Kaşgarlı Mahmud hakkındaki çalışmalarını 1932'de *Atsız Mecmua* dergisinin 16.sayısına yayımladığı makalelerden ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Makale "*Divan-ı Lugat üt Türk' ün telif senesi hakkında*" başlığı altında olup, Divan eserinin yazılıp bittiği yıl tenkit edilmiştir. Ona göre Hartmann ile Brockelmann'ın çalışmalarında eserin telif senesi Divan eserinin son

¹⁴¹ Tuncer Baykara, *a.g.m*, s.209

¹⁴² Tuncer Baykara, *a.g.m*, s.209

¹⁴³ *Türkistanın istikbali elbette cihanın umumi medeni tekamülü ile müvazi inkişar edebilmesinde olacaktır. Mesele yalnız bu ahenk ve müvaziliğin nasıl husule getirebilmesindedir. Bkz. Prof.Zeki Velidi Togan, Orkun Dergisi, Cilt I, Sayı 2, Yıl 1962, s.24-25*

¹⁴⁴ Tuncer Baykara, *a.g.m*, s.210

kısımındaki kayıtlı tarihten ibaret kalması yanlış sayılmaktadır. Kitabın içeriğinden kitabın yazılıp bittiği tarihi çıkarmaya çalışan Toğan, Kilisli Rıfat'ın neşrinden de faydalanarak, kitap daha evvelden El-Qa'im bi-Emrullah zamanında 1072 ile 1074 tarihinde tamamlanmış ancak 1076-1077'lerde de tekrar ilave edilerek 1077'de Halife El-Muktedi Billah'a takdim edilmiştir.¹⁴⁵

Zeki Velidi Toğan'ın diğer bir çalışması aynı derginin 17.sayısında yer almış “*Mahmud Kaşgari'ye ait notlar* başlığı altındadır. Bu makale iki bölümden oluşarak ilki Kaşgarlı Mahmud'un kimliğini ortaya koymaya çalışılmış, ikinci bölümde de Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği haritadaki yer isimleri ile Albiruni'nin verdiği coğrafi bilgiler karşılaştırılmıştır. Toğan Kaşgarlı Mahmud'tan bahsederken bir sürü tahminlerde bulunuyor. Örneğin: Divan'daki (c.3, s.312) “Mahmud'un babası oradandır” cümlesinin kime ait olduğu yorumunu yapıyor. Toğan'a göre bu kayıt belki Mahmut Gaznevi'ye ait olabileceği ihtimali var. Çünkü Gaznevi'nin babası Sübektegin asıl Barsganlıdır. Yine babalarının emir oldukları durumları açıklamakla Oğuzların *e* yerine *h* okumalarını ve bir soylu aileden geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un kitabını görenler hakkında ilk bilgiler bu çalışmada rastlanmaktadır. Toğan Divan eserini Katip Çelebi dışında Ayıntaplı Bedreddin Al-Ayni isminde bir yazardan bahsetmektedir. Zikredilen yazarın “*Al-İqd al-Cuman*” adlı tarihi yazmasında Türklere ait bir bölüm yer almıştır. Bu bölümde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını gördüğünü söylemiş ve Türk boyları hakkında bilgiler vermiştir. Toğan'a göre Bedreddin Divan'ın diğer bir nüshasından faydalanmış olmalı. Çünkü bizim elimize ulaşan nüshada bulunmayan bir kabile ismi orada zikredilmiştir.¹⁴⁶

Makalenin ikinci kısmında yukarıda belirlediğimiz gibi Divan'daki coğrafi bilgilerden bahsedilmektedir. Toğan'a göre Kaşgarlı Mahmud yer isimlerin faydalanırken Albiruni'nin verdiği bilgilere dayanırsa da ayrıntılar ve kayıt tespitlerinde ayrı yol tutmuştur. Özellikle Mahmud'un sözcüklere verdiği efsanevi örnekler genel olarak İslam edebiyatından alınmış olsa bile Türk ülkelerinin coğrafyasına ait bilgiler bizzat kendisi tarafından toparlanmış olduğu söz konusudur. Bunlar dışında Toğan eserde yer

¹⁴⁵ Ahmet-Zeki Velidi, “*Divan-ı Lugat ü-Türk*”ün telif senesi hakkında, **Atsız Mecmua**, Sayı 16, Yıl 1932, s.77-78

¹⁴⁶ Ahmet-Zeki Velidi, “*Mahmud Kaşgari'ye ait notlar*, **Atsız Mecmua**, Sayı 17, Yıl 1932, s.133-136

alan bazı rivayetler Tunga Alp, Karahanlılar, Türkmenler ve “Şu” İskender ile “Şu” ve Uygurlar hakkındaki rivayetleri belki Türkçe yazma kitaplardan almış olduğunu tahmin etmiştir. Bu hususta Toğan Brockelmann’ın da dediklerine katılarak, Mahmud’un eserinde bazı yazma eserlerden de faydalandığını söylemiştir.¹⁴⁷

Bizim çalışmamız için önemli olan nokta Zeki Velidi Toğan’ın Kaşgarlı Mahmud’un kendi kimliği hakkında tartışmalar yapmasıdır. Çünkü eserin bulunuşundan itibaren daha çok Divan hakkında çalışmalar bulunurken müellifin kendisi hakkında çok az yorumlar yapılmıştır. İkinci bir husus eserin tamamlanmış olan senesi tam incelenerek detaylı şekilde ilk defa Toğan tarafından ele alınmıştır.

Zeki Velidi Toğan’ın bir sonraki çalışması Kaşgarlı Mahmud’un haritası üzerindedir. Çalışma 1939’da Kopuz dergisinin 5.sayısına yayımlanmıştır. Z.V.Toğan daha önce bu konuyu ele alan Konrad Miller ve Albert Herrmann’ın çalışmalarını esas alarak onların Kaşgarlı Mahmud’un haritasını tamamen inceleyemediklerini yazmıştır. Ona göre bu haritadaki asıl bakılması gereken husus Türklerin ana vatanı olan Türkistan’ın bu haritanın ana merkezi olarak gösterilişidir. Haritanın yapısını ve onda gösterilen yer isimleri dört köşeli sistemin nasıl şekillendirildiğine değinmiştir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud bu şekli Moğol ve Türk geleneklerinden yola çıkarak uyguladığını düşünülmüştür. Çünkü evvelden onlar bütün devlet teşkilatında ve idaresinde hükümdarlarını beyaz keçeye oturtup onu dört köşesinden yukarı kaldıran dört kabileye, dört ulus beyine istinat etmesi, memleketi dört bölgeye ayırarak idare etmesi, şehirlerin dört köşeli olup, dört kapıya uzanan dört büyük caddeye malik olmasından gelir. Sonuç olarak Kaşgarlı Mahmud bu sistem ile dünyanın dört köşeli en yüksek dağlarında oturan Türkler bu dünyanın hakimliğine geleceğinden haber vermek istemiştir.¹⁴⁸ Zeki Velidi Toğan ilk makalesinde kullandığı kaynaklar hakkında kendisi şöyle belirtiyor. DLT’ün telif senesinin başka kaynaklarda yanlış belirtilmiştir. Örneğin: C. Brockelmann’ın makalelerinde eserin telif senesi yalnız kitabın son kısmındaki yazıdan ibaret olamsıyla düzeltiymeye muhtaçtır. Mahmud Kaşgari gibi dikkatli bir alimin çalışmasında böyle bir hata olmamalı deyip kitabın asıl nüshasına baktığını söylemektedir. Toğan esas olarak DLT’ün bizim elimize ulaşan tek

¹⁴⁷ Ahmet-Zeki Velidi, “Mahmud... a.g.m, s.136-137

¹⁴⁸ Zeki Validi Togan, *Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Mes’elelerine Dair Notlar*, **Kopuz Aylık Milli Sanat ve Fikir Mecmuası**, Cilt 1, Sayı 5, Yıl 1939, s.164-168

nüshasından yararlandığını belirtmiş ve ondan yola çıkarak diğer çalışmalardaki hata diye saydıkları kaynakları belirtmiştir.¹⁴⁹

Toğan'ın ikinci çalışmasında yine DLT'ün bize ulaşan nüshası ve referans bilgileri olarak kullanılan *Protokolı Turkenstanskogo Krujka Liubiteley Arhiyologiyi* dergisini, Maxtar al-Zahidi ve Damat İbrahim Paşa adlı yazarın Arap dilli eserlerinden faydalanmıştır. Bazı yerlerinde de Kilisli Rıfat'ın neşri kullanılmıştır. Yine Nuruosmaniye nüshası adında bir kaynak daha gösterilmiştir.¹⁵⁰

1.4. Mehmet Fuat Köprülü

Akün'ün *Türk edebiyatının tarihçiliğinin ilmi kurucusu* diye hitap ettiği Mehmet Fuad Köprülü 4 Aralık 1890'da İstanbul Halid Ağa Konağı'nda dünyaya geldi. Babası İsmail Faiz, Annesi İslamiye ulemasında Arif Hikmet Efendi'nin kızı Hatice Hanım'dır. Soyu Sadrazam olan Ziya Mehmet paşaya ulaştığı bilinmektedir.¹⁵¹

İlk tahsilini Ayasofya Merkez Rüştîyesinde aldıktan sonra Mercan İdadisinde devam ettiriyor. Köprülü'nüm erkenden şiirle ilgilendiği söz konusu olup, ilk şiiri 1905'te Sultan Abdülhamid'e yazdığı şiiridir. 1908'de de topladığı şiirleri ilk olarak Mehasin mecmuasına yayımlıyor. 1907'de Mercan İdadisinden mezun olarak, Darülfunun'un hukuk bölümünde devam ettirmiştir. Ancak bu bölümden kendini başarılı görmeyen Köprülü derslerini bırakıp, kendi kendini yetiştirmek için Fransızca'yı öğrenmeye başlar.¹⁵² Fransızcasını çok iyi geliştiren Fuad Köprülü Henri Becq'in *Paris Kadını* (İstanbul 1910, 3 perdelik komedi eseri), Le Bon'un *Ruh-i Siyaset ve Müdafaa-i İçtimaiye* (İstanbul 1911) gibi Fransızca eserlerin tercümelerini yapmıştır.¹⁵³

Babasının kütüphanesinde kendini hem tarih hem edebiyat yönde geliştiren Köprülü 1911'lerde Türk Yurdu Cemiyeti'nin üyesi ve Türk Ocağı'nın kültür heyetinde görevde bulunmuştur. 1910-1913 yılları arasında Mercan, Kabataş, Galatasaray ve İstanbul liselerinde Türk dili ve edebiyat derslerinden hocalık yapmıştır. Bu sıralarda onun ilk ilmi çalışması olarak tanınan *Türk Edebiyatı Tarihinde Usul* (1913'te, Fransız

¹⁴⁹ Ahmet-Zeki Velidi, "Divan... a.g.m, s.77

¹⁵⁰ Ahmet-Zeki Velidi, "Mahmud... a.g.m, s.136-137

¹⁵¹ Ömer Faruk Akün, *Mehmed Fuad Köprülü*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 28, Yıl 2003, s.471

¹⁵² Ömer Faruk Akün, *Mehmet...*, a.g.m, s.472

¹⁵³ Geniş bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, **Fuad Köprülü**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Gaye Matbaası, Ankara 1987, s.2

edebiyat tarihçisi Gustave Lanson'un ana fikirlerinden yararlanarak kendi düşüncelerini ortaya koyduğu makalesi) adlı makalesi yayımlanmıştır.¹⁵⁴

1915'te Asarı-ı İslamiyye ve Milliyye Tedkik Ensititüsün kurarak, ilmi dergileri çıkardı. Onlar: Milli Tetebullar Mecmuası, Türkiyat Mecmuası, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.¹⁵⁵

M.F. Köprülü 1923'de Edebiyat bölümü dekanı görevi, 1924'te Mustafa Kemal'in isteği üzerine Maarif Vekili Vasıf Çınar beyin zamanında maarif vekaletinin yardımcısı, 1925'te İstanbul Türkoloji kongresinde görevde bulunması, 1926'da Bakü'de kongrede Türkiye adına katılımcı olduğu bilinmektedir. Onun yaptığı bütün görevler karşılığında 1927'de Almanya'nın Heildelberg Üniversitesi'nden *fahri felsefe doktorluğu* unvanı verilmiştir.¹⁵⁶

1933'te Ordinaryüs Profesör olarak İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi dekanlığına getirilmiştir. 1934'te Paris'te Sorbonne Ünversitesi'nin daveti üzerine 3 kere ilmi konferans vermiş, Fransız ilim çevrelerinin dikkatini çekmiştir.¹⁵⁷

Onun yazıları genel olarak Vakıflar dergisi, Belleten, Türkiyat Mecmuası, Revue International des etudes balkaniques, Körösi Scomo Archivum, Türk Hukuk Tarihi dergisi gibi yayınlarda yayımlanmıştır. Çalışmaları yurtdışında da değerlendirilmiş olup, ilme yaptığı katkılardan dolayı 1937'de Atina Üniversitesi (Yunanistan devlet üniversitesi), 1939'da ise Sorbonne (ünlü Fransız üniversitesi) tarafından yine *fahri doktorluk* unvanı verilmiştir.¹⁵⁸

1941'de milletvekili olarak seçilmiş, hocalık faaliyetini durdurmak zorunda kalmış.¹⁵⁹ Siyasi faaliyetleri sırasında 1950'de İstanbul milletvekili Dışişleri bakanlığı sırasında Türkiye'nin NATO'ya girmesi için var gücüyle çalışmış, Kore Harbi'ne, Birleşmiş Milletler safında, hem de tugay kuvvetinde, katılmak hususunda, Türk Tugayının

¹⁵⁴ O bu makalesinde Türk edebiyatı tarihinin Avrupa ilim metodlarıyla, fakat kendi milli görüşleriyle nasıl incelenebileceği konusunu ele almıştır. Bzk. Orhan F. Köprülü, **a.g.e**, s.2

¹⁵⁵ Yusuf Kol, *Mehmet Fuat Köprülü*, **Diyanet**, Sayı 138, Yıl 2002, s.62

¹⁵⁶ Orhan F. Köprülü, **a.g.e**, s.4-5

¹⁵⁷ Orhan F. Köprülü, **a.g.e**, s.6

¹⁵⁸ Orhan F. Köprülü, **a.g.e**, s.7

¹⁵⁹ Aynı yer, s.7

Kunuri destanını kazanması ve kesif siyasi çalışmalar sayesinde 1952’de Kuzey Atlantik Pakı’na Türkiye’nin katılmasını sağlamıştır.¹⁶⁰

1957’de siyasi hayattan çekilen Fuad Köprülü 1958-1959’larda Harvard Üniversitesi’nin daveti üzerine Cambridge’deki araştırma merkezinde konferanslar vermiştir. Köprülü ilmi hayatında 1947 Amerikan Şark Cemiyeti’nin şeref üyesi, 1964’te London School of Oriental an African Stidies’in muhabir üyesi, aynı yılda Macar İlimler Akademisi’nin şeref azalığı üyesi, 1956’da Karaşı Üniversitesi’nin fahri hukuk doktoru unvanı elde etmiştir.¹⁶¹

Onun ilmi çalışmaları 1913’den itibaren ele alınmaya başlar. Biz onun başta gelen eserlerinin bazılarını örnek olarak vereceğiz. *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), *Bugünkü Edebiyat* (İstanbul 1924), *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1926), *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1934), *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul 1940) vs.¹⁶² Onun 1908-1950 yıllar arasındaki bütün çalışmalarını S.N.Özertim kronolojik şekilde kendi çalışmasında sunmuştur.¹⁶³

Mehmet Fuad Köprülü 15 Ekim 1965’te Ankara’da geçirdiği trafik kazası sonucunda iyi olamayıp 26 Haziran 1966’da İstanbul Baltalimanı Hastanesi’nde vefat etmiştir. Mezarı evinden fazla uzak olmayan babalarının yattığı Köprülüler Türbesi’ne toprağa verilmiştir.¹⁶⁴

1.4.1. M. F. Köprülü’nün Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar

Mehmet Fuad Köprülü’nün Divan üzerindeki çalışmaları ilk *Divan-ı Lugat al-Türk ve Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul, 1934) adlı iki eserinde yer almıştır. Köprülü bu çalışmasında VIII.yüzyıldan itibaren Türk Edebiyatına ait eserleri zikrederken Kaşgarlı Mahmud ve onun eseri hakkında da on sayfalık inceleme

¹⁶⁰ Aynı eser, s.8

¹⁶¹ Aynı eser, s.9

¹⁶² Aynı eser, s.14-16

¹⁶³ Sami N. Özertim, M. Fuad Köprülü Bibliyografyası, (Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar Cilt I’dan ayrı basım) Ankara 1951, s.161-248

¹⁶⁴ Ömer Faruk Akün, *Mehmet..., a.g.m.*, s.479

yapmıştır. Esas kaynak olarak da Hartmann'ın makalesi ve Bartold'un çalışmalarından faydalanmıştır.¹⁶⁵

Çalışmada ilk Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyetini çıkarmaya çalışan Köprülü onun *koyu milliyetçi bir Türk* olduğunu vurgulamıştır. Bunu ispatlamak için de DLT'ten Türklerle ilgili yazılarının bulunuşundan yola çıkmıştır. Bunun dışında Kaşgarlı Mahmud'un Buharalı ve Nişaburlu iki hadisçiden işittiği hadislerden bahsettiğini söylemektedir. Ona göre “*Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı var*”, ikincisi de “*Bir ordum var ki adını Türk koydum*” şeklinde olup, hadisler tam Türklerin o devirdeki güçlerini göstermektedir. Bunları Kaşgarlı Mahmud tam bir milliyetçi olarak kendi eserinde zikretmiştir ki devrinin durumunu açıktan açık göstermektedir. Bunun dışında Köprülü Kaşgarlı Mahmud'un *kendi kültürünü, milli benliğini* üstün tutan bir Türk olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁶

Köprülü Kaşgarlı Mahmud'un kimliğini anlatırken diğer araştırmacılar gibi DLT'te Kaşgarlı Mahmud'un kendisinin verdiği bilgiler dışına çıkamamıştır. Ona göre DLT'te Kaşgarlı Mahmud dönemin en soylu ailesine mensup olduğunu, DLT'teki bilgilere göre de babası Barsganlı olduğunu söylemiştir. Türk padişahı Gazneli Mahmud'un babası Sevük Tiğin'in Isok Göl etraflarında olduğunu da eklemiştir. Köprülü bu değişle onun yüksek bir aristokrasiyeye mensup olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷

Köprülü Kaşgarlı Mahmud'un ne gibi sebepler sonucu Bağdat'a geldiğini de incelemiştir. Ona göre dönemin şartlarının gerektirdiği gibi gerek Horasan'da gerek Irak'da birçok Kaşgarlı'nın Bağdat'a ortak kültürü tanımak amacıyla geliyorlardı. Bunlar gibi Mahmud'un da Bağdat'a gelmiş olabileceği düşüncesi aykırı olmaz.¹⁶⁸

Köprülü'ye göre DLT sadece bir lügat kitabı olmayıp, bir benzeri daha olmayan Türk kültürüne ait kültür hazinesidir.¹⁶⁹

Köprülü'ye göre Mahmud eserinde kelimeleri alfabe sırasıyla yazmış, örnek olarak cümleler tertip etmiş olup, erkek kadın adlarının en belli başlılarını yazmış, Müslüman Türk memleketlerine ait coğrafi isimlerin meşhurlerini zikretmiştir. Yine Karahanlılar

¹⁶⁵ Köprülüze M. Fuat, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1934, s.33-44

¹⁶⁶ Köprülüze M. Fuat, **a.g.e**, s.37-38

¹⁶⁷ Köprülüze M. Fuat, **Türk...**, **a.g.e**, s.39-40

¹⁶⁸ Ayne eser, s.41

¹⁶⁹ Aynı eser, s.42

sarayının yüksek dilini de bu eserden öğrenebiliriz.¹⁷⁰ Eserin telif senesi hakkında bilgilere gelince Kilisli Rıfat'ın bu konu üzerinde yanlışlıklara yol açtığını zikrederek, asıl eser 1072-1074'lerde tamamlanmış, ancak 1076-1077'lerde tekrardan düzenlenmiş olduğundan bahseder.¹⁷¹

Köprülü Fuad'a göre Divan'ın başka bir nüshasının da mevcut olması gerekir ki Ayıntaplı Bedreddin al-Aynî *İkd al-Cüman*¹⁷² eserinde, Kaşgarlı Alim bin Muhammed *Tac al Sa'adet* eserinde, Abu Hayyan adlı şahıs da *Kitab al-İdrak*¹⁷³ adlı eserlerinde DLT'ten faydalanmışlardır.¹⁷⁴ Mehmet Fuat Köprülü çalışmasında Kaşgarlı Mahmud'u ve eserin genel anlamda tanıtmaktadır. Bu tanıtısındaki ilk yazısı kendinin belirttiğine göre *Cumhuriyet* gazetesinin Mayıs Nisan ayları 1933 tarihli yayımlarında çıkmıştır. Köprülüzade başka araştırmacılardan farklı olarak yabancı kaynakları esas almıştır. Bunların bazıları Alman bilim adamları M. Hartmann, V.V.Bartold ve C.Brockelmann'ın yazdıklarıdır. Çalışmasında bilgiler üzerinde dipnot sistemi kullanılmamakta olup, bilgilerin geneli nereden uyarlanmış olduğu açıkça bilinmemektedir.¹⁷⁵

1.5. Atıf Tüzüner

Atıf Tüzüner 1869'da Konya'da doğdu. Babası Çankırlı Ali, annesi Konyalı müftülerinden Gezlevili Ahmed Efendi'nin kızı Şerife isminde hanımdır. Tüzüner'in küçük yaştan itibaren resim ve güzel yazıya yetenekli olduğu bilinmektedir. İlk tahsili olan iptidaiye ve rüştiyeyi Konya'da Karatay Medresesinde tamamladıktan sonra bu medresenin müderrisleri olan Malatyalı Ahmed Efendi, Parlakzade, tefsir sahibi olan Mehmet Vehbi gibi şahıslardan ders almıştır. 1819'de nakkaşlık sanatını ilerletmek amacıyla İstanbul'a gitmiş, ancak kendini dini eğitimler üzerinde yetiştirmeyi doğru bularak tekrar İstanbul'daki cami ve medreselerde halka açık derslere devam ettirmiş.

¹⁷⁰ Aynı eser, s.42-43

¹⁷¹ Aynı eser, s.35

¹⁷² Eser 1446 yılına kadarki hadiseleri içeren genel bir tarih niteliğindedir. Memluk devri tarihi için önemli bir kaynaktır. Yazark olayları bizzat kendisi izleyerek yada olayla ilgili olanlarla irtibata geçerek diğerlerinin ulaşamadıkları bilgileri elde edebilmiştir. Bkz. <http://kmu.edu.tr/kamam/bilgi/1362/4-memlukler-donem-kaynaklari>

¹⁷³ Bu eser Mısır'da konuşulan Türkçe teorik gramerini ortaya koyan eski tarihi eserdir. 1312'de Kahire'de Molla Salih Medresesi'nde tamamlanan bu eser genel olarak Türkçe-arapça sözlük ve dil bilgisi olamk üzere iki bölümden oluşur. Bkz.Hayati Develi, *Kitabü'l-İdrak*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 26, Yıl 2002, s.108

¹⁷⁴ Köprülüzade M. Fuat, *Türk...*, a.g.e, s.44

¹⁷⁵ Köprülüzade M. Fuat, *a.g.e*, s.33-44

Okuduğu temel eserler Arap dili ve Edebiyatı ile ilgili söz bilim, mantık ve usul-i fıkıh alanları olmuştur. Şirvanlı Mehmet Halis isminde alimden onay (icazet) almış ve *Fatih Camii dersiamlığı* (halka açık ders verebilme derecesi) unvanını elde ettikten sonra İstanbul Darülfunun'un Ulum-i Aliyye-i Diniyye (tefsir ve hadis ilimleri) Şubesi'ne kaydolup, 1904'te tamamlamıştır. İlk başta Üsküdar'da Ravza-i Terakki Mektebi'nde din dersleri muallimi olarak başladı, daha sonraları Üsküdar idadilerine Arapça muallimi, aynı görevi Mercan idadisine, Darüşşafaka'da Türkçe, Harbiye Nezareti'nde memurlar için açılan okulda Türkçe öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur. 1929'da Konya Muhtelif Orta Mektebi'ne (orta mektep, ortaokul) Türkçe muallimi oldu ve bir süre müdür vekilliği yaptı. 1933 senesinde emekliye ayrıldı ve tekrar İstanbul'da Sultan Selim Camisinde derslerine devam ettirdi. Atıf Tüzüner Türk dilinin Arapça ve Farsça kelimelerden arınması gerektiğini düşünenlerdendi. Bu konuda kendi de *Ahteri-i Kebir* adlı Arapça Türkçe sözlükte yer alan Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları üzerine durmuştur. Atıf Tüzüner'in Arapça eserlerden oluşan kütüphanesi oğlu tarafından İstanbul Küçükalyı'daki Kulluk Camii'nde özel bir odada halkın istifadesine sunulmuş, 106 ciltten oluşan koleksiyon 1991'in 10 Ocak'ında TDV İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesine bağışlanmıştır.¹⁷⁶

Onun bilinen eserleri ve çalışmaları: *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (oğlu M.Feyyaz tarafından İstanbul 1970- 1972-1982'lerde yayımlamıştır), *Siyretünnebi Sallallahü Aleyhi vesselam* (Maarif Vekaleti tarafından sultanilerde ve darülmuaalliminlerde ders kitabı olarak okutulması uygun bulunan Hz.Muhammed ve 4 Halifeden Notlar adlı risalesi ile birlikte 1973'te İstanbul'da bastırılmıştır), *Nahv-i Arabi* (İstanbul 1928, Sarf-i Arabi (1938-41)), *Lübbü'l-kıra'e* (1328,29,30'lu yıllarda İstanbul'da basılmış, Arapça metinlerden seçilmiş dört sınıflık bir seri) gibi ders kitapları ve ayrıca Divanu Lugati't-Türk Tercümesi günümüz TDK Kütüphanesi'nde mevcut bulunmaktadır.¹⁷⁷*Yeni Gramerlerimiz*. Dil inkılabının yapıldığı yıllarda dilbilgisi dersleri kaldırılmış ve Maarif vekaleti o dönemde Türkçe dilbilgisinin esaslarını belirlemek için bir komisyon kurmuştur. Bu sayede Tüzüner komisyonda yer alan

¹⁷⁶ M.Feyyaz Tüzüner, *Tüzüner, Abdullah Atıf (1869-1954)*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, Yıl 2012, s.10-11

¹⁷⁷ M.Feyyaz Tüzüner, *a.g.m*, s.10-11

edebiyatçı Peyami Safa'nın yazdığı eseri merkez alarak, Türkçe'nin dilbilgisi kurallarının nasıl olması gerektiğini ve bazı görüşlerini ortaya koymuştur.¹⁷⁸

Atıf Tüzüner 1954'te Nisan ayında İstanbul'da Nuruosmaniye'deki evinde vefat etti, kabri de Edirnekapı Şehitliği'ndedir.¹⁷⁹

1.5.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Türkçe Tercümesi

Aslında Divan eserini Türk dünyasına erken dönemde tanıtanlardan biri de Tüzüner olmasına rağmen onun çalışması hakkında kaynakların çoğu detaylı bilgiler vermemişlerdir. Sadece onun Divan çevirisinin olduğunu ve bu çeviri başarılı olmadığını vurgulamışlardır. Örneğin: Taymas kendi makalesinde bu çevirinin TDK tarafından beğenilmemiş olduğunu beyan etmiştir. Günümüzde TDK kütüphanesinde 1936 yılına ait olan dışında Abdullah Atıf Tüzüner isminde 148 (Etüd/4) numarada kayıtlı tercüme mevcuttur. Bu tercüme Atıf Tüzüner'in kendi el yazısıyla yazdığı tercüme olup tercümenin içeriği bir sürü düzeltilmelerle kaleme alınmıştır. Tercüme baskıya verilmemiştir. Tercüme yöntemleri çok karışıktır. Kelimelerin karşılıkları Latin harfleriyle verilmesine rağmen anlatımları Arap harfleriyle ele alınmıştır. Sayfa numaraları da Arapça verilmiştir. Tercümenin bazı yerlerinde yıldız işareti ile dipnotlar verilmeye çalışılmıştır. Bu dipnotlarda da Arap harfli anlatımlar verilmiştir. Kitabın ortasında küçük not kağıdında “*Abdullah Atıf Tüzüner'in el yazısıyla yazdığı DLT ...verie? (okunaksız bir kelime) 7 defterden oluşmaktadır*” yazısıyla bir not mevcut. Bu not bizlerce TDK tarafından ele alınmış olmalıdır. Son kısmından 12 varak tamamen boş bırakılmıştır. Birinci defter 1 ile 144, ikinci defter 145 ile 270, üçüncü defter 272 ile 372, dördüncü defter 373 ile 597, beşinci defter 599 ile 712, altıncı defter 713 ile 902, yedinci defter 903 ile 943 sayfalar arasında yer almıştır. Yedinci defter bölüm olarak ayrılmamış sadece TDK'nın ayırt ettiği mühürlerden anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Kelimeler Latin harfleriyle belirlenmesine rağmen okunaksızdır. Fazla karalamalara yol verilmiştir, herhalde Tüzüner çevirisin temiz kagıda geçirmeksizin getirmiş ya da kontrol esnasında düzeltilmeler yapılmıştır. Kırmızı ve siyah kurşun kalem, siyah

¹⁷⁸ Ömer Dinç, *Unutulmuş Bir Kur'an Mütercimi: Abdullah Atıf Tüzüner ve Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, Yıl 2019, s.289

¹⁷⁹ M.Feyyaz Tüzüner, *a.g.m*, s.10-11

¹⁸⁰ Abdullah Atıf Tüzüner, *Divanu Lugati't-Türk Tercümesi*, Etüd/4, (el yazma tercüme) TDK Kütüphanesi, Yıl 1936, s.1-943

tükenmez kalem kullanılmıştır.¹⁸¹ Yukarıda çoğu kaynaklarda rastlayamadığımız bilgiler M.Ş. Ülkütaşır'ın çalışmasında bulunur. Kendisinin Kaşgarlı Mahmut (1946) çalışmasında bu tercüme hakkında bilgi vermiştir. Ülkütaşır'a göre Tüzüner'in bu tercümesi gerek Kilisli gerekse Tevfik Beyin tercümelerinden daha düzgün, tam ve doğrudur. Ona göre bu tercümenin yalnız göze çarpan noktası da Divan'da bulunan mısra, beyit, kıta, sav gibi örnekler Arapça izahlarına göre tercüme edilmiştir. Tüzüner kendisinde yapılmış olan hataları daha sonraları düzelttiyse de yine eksik kalmış ve basıma verilmemiştir.¹⁸²

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Tüzüner'in tercümesi kaynaklarda fazla zikredilmemiştir. Sadece bir başarısız tercüme olarak bazı araştırmalarda geçmektedir.

1.6.Ahmet Caferoğlu

Ahmet Caferoğlu 17 Nisan 1899'da Azerbaycan'ın Gence şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası İsmail, annesi Güher isminde bir hanımdır. Üç yaşında babasını kaybetti, annesinin elinde büyüdü. İlköğrenimi hakkında bilgi sahibi değiliz. Orta öğrenimini özel olarak 1908'de Semerkant'ta, lise eğitimini de Gence şehrinde 1909-1916 yıllar arasında tamamlamış olduğu bilinmektedir.¹⁸³ Aynı yıl içerisinde Kiev'de Ticaret Okuluna kaydolmuş, ancak sadece 3 semestre (dönem) eğitim alabilmiştir. 1917'de Rus ihtilası dolayısıyla Gence'ye dönmüş ve Azerbaycan İstiklali için hazırlanan orduya gönüllü olarak katılmıştır. 1919'da Bakü Üniversitesi Türkoloji bölümüne kayıt olarak yine tek bir dönem eğitim alabildikten sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Ordusu tarafından istilası sebebi ile Türkiye'ye gelmiş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne kayıt olmuştur. Bu bölümü 1924'te bitirerek ilk memurluk işini İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde daha sonra Türkiyat Enstitüsünde asistan olarak başlamıştır. Caferoğlu 1925'te Almanya'ya Dışişleri Bakanlığı'nın verdiği harçlık kararlığında Almanya'ya gelmiş, *W.Bang-Kaup, A.Von Le Coq, Vasmer, Westermann, F.Giese, C.Brockelmann* gibi bilim adamlarından Türkoloji alanında beş dönemlik tahsil görmüştür. 1929'da Türkiye'ye gelen Caferoğlu İstanbul Üniversitesi Edebiyat bölümünde Türk Dili Tarihi kürsüsünün

¹⁸¹ Bkz. Abdullah Atıf Tüzüner, *a.g.e*, s.943

¹⁸² M.Şakir Ülkütaşır, *Büyük.*, *a.g.e*, s.90

¹⁸³ Osman Fikri Sertkaya, *Caferoğlu, Ahmet*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, Yıl 1993, s.10., Osman F. Sertkaya, *Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s.1

doçenti, 1938'te profesörü ve 1946'da bu kürsünün başkanı olmuştur.¹⁸⁴ Caferoğlu ilmi hayatında Polonya Müşteşrikler Cemiyeti'ne (1937), Macaristan İlimler Akademisi'ne bağlı Körösü-Scoma Cemiyeti'ne muhabir üye (1944), 1949'da da Beynelmilel Onomastik Cemiyeti'ne Türkiye adından temsilci, 1953'te Ukrayna İlimler Akademisine aynı yıl Ural-Altay Cemiyeti'ne ve Buenos Aires'deki "*Turan*" cemiyetinin de kendi isteğiyle üyesi olmuştur.¹⁸⁵ Ercilasun'a göre Caferoğlu ilmi çalışma alanları şu şekildedir: ağızlar üzerinde, Azerbaycan'la ilgili, Türk dili, lehçeleri ve kavimleri üzerinde, adet ve inanç üzerinde, Türk edebiyatının bazı şair ve yazarları üzerinde, onomastik ile ilgili ve kitap tanıtımı gibi yazılar yazmıştır.¹⁸⁶ Onun yazılarını tanıtan öne gelen yayınlar Azerbaycan'da *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisi, Türkiye'de *Türkiyat mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* ve *Amaç* dergisidir. Caferoğlu kişisel olarak neşeli konuşkan, saf bir insandı, sıkıntıyı içine saklayamaz hemen içindekileri dış dünyaya gösterirdi.¹⁸⁷

Ahmet Caferoğlu 6 Ocak 1975'te vefat ermiş, Zincirlikuyu mezarlığına toprağa verilmiştir.¹⁸⁸

1.6.1. Ahmet Caferoğlu'nun Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar

Bizlerce Ahmet Caferoğlu Kaşgarlı Mahmud üzerindeki çalışmalarını Almanya'da eğitim aldığı sırada C. Brockelmann'ın vesilesiyle başlamış olabilir. Çünkü C. Brockelmann Divanın Almanca tercümesini daha 1928'li yıllarda yayımlamıştır. Bu yıllarda Caferoğlu C. Brockelmann gibi doğubilimcilerin derslerine katılıyordu.

Ahmet Caferoğlu'nun Kaşgarlı Mahmud üzerindeki ilk çalışması İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi doçenti olarak çalıştığı sırasında 1938'de Şehremini Halkevi tarafından Cumhuriyet Halk Partisi Yayınında yayımlanmıştır. Çalışma *İlk Türk Dilesi Kaşgarlı Mahmut* başlığı altında olup, kendi konferansında (halk evlerine verilecek bilgiler için hazırlanmış bir ödev sonucu konferanstı) verdiği bilgilerin

¹⁸⁴ Osman F. Sertkaya, Ahmet, a.g.e, s.2

¹⁸⁵ Sertkaya, a.g.e, s.2

¹⁸⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Ahmet Caferoğlu'nun Çalışmalarına Toplu Bir Bakış*, *Türk Dili Dergisi*, Sayı 530, Yıl 1996, s.269

¹⁸⁷ Saadet Çağatay, *Ahmet Caferoğlu (17.4.1899-6.1.1975)*, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Cilt 24, Sayı 213, Yıl 1975, s.29

¹⁸⁸ *Azerbaycan Türklerinin Ünlü İlim Adamı Ahmet Caferoğlu'nu Kaybettik*, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Cilt 24, Sayı 213, Yıl 1975, s.41

toplamıdır.¹⁸⁹ Caferoğlu bu çalışmasında Kaşgarlı Mahmud'u büyük Türk dilcisi olarak göstermiş ve Divan eserin yazarken ne türlü zorluklara uğradığını belirtmiştir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud milletini ve vatanını çok severdi, bunu DLT'ün içeriğinden sık sık görebilmekteyiz. Caferoğlu çalışmanın başında Karahanlı devrini anlatmış, bu dönem DLT gibi eserlere ihtiyaçlı olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber Caferoğlu Kaşgarlı Mahmud üzerindeki çalışmaların az olduğunu belirterek, her Türk, Atatürk nesili bunu ele alması gerektiğini bildirmiştir. Genel olarak bu kısa çalışmada Caferoğlu Kaşgarlı Mahmud'u bir Türkçü olarak tanıtmış. Bunu ispatlamak için de DLT'teki Türklerle ilgili örnekleri vermiştir.¹⁹⁰ Yine bu çalışmasını makale halinde Türk Dünyası dergisine yayımlamıştır.¹⁹¹

Ahmet Caferoğlu'nun Kaşgarlı Mahmud adındaki ikinci çalışması İstanbul'da Milli Eğitim Basımevinde yayımlanmıştır. Toplam 62 sayfadan oluşan bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyeti, devri, eseri, eserdeki has isimler, onun çizdiği harita, Türk boy ve kavimlerinin bölünmeleri, DLT'e göre Türk dilinin ve şivelerin gramer yapısı, halk edebiyatı, folklor gibi konular üzerinde durulmuştur. Caferoğlu çalışmasında girişten sonra Karahanlı dönemin uzunca anlatmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyetine gelince Kaşgarlı Mahmud'un eğitilmiş bir aileye mensup olduğu söz konusudur. Ailesi hakkında tam bilgi vermemesinin nedeni de Kaşgarlı Mahmud'un övünmekten uzak durmasından kaynaklandığını söylemiştir. Tersine o kendinden önce halifesini, vatandaşlarını, eserinde asla unutmamış, zikretmiştir. Caferoğlu'na göre DLT'ün hiçbir yerinde abartılara yer verilmemesi Mahmud'un çok samimi birisi olduğunu ispatlar.¹⁹² Bütün Türk lehçelerine hakim olmuş ve gramerleri hakkında da bilgi sahibi idi. Ona göre Kaşgarlı Mahmud Karahanlı devleti içerisinde zamanın en ileride bulunan Türk soyuna sahip olmuştur.¹⁹³

Caferoğlu'na göre Kaşgarlı Mahmud'un DLT'ü ele almasının asıl amacı Türk dilinin bütünlüğünü sağlamaya çalışarak, Türk dilinin daha kollara, şivelere ayrılmadığı bir çağda Türk dilinin karşılaştırmalı bir gramer yapısını yapmak istemiştir. Bununla

¹⁸⁹ Ahmet Caferoğlu, **İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut**, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, Şehremini Halkevi, İstanbul 1938, s.1

¹⁹⁰ Ahmet Caferoğlu, **a.g.e**, s.10-26

¹⁹¹ Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmut Türkistan'ın büyük düşünürü*, **Türk Dünyası Dergisi**, Sayı 3, Yıl 1966, s.1-5

¹⁹² Ahmet Caferoğlu, **a.g.e**, s.15

¹⁹³ Ahmet Caferoğlu, **Kaşgarlı Mahmut**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.10-12

Kaşgarlı Mahmud Orta Asya'da XI.yüzyılın resmi yazı ve devlet dilinin Türk dili olduğuna şahitlik etmiş, bizlere Türk kültürünün gelişmiş halinin bilgilerini ulaştırmıştır. Bu eser Caferoğlu'na göre Karahanlı devletinin kendi kültürüne sahip çıkma konusunda büyük önem taşır. Çünkü Türkler yeni tanıdıkları Türk-İslam kültürüne katılarak bir taraftan da kendi eski adetlerinden ayrılmak durumunda idiler. Yine bu dönem Orta Asya kavimleri için yeni yaşam tarzının başlangıcı olarak, yerleşim hayata geçiyorlardı. Bu açıdan Kaşgarlı Mahmud'un dil ve kültürünü derlemeye aldığı bu eser her ne taraftan bakarsak da bulunuşu kolay olmayan malzeme niteliğindedir.¹⁹⁴

Caferoğlu Mahmud'un Bağdat'a siyasi nedenler dolayı gittiği görüşlerini desteklemez. Tam tersine bu görüşleri Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyetine, kültürcülüğüne ağır bir leke sürmüş olduğunu yazar. Ona göre eğer Kaşgarlı Mahmud bu nedenle gitseydi kendi devlet yönetimini asla övmezdi ve onlar hakkında yazmazdı. Kaşgarlı Mahmud büyük ihtimal Türk yurduna, diline olan sevdasını, Türk dilinin Arap dili kadar zengin olduğunu ispatlamak amacıyla eserin halifeye takdim etmeyi tercih etmiştir. Eğer o bunun gibi büyük düşünceli olmazsa DLT'ü kendi imparatoruna da takdim edebilirdi.¹⁹⁵

Yine Caferoğlu'na göre eğer Divan eseri günümüze ulaşılmamış olsaydı Türk dili çağın en etkili dillerinden olan *Arap, Fars, Soğd dilleri yanında sönük, içine çekilmiş geri bir dil durumuna düşmüş olurdu*.¹⁹⁶

DLT'te verilen coğrafi bilgiler diğer Arap ve İran kaynaklarına göre doğruluk kazanmaktadır. Bu çizdiği harita bir taraftan Orta Çağ Orta Asya sahalarındaki yer isimlerinin de *doğuşunu hazırlayan* bir saha olmuştur. Bunlar dışında kavimlerin yerlerini DLT'e göre anlatmaktadır. Divan eserinde gramer yapılarını yetersiz verdiğini söyleyen Caferoğlu onun başka gramer kitabının olduğunu ve Divan eserin başka amaçta yazdığıyla açıklamaktadır. Divan eseri halk edebiyatı ve folklorunu da içermektedir. Caferoğlu bu bakımdan DLT'ten bazı atasözlerini (*Örneğin: Biş erngek tüz ermez/Beş parmak düz (bir) olmaz, Alplar birle uruşma, Begler birle turuşma/Alplarla vuruşma, Beylerle duruşma (karşı gelme)*), şiirleri (*II. Alp Er Tonga*

¹⁹⁴ Ahmet Caferoğlu, **a.g.e**, s.12-15

¹⁹⁵ Aynı eser, s.15-22

¹⁹⁶ Aynı eser, s.25

mersiyesi), destanları (III.Uygurlara karşı bir savaş destanından) örnek vererek, eserini sonlandırmıştır (son kısmında Kaşgarlı Mahmut'un haritası eklenmiştir).¹⁹⁷ Caferoğlu'nun Kaşgarlı Mahmud üzerinde yapan diğer araştırmaları da bunlardır: *Kâşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları* (1972), *Kâşgarlı Mahmut ve Türk Dili* (1960), *Kâşgarlı Mahmut Türkistan'ın Büyük Düşünürü* (1966), *Kaşgarlı Mahmut, MEB 1000 Temel Eser* (1970) vs.¹⁹⁸ Ahmet Caferoğlu'nun kullandığı kaynaklar üzerine gelince az çok zorluklarla karşılaştık. Çünkü Caferoğlu'nun Kaşgarlı Mahmud çalışmasının hem 1938 hem 1970'deki baskısında dipnot yöntemi kullanılmamıştır. Ancak metin içerisinden çıkarmak mümkün olacaktır. Kendisinin zikrettiği kaynaklar arasında öne geleni C. Brockelmann'ın makaleleri, Kilisli Rıfat'ın neşri ve daha sonra yayımladığı yazıları, F. Köprülü, N. Asım, A. Galanti, Elöve, A.B.Taymas, kendi çalışmaları, M.Ş. Ülkütaşır, B.Atalay ve Juze ile H.Albert'in çalışmaları zikredilmiştir. Bunlar haricinde Türkistanlı olarak belirlediği A.Fıtrat ile C.Velidoğlu'nun çalışmalarının da isimleri geçmektedir.¹⁹⁹

1.7.Besim Atalay

Ahmet Besim Atalay 1882'de Uşak'ta doğdu. Babası İnce Mehmet Çavuş adında bir demircidir.²⁰⁰ Annesi Kacar oymağının beyinin torunu İlmiye Hanım olduğu bilinmektedir. Besim Atalay on yaşlarında iken babasını kaybetmiştir. Annesinin Kadir ağa isminde ikinci bir evlilik yaptığı ve Besim Atalay'ın ilk eğitiminde üvey babasının yardımının dokunduğu söylenir.²⁰¹ Besim Atalay'ın tahsil hayatı hakkında merak edenler Ali Birinci'nin çalışmasına başvurabilir (dipnot 142). Besim Atalay ilk ve ortaöğrenimini Uşak'ta medreselerde aldı. Ortaöğrenim sırasında edebiyata ilgi duymuş ve İzmir'de çıkan "*Ahenk*" gazetesine ilk şiirlerini yayımladığı bilinmektedir. Ailevi sebeplerden ötürü medreseyi yarı bırakır ve 1905'te İstanbul'a giderek iki yıl Hacı Ahmed adında şahıstan dersler aldı. Kendinin istediği *Mekteb-i Nüvab-Naib* (Kadı) mektebine muvaffak olamamış.²⁰² Bu yüzden İmtihanla Darülmuallimin'e (öğretmen okuluna) girdiği bilinir ve buradan 1908'de mezun olmuştur. 1909

¹⁹⁷ Bkz. Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, (1938), s.26-62

¹⁹⁸ İstanbul Türk Ocakları, *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, (ed: F.Turan, Ö.Tabaklar), Kerem Aydınlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2019, s.27-48

¹⁹⁹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, (1970), s.VII-VIII

²⁰⁰ M. Şakir Ülkütaşır, *Besim Atalay (1882-7.XI.1965)*, *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, Cilt IV, Sayı 38, Yıl 1965, s.194

²⁰¹ Ali Birinci, *Besim Atalay'ın Hayatı ve Eserleri*, *Türk Yurdu*, Cilt 32, Sayı 295, Yıl 2012, s.52

²⁰² M. Şakir Ülkütaşır, *a.g.m.*, s.194

senesinden itibaren sırasıyla İstanbul Darüşşafaka’da öğretmenlik, Trabzon ve Ankara Muallim Mekteplerinde, Konya Muallim Mektebinde müdürlük yapmıştır. Öğretmenlik dışında Maraş, İçel, Niğde’de Milli Eğitim Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.²⁰³ Maraş ili Milli Eğitim müdürlüğü yaptığı sırada *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* adında kitap yazmıştır.²⁰⁴ Bunun dışında Besim Atalay Farsça ve Arapçayı iyi biliyordu. Türk lehçelerinden bir kısmının gramer yapılarını da bilmekteydi. Bu hususta o Türk dilinin gramer-sentaks ve filolojik özellikleri kapsayan eserler vermiştir. Onun *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerinde Bir Deneme*²⁰⁵ ve *Ettuhfet-Üz-Zekiyye Fil-Lugat-İt-Türkiyye*²⁰⁶ gibi çalışmaları buna örnek olabilir.²⁰⁷ Besim Atalay bilindiği üzere Milli Mücadele yıllarında 1919’da Silifke’de *Müdafa-i Hukuk Cemiyeti*’nin kurulmasına önemli rol oynamıştır. Uşakta ise İstiklal savaşını destekleyen çalışmalar yaptı.²⁰⁸ Annesi Halime Hanım ve kız kardeşleri de bu sıralarda şehit oldukları bilinmektedir.²⁰⁹

1920’de Maarif Vekaleti hars müdürü oldu; aynı yılda TBMM’de Kütahya milletvekili seçildi. 1932’de I. Türk Dili Kurultayı’nda merkez heyeti muhasibi olarak seçildi, sonraları on sekiz yıl merkez heyeti üyesi olarak 1949 kendi isteğiyle ayrılıncaya kadar devam etti. 1937-1942 yıllar arasında Dil, Tarih, Coğrafya ve Polis Enstitüsünde Farsça dersler okuttu.²¹⁰ Besim Atalay’ın kişiliği hakkında Sevgi Özel *Besim Atalay* adlı çalışmasında ayrıntılı bilgileri vermiştir. Bu çalışmadan Besim Atalay’ın kendi bilgisine güvenen, çok çalışkan, ancak zor beğenen birisi olduğunu öğrenmekteyiz. Sevgi Özel’in dediğine göre Türk Dil Kurumunda çalıştığı dönemlerde Kurumun

²⁰³ Nuri Yüce, *a.g.m*, s.43

²⁰⁴ Sevgi Özel, **Besim Atalay**, TDK Yayınları, Ankara 1983, s.11

²⁰⁵ Bu çalışmasında Türkçeninekleri ve kökleri üzerinde durulmuştur. Yapıtın inceleme bölümü 15 sayfadır. Bu incelemedeki bilgilerin çoğu günümüzde geçerliliğini yitirdiğini Sevgi Özel belirtmiştir. Bkz. Sevgi Özel, **a.g.e**, s.63

²⁰⁶ Besim Atalay’ın Divan eseri dışında en önemli çevirisi olarak bilinen bu eser İstanbul’da Veliddin Efendi Kütüphanesinde tek nüsha olarak yer almaktadır. (bu bilgiler Besim Atalay’da aktarılmıştır). Eser toplam iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm 78 sayfa sözlük şeklinde ikinci bölüm ise dilbilgisi kurallarını içermektedir. Üç bine yakın Türkçe sözlük bulunmaktadır. Kıpçak lehçesinde yazılmış bu eserin müellifi bilinmemekle beraber Araplara Türk-Kıpçak dillerini öğretmek amacıyla yazıldığı düşünülmüştür. Besim Atalay’ın bu çevirisi İstanbul’da 1945’te 32 sayfa tutan bir inceleme çeviri, tıpkıbasım, dizin olmak üzere 295+91 sayfa olarak basılmıştır. Bkz. Sevgi Özel, **a.g.e**, s.68-69

²⁰⁷ M.Şakir Ülkütaşır, *Besim...a.g.m*, s.195.

²⁰⁸ Nuri Yüce, *a.g.m*, s.43-44

²⁰⁹ Sevgi Özel, **a.g.e**, s.12

²¹⁰ Nuri Yüce, *a.g.m*, s.43-44

üyeleri ile de birkaç tartışmalarda bulunmuştur. Bu tartışmalar, Kuruma ve dilin özleşmesine yönelik olmaksızın daha çok kişisel olmuştur.²¹¹

Ahmet Besim Atalay 7 Kasım 1956'da Ankara'da vefat etti. Kaşgarlı Mahmud'un Divan çevrisinden hariç olan diğer ünlü eserleri şunlardır: *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* (Ankara 1339), *Bektaşilik ve Edebiyatı* (İstanbul 1340), *Müslümanlara öğütler* (Trabzon 1342), *Türk Dili Kuralları* (Ankara 1931). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* (Ankara 1941), *Kur'an Tercümesi: Tanrı Kitabı* (İstanbul 1956), *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçe Türetme Sözlüğü* (Ankara 1967), *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri* (Ankara 1968), *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü* (Ankara 1970). Bunlar dışında Türk dilinin kaynak eserlerinden olan *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye* (İstanbul 1945), *Müeyyessiretü'l-ulum* (İstanbul 1946), *eş-Şüzuru'z-zehebiyye ve'l-kitabü'l-Ahmediyye fi'l-lugati't-Türkiyye* (İstanbul 1949) ve *Seng-lah, Lugat-i Nevai-yi* (İstanbul 1950) adlı kitapları yayımlamıştır.²¹²

1.7.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Türkçe Tercümesi

Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki Divanu Lugati't-Türk'ün çevirileri arasında en sık kullanılan kaynak Besim Atalay'ın çevirisidir. Kilisli Rıfat'tan sonraki bu çeviri tamamı basılmış şekilde günümüzde mevcut bulunmaktadır.

Besim Atalay Divan üzerindeki çalışmasını Sevgi Özel'in dediğine göre *Türk Dili Kuralları* adlı eseriyle başlamıştır. Eserin önemi onun adından başlamaktadır. Kitaba *Türk Dili Kuralları* adını verdiğini, doğu Türkçesinde kullanan *kural* sözcüğünü ilk defa Besim Atalay'ın kullandığını söyler.²¹³ Bu eser kaynak olarak Ankara'da milli kütüphanede 1933 AD 37 numarada kayıtlıdır. Besim Atalay'ın asıl nüshasından günümüz Türkçesine aktaran Aksaray Mebusu'dur. Bu *Türk Dili Kuralları* eseri toplam 110 sayfalık olup, çalışmada öncelikle seslere ilişkin bilgiler verilmiştir ve sonra sözdizimiyle ilgili bilgiler yer almıştır. Giriş kısmında Besim Atalay'ın Kaşgarlı Mahmud'un eserinin bazı yerlerinde Türk Dili gramerine ilişkin parçaların olduğunu belirten konuşması var. Kendisinin dediğine göre eser Dil encümeninde çalışırken

²¹¹ Sevgi Özel, a.g.e, s.10

²¹² Nuri Yüce, a.g.m, s.43-44. Bunlar dışında geniş bilgi almak isteyenler 142.dipnottaki çalışmaya bakabilir.

²¹³ Sevgi Özel, a.g.e, s.41

arkadaşı İsmail Hikmet beyin tavsiyesi üzerine ele almıştır.²¹⁴ Sevgi Özel'in dediği gibi “*Kitaba Türk Dili Kuralları*” adını verdim. Kural kaide yerine doğu Türklerince kullanılmakta imiş. Bana göre Türkçe her yerde bir dildir. Bu güzel kelimeyi aldım, ortaya attım diyerek kural kelimesini ilk kullandığını açıklamıştır.²¹⁵

Besim Atalay'ın Türkolojiye kazandırmış olduğu en büyük çalışması Divanu Lugati't-Türk'ün Türkçe tercümesidir. Besim Atalay bu tercüme üzerinde beş altı sene çalışarak beş ciltlik tercümesini ortaya koymuştur. Bunların üç cildi çeviri, biri tıpkıbasım biri de dizinden oluşmaktadır. Bu beş cilt tercüme 1939-1943 yıllar arasında yayımlanmıştır.²¹⁶

Kitabın birinci cildi 530 sayfadan ibaret olup önsözün yazar Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri İ.N. Dilmen'dir. İlk tercümeye geçmeden önce 36 sayfalık bir araştırma yer almaktadır. Araştırmanın konuları şu şekildedir: -*Divan Lugat-it-Türk nasıl bir kitaptır, niçin yazılmıştır?* -*Kitabı yazan zat.* -*Kitabın yazıldığı tarih.* -*Kitap nerede yazılmıştır?* -*Eldeki ayzma nüshanın asıl nüshadan çekildiği tarih.* -*Divanda Türkler üzerinde geçen hadisler.* -*Kitapnasıl bulundu, nasıl basıldı?* -*Divanı görmüş olan doğu bilginleri.* -*Divan üzerinde çalışan batı Bilginleri.* -*Divandan faydalanan eser yazarlar.* -*Divanın kelimelerini cetvelliyenler.* -*Divanın birinci sahifesinin dışındaki yazı.* -*Divanı tercüme etmek isteyenler ve edenler.* -*Ben tercümeyi nasıl başladım?* -*Türkiye dışındaki Türklerin Divanla ilgilenmeleri.* -*Divan tercümesinde tuttuğumuz yol, kabul ettiğimiz harfler.* -*Türkçecilik hareketleri ve Sonsöz.*²¹⁷

Bahsettiğimiz birinci cilt 1939'da Türk Dili Kurumu tarafından Alaeddin Kırıl Basımevinde basılmıştır. Besim Atalay bu tercüme nasıl başladığını aynı ciltte bildirmiştir. Ona göre TDK bu sözlüğün iyi bir tercüme edilmesine ihtiyacı vardı. 1937 senesinde TDK genel sekreteri İbrahim Necmi Dilmen'in ricası üzerine kabul etmiştir. Önceki çalışmaları gözden geçirdikten sonra tercümelerdeki hataları tekrarlamamak için yeniden tercüme yapmayı düşünmüştür. Çeviride önce kelimeler eski Arap harfleriyle sonra yeni Türk harfleriyle yazılmış, kelimelere örnek olarak verilen sav,

²¹⁴ “*Dil Encümeninde çalışırken arkadaşım İsmail Hikmet Bey bana bu parçaları dilimize çevirmemi söyledi. Ben de kabul ettim, söz verdim. Kış geceleri çalışarak sözümü yerine getirdim*”. Bkz. Besim Atalay, *Türk Dili (Kuralları)* 1, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1931, s.3

²¹⁵ Besim Atalay, Tür... a.g.e, s.3

²¹⁶ Sevgi Özel, a.g.e, s.42

²¹⁷ Besim Atalay, a.g.e, C.I, s.VII

beyit, parçaları da aynı şekilde yazılmıştır. Bunun dışında eserde verilmiş sav, beyit, parçaların anlamları doğrudan verilmeyip dolaylı anlatılanları ilk önce kendi anladığına göre anlatmış ve Arapça metinleri köşeli tırnak içerisinde göstermiş. Atalay yine düzeltmeler yaparken (bizi ilgilendiren yerleri yani kastı Türkçe kelimeler) Türkçeye ilgilileri göz önünde tutmuş diğerlerine düzeltme yapmamış. Bunlar dışında kelimelerin yeni harflerle yazılışında en çok eski doğu Türkçesini ve Uygur lehçelerini kullandığını söylemiştir. Türkçede Uygur ve Doğu kaynaklarıyla bir kelimenin nasıl yazılacağını öğrenmek için de Radloff ile Brockelmann'ın çalışmalarına başvurulmuştur.²¹⁸

Eserin ikinci cildi yine Alaeddin Kırıl Basımevinde 1940'da TDK tarafından yayımlanmıştır. İkinci cilt olarak basılan bu serinin ilk sayfasında Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği harita yer almıştır. Birinci cildin devamı halinde *Salimler Fiiller Kitabı İki Harfliler Ayrımı* başlığı altında başlamaktadır. Toplam 366 sayfadan oluşan bu tercüme *Üç harfliler Ayrımı, Dört Harfliler Ayrımı, Beşliler Ayrımı* ve 280.sayfadan itibaren *Muzaaf Kitabı, Muzaaf Olan Fiiller Kitabı* başlıkları altında toplanmıştır. B. Atalay diğer ciltlerinde olduğu gibi yıldız işaretleri ile dipnotlarda açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamaların çoğu bulunmuş olan tek nüshadaki bazı kelimelerin yazılım hatalarını göstermek amacı ve doğrusunun nasıl olması gerektiğini vurgulamak istemiştir.²¹⁹

Eserin III. cildi 1941 yılında Ankara'da Alaeddin Kırıl Basımevinde yayımlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un misal kitabı ismini verdiği bölüm bu ciltte yer almıştır. Toplam 452 sayfadan ibaret olan bu çevride yine aynı şekilde dipnot kullanmış bazı kelimelerin şekil değişikliklerin açıklamaları yapılmıştır. Ayrıca bu ciltte öncekilere benzeyen basma nüsha ile yazma nüshası arasındaki farklılıklar dipnotlarda verilmiştir.²²⁰

Besim Atalay'ın IV. cilt olarak geçtiği tercüme Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks" adında TDK tarafından 1943 yılında yayımlanmıştır. Çalışma toplam 885 sayfadan oluşmaktadır. Bu endeks Besim Atalay'ın kendinin belirttiği gibi *asıl çevirmedeki*

²¹⁸ Besim Atalay, **a.g.e**, C.I, s.XXXIV-XXXVI

²¹⁹ **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, C.II, (Çev. B. Atalay), Alaeddin Kırıl Basımevi, TDK Yayınları, Ankara 1940

²²⁰ **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, III.cilt, (Çev. B. Atalay), Alaeddin Kırıl Basımevi, TDK Yayınları, Ankara 1941

kelimeleri alfabe sırasıyla bulmak için bir kolaylık aracılığı olarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte bazı yanlışlıklar bu ciltte düzenlenerek yazılmıştır. Eser Önsöz, *Sahife karşılaştırma çizelgesi, Düzeltmeler, A harfinden Z harfine kadarki kelimeler, Özel adlar, Ek, Kısaltmalar ve Dizinin Düzeltme çizelgesinden* oluşmaktadır. Bunlar dışında en son sayfada Besim Atalay'ın diğer çalışmalarının adları yer almıştır. Bu endeksin yine bir özelliği de Kilisli Rıfat Bilge'nin düzeltme ve düzenlenmesiyle basılan nüshasının ve Besim Atalay'ın çevirisindeki sayfalar karşılaştırılarak çizelge şeklinde konulmuştur.²²¹ Yine 1942'de Besim Atalay'dan ayrı 58 sayfalık indeks yayımlanmıştır. Bu indeks özel olarak 4.Türk Dili Kurultayı için basılmış olup, sadece "a" harfinden başlanan kelimelere yer verilmiştir.²²²

1.8.Mehmet Şakir Ülkütaşır

Mehmet Şakir Ülkütaşır 1894'te İstanbul'da Üsküdar'ın Murat reis Mahallesinde doğmuştur. Babası katip olarak bilinen Hüsnü Efendi'dir. Annesi Lutfiye Hanım, asıl Ankaralıdır. Ülkütaşır en erken yaşlarında anne ve babasını kaybetmiştir.²²³ İlk eğitimini Numune-i Terakki (günümüz İstanbul lisesinin temeli) mektebinde, lise düzeyindeki bilimini ise "tabip muavini (sağlık memuru)" okulunda devam ettirmiştir.²²⁴ 1914-1918 yıllar arasında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde açılmış derslere katıldığı bilinir. Daha sonraları asıl öğrencilerle beraber tarih, felsefe, ruh bilimleri, edebiyat gibi dersleri almıştır.²²⁵ Sefercioğlu'na göre çalışma hayatını daha öğrenciyken 1915-18'lerde öğretmenlikle başlamıştır. Maraş'ta öğretmenlik yaptığı 1915'ler sırasında yörenin halkbilimi hakkında ciddi araştırmalarda bulunmuştur. Çalışmalarından dolayı 1928'de İstanbul'da kurulan *Türk Halk Bilgisi Derneği*'nin muhabiri olarak Halk Bilgisi Haberleri'ne yazılar yazmıştır.²²⁶ 1919'da Sinop'ta folklor ile birlikte tarihi çalışmalarda bulunmuştur ve *Asar-ı Atıka Muhibleri Cemiyeti*'nin bir şubesini kurmuştur. Buradayken Ülkütaşır kale, cami, türbe gibi İslami Türk eserlerinin makale halinde tanıtmıştır. 1920'lerde Türk Kültürü açısından

²²¹ *Divanü Lugat-İt-Türk Dizini "Endeks"*, (Çev. B. Atalay), Alaeddin Kırıl Basımevi, TDK Yayınları, Ankara 1943

²²² *Divanü Lugat-it-Türk İndeksi*, (Çev. B. Atalay), TDK Yayınları, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul 1942

²²³ *İki Halkbilimci Hamit Zübeyr Koşay M. Şakir Ülkütaşır*, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Güven Matbaası, Ankara 1978, s.25-26

²²⁴ Necmeddin Sefercioğlu, *Mehmet Şakir Ülkütaşır (1894-30 Mayıs 1981)*, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 27, Sayı 239, Yıl 2007, s.59

²²⁵ İki., *a.g.e*, s.25-26

²²⁶ Necmeddin Sefercioğlu, *a.g.m*, s.59

yazılar yazmaya başlamış olup ilk yazısı “Sinop” gazetesinde “*Bir İktibas-ı Muhayyel*” adında Z.Gökalp’ten yapılan bir aşırma konu edilmiştir.²²⁷ 1933’te TDK’nun “Derleme Kolu” muavinlik görevine getirilmiştir. Onun yirmi dört sene TDK’da ilk Yaruzman sonra Uzman olarak görev aldığı bilinmektedir. TDK’da görevde bulunduğu sıralarda yedi sekiz tane gazete, yetmiş kadar mecmualarda (Onların bazıları: *Halkbilgisi Haberleri, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, Türk Etnografya Dergisi, Sivas Folkloru, Kemalizm, Eğitim-Öğretim, Milli Kültür, Türk Kültürü. Sefercioğlu’na göre onun on dört gazete, altmış dergide yazıları yayımlanmıştır.*²²⁸) yayımlanan çalışmaların sayısı iki bin kadar makale on bir de kitap olarak neşrettiği çalışmaları mevcuttur. Bunun dışında Türk Folklor Araştırmaları Kurumu’nun, TDK’nın, Halkevleri’nin, Türk Folklor ve Etnografya Derneği’nin kurucu ve etkin üyeleri olarak çalıştığı bilinmektedir.²²⁹ Sefercioğlu onun uzun boylu, konuşmaktan çok hoşlandığını ve konuksever olduğunu yazmıştır.²³⁰ Onun başlıca eserleri: *Sinop’ta Candar Oğulları Zamanına ait Tarihi Eserler (1934), Türk Halkbilgisine ait Araştırmalar (1938), Cevdet Paşa: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1945), Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud: Hayatı, Şahsiyeti, Divanü Lugat’i (1946, 1972), Kaşgarlı Mahmud (1962) vs.*²³¹ M.Ş.Ülkütaşır 30 Mayıs 1981’de Ankara’da dizanteri hastalığı dolayısıyla hayatını kaybetmiştir.²³²

1.8.1. M. Ş. Ülkütaşır’ın Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t-Türk Üzerindeki Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar

İlk başta şunu belirlememiz gerekir ki Kaşgarlı Mahmud üzerinde çalışanların ana kaynağı olarak kullanılan araştırma M.Ş. Ülkütaşır’a aittir.

Ülkütaşır’ın Kaşgarlı Mahmud üzerindeki çalışmaları toplanarak 1946’da TDK tarafından İstanbul Cumhuriyet Matbaasında basılmıştır. Toplam 134 sayfalık olan bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud’un kimliği ve Divanu Lugati’t-Türk eseri tanıtılmıştır. İçeriğinde başlıca konular şunlardır: Kaşgarlı Mahmud’un şahsiyet, hayatı, eseri,

²²⁷ İbrahim Aslanoğlu, *Mehmet Şakir Ülkütaşır, Sivas Folkloru Dergisi*, Cilt 5, Sayı 53, Yıl 1977, s.29

²²⁸ Necmeddin Sefercioğlu, *a.g.m*, s.59

²²⁹ T.F.A, *Mehmet Şakir Ülkütaşır, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 97, Yıl 1957, s.1547-1548

²³⁰ Necmeddin Sefercioğlu, *a.g.m*, s.59. Geniş bilgi için *İki Folklor Halkbilimci* çalışmasına bakınız.

²³¹ Necmeddin Sefercioğlu, *a.g.m*, s.59

²³² Kamil Toygar, *Mehmet Şakir Ülkütaşır (1895-30 Mayıs 1981), Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 19, Sayı 220, Yıl 1981 s.342

eserin bulunuşu, DLT'ye göre Türk lehçeleri, eserde kullanılmış harfler, parçalar, savlar, coğrafi bilgiler, DLT'ye göre Eski Türk takvimleri, eseri tercüme edenler, Doğu ve Batı'da eserin araştırılması.²³³ Baş sözünde belirttiği gibi çalışma B.Atalay'a armağan edilmiştir. Çalışmada başlıca kaynak olarak B.Atalay'ın Divanu Lugati't-Türk sözlüğünün tercümesi, K.Rıfat'ın neşri, C.Brockelmann ve M.Hartmann'ın Divan üzerindeki çalışmaları esas alınmıştır.²³⁴

Ülkütaşır, O.Pritsak'ın dediği gibi Kaşgarlı Mahmud'un babasının Barsganlı olduğuna ve devlet yönetimine alakası olan aileden gelmiş olabileceği sonucuna varmıştır. Yine Kaşgarlı Mahmud'un kendisinin saray geleneklerinden ve en iyi silah kullanan ve eğitim gören birisi olarak tanıtmasını vurgulayarak, onun Karahanlı devlet teşkilatının öne gelenlerinden olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Mahmud'un bütün Türk kavimlerini gezmiş olduğunu ve Bağdat'a geldiği sıralarda ileri yaşa olabileceği tahminlerinde bulunmuştur. İlk başta yazdığımız gibi Ülkütaşır'ın verdiği bu bilgiler daha sonralardaki Kaşgarlı Mahmud çalışmalarının temelini oluşturmuştur.²³⁵ Ülkütaşır bu çalışmasında Divan sözlüğünü anlatırken Kaşgarlı Mahmud'un çok titiz çalışma yaptığını açıklar. Ona göre Kaşgarlı Mahmud gitmediği Türk kavimlerinin dillerinden örnekler vermekten kaçınmıştır. Mesela o *Kırgız*, *Kay* ve *Başkurt* gibi boylara gitmemiş ki dillerinden örnekler vermemiş. Ülkütaşır'a göre Mahmud Hakaniye, Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek ve Uygur dillerini iyi biliyordu ve bu dillerin Fonetik ve morfoloji kurallarını da çözmüştür. Yine Divan'dan Türklük'e ilgili örnekler alarak Kaşgarlı Mahmud'un bir Türkçü olduğunu ortaya koymuştur.²³⁶ Ülkütaşır'ın bir sonraki bölümde anlattığı konu Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüdür. Burada bir hususta söz etmemiz gerekir. Ülkütaşır'ın bu bölümde verdiği örnek Divan'ın I.cildinin 3.sayfasından Kaşgarlı Mahmut'un kendinin anlatısı yer alır. Örneği anlamını bozmamak için doğrudan vereceğiz. *Kitabın müellifi kendisini okuyucularına şöyle takdim ediyor: "Kendim Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlatanlarından.... Türk'ün, Türkmen'in, Oğuz'un, Çiğil'in, Yağman'ın, Kırgız'ın dillerini, kafiyelerini tamamen zihnime nakşettim. Bu hususta o kadar ileri gittim ki, her taifenin lehçesi bence en mükemmel surette elde edilmiş oldu. ..."*²³⁷

²³³ M.Şakir Ülkütaşır, Büyük., a.g.e, s.134

²³⁴ Ayne yerde

²³⁵ Aynı kitap, s.11-13

²³⁶ M.Şakir Ülkütaşır, a.g.e, s.19-22

²³⁷ Aynı eser, s.25

Ülkütaşır'ın ilk bölümde anlattığı gitmediği kavimlerin dillerinden bahsetmediği bilgisi burada yanlış olduğunu göstermektedir. Çünkü eserde Mahmut kendisi gittiği ve bildiği dilleri kendi cümleleriyle açıklamış bulunmaktadır. Örnek olarak parantez içerisinde göstermiş olduğu Kırgızları verebiliriz.²³⁸

Ülkütaşır'a göre Divan sözlüğü yalnız bir lügat kitabı olmayıp, Türk tarih ve coğrafyasına, mitolojisine, halk edebiyatına, folkloruna ve Türk kültürüne ait büyük bir hazinedir.²³⁹ Eser bu tanımıyla birlikte Türk dilinin Arap dili kadar zengin olduğunu gösterebilecek güce sahiptir ve gramer kuralları da uygulanmış bir dil kuralları kitabıdır. Yine Ülkütaşır'a göre Arap dilinde yazılı Türk diline ait eserlerin hiç biri "Divan" kadar benzerlik gösterememiştir.²⁴⁰ Eserin telif senesi hakkında Ülkütaşır, Hartmann ile Brockelmann'ın açıklamadıklarını vurgulamış ve Z.V.Toğan'ın bu konuyu ele aldığı makalesini değerlendirerek sadece eserin XI.yüzyılın ikinci yarısına rastlandığını söylemekle yetinmiştir.²⁴¹ Eserin nerede yazıldığı konusunu da tespit etmeye çalışan Ülkütaşır Bartold'un Orta Asya Türk Tarihi çalışmasından yola çıkarak, eser Bağdat'ın Kütüphanelerinde bizim ulaşamadığımız kaynaklar aracılığıyla yazılmış olabileceğini söylemektedir. Çünkü ona göre Kaşgarlı Mahmud bu kadar bilgiyi tek başına toplaması mümkün olamayabileceği gibi onun şehirler hakkında verdiği bilgilerin başka kaynaklarda bulunmaması durumu da (Divan'da Sıgun Samur şehrinde Boğra Han zehirlenerek öldürülmüştür. Yine İnçkend adında bir şehir zikredilmektedir. Bu şehirler döneme ait kaynaklarda zikrolunmadığından bu düşünceler ortaya çıkmış oluyor) onun kendisinden önce yazılmış olan eserleri faydalanabileceği düşüncesine itmektedir.²⁴²

Ülkütaşır'a göre Mısır'daki tanınmış Türk tarihçisi Antep'li Ayni "*İkdülcüman fi Tarihi Ehlizzaman*" adlı eserinde "*Türk kavimlerinin kıssası*" başlığı altında Türklere yer ayırmıştır. Burada verdiği bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un eserinden uyarlanmıştır. Hatta müellif kitabın bu bölümünde "*Mahmut ül-Kaşgari'nin Divanında gördüm*" diyerek, Oğuzlar, Uygur harfleri ve Türkmen kabilesinin menşei hakkında malumatlar vermiştir. Yalnız Ayni'nin gördüğü Divan bizim elimize ulaşan nüshadan farklı

²³⁸ Aynı yerde

²³⁹ Aynı yerde

²⁴⁰ Aynı eser, s.26

²⁴¹ Aynı eser, s.31

²⁴² M.Şakir Ülkütaşır, a.g.e, s.32

olduğu düşünülmektedir ki kelimeler bakımından farklılıklar göstermektedir.²⁴³ Ülkütaşır Divan'ın bulunuş olayını K.Rıfat tarafından ele alınmış yazıdan yola çıkarak anlatmıştır. Bu olay aşağı yukarı çalışmamızın başköşesinde yer almış ve bunu burada uzunca anlatmayı doğru bulmuyoruz.²⁴⁴ Bir sonraki bölümde de DLT'e göre Türk lehçelerinin özellikleri araştırılmıştır. Çalışmanın son kısmında da eser ile ilgili yapılmış çalışmalar ve çalışma yapanlar hakkında bilgi verilmiştir. Onun içerisinde Divan'ın Doğu'da araştırılması ve Türkiye'deki yayımlanmış çalışmalar mevcuttur.²⁴⁵

Ülkütaşır'ın bir sonraki çalışması 1962'de Kaşgarlı Mahmut adında Ankara Üniversitesi basımevinde yayımlanmıştır. Bu çalışma onun 1946 çalışmasından uyarlanmış olup, TDK Tanıtma Yayınları'nda yer almıştır. Bu baskıda Kaşgarlı Mahmut'un şahsiyeti, eseri ve Divan sözlüğünden bazı şiir parçaları ve eserin Türkçe tercümesi hakkında bilgiler verilmiştir.²⁴⁶ Mehmet Şakir Ülkütaşır'ın esas kaynaklarının bir tanesi B.Atalay'ın DLT tercümesidir. Onun haricinde Z.V. Toğan'ın araştırmaları, C.Brockelmann, Katip (Keşf üz-Zunun'u) Çelebi, Rıfat Bilge'nin yazdıkları kullanılmıştır. Araştırmadaki çoğu bilgiler belirlediğimiz üzere B.Atalay tercümesinin I.cildinden kullanılmıştır. Kendisi de önceki çalışmaların çoğunu araştırmış eserinin son kısmında yayımlamıştır.²⁴⁷ Ülkütaşır'ın bu yöntemi kullanması onun geniş ölçüde kaynak bilgisine sahip olduğunu göstermektedir.

1.9. Sevim Tekeli

Sevim Tekeli 22 Aralık 1924'te İzmir'de dünyaya geldi. Babası Osman Nuri dönemin siyasi insanlarından olmakla beraber Sevimin doğumu sırasında Sürmene kaymakamı olduğu bilinir. Daha sonraları Trabzon ve Erzurum'da da mülki müfettiş olarak görevler almasıyla Sevim Tekeli de eğitim dönemlerini dedesinin yanında tamamladığı söz konusudur.²⁴⁸

²⁴³ Aynı'nin zikrettiğimiz eseri günümüz Topkapı Sarayı, Üçüncü Ahmet Kütüphanesi No:122 2911 numarada kayıt bulunmaktadır.

²⁴⁴ Bu yazı K.Rıfat tarafından ilk kez Yeni Sabah gazetesinin 30 Eylül ile 4,7,11,14 ve 18 Ekim 1945 yılındaki

nushalarında yayımlanmıştır. Bkz. M. Şakir Ülkütaşır, **a.g.e**, s.39

²⁴⁵ Aynı eser, s.87-134

²⁴⁶ M.Şakir Ülkütaşır, **Kaşgarlı Mahmut**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962, s.1-22

²⁴⁷ M.Şakir Ülkütaşır, **a.g.e**, s.12-83

²⁴⁸ Sevim Tekeli: *İlk Kadın Bilim Tarihçimiz*, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Cilt 15, Sayı 176, Yıl 2009, s.71-72

İlkokulunu Osmaniye’de bitirmiş olan Sevim Tekeli orta öğrenimini İzmir Kız lisesinde devam ettirmiştir. Eğitim sırasında onun onun matematik ve fen bilimlerine merak ettiği bilinmektedir. Lise sonrası Üsküdar’da Amerikan Koleji’ne kayıt olmuş ve burada İngilizcesini ilerletmiştir. 1947’ye gelindiğinde babası Osman Nuri İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanı olur ve Ankara’ya taşınmıştır. Önce Sevim Tekeli’nin Hukuk bölümüne kayıt yapak istemesi ancak yakın rakadaşının tavsiyesi üzerine Felsefe bölümünü seçtiği bilinir.²⁴⁹

1952’de Felsefe bölümünü başarıyla tamamlamış ve 1952’de Ord.Prof.Dr.Aydın Sayılı’nın yanında doktora çalışmalarını başlayarak asistanlık görevini üstlenmiştir. Sayılı 1952-1955 yılları arasında felsefe bölümü içerisinde bir “Bilim tarihi” kürsüsünü kurma çabasını göstermiştir. 1955’de de bu kürsü Türkiye’de ilk defa açılıyor ve Sevim Tekeli kürsü asistanlığına getiriliyor.²⁵⁰

Akademik yaşamında Sevim Tekeli *Nasirüddin, Takiyyüddin ve Tycho Brahe’nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi* isimli tezi ile doktora unvanını, 1960 yılında *Takiyyüddin Sidret ül-Münteha Adlı Zici ve XVI. yüzyılda Astronomi Alanındaki Çalışmalar* adlı tezi ile doçent olmuştur. Sevim Tekeli yine İngiltere ve Fransa’da (1964) dersler alır ve araştırma yapmak için görevlendirilir. 1967’te de *XVI. asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyyüddin Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar* adlı eseri ile proefsör olmuştur.²⁵¹

1983’de Dil ve Tarih-Cografya fakületesinin Felsefe Bölümü ve Bilim Tarihi Anabilim Dalı başkanlığına getirilmiştir. Ancak kendi isteğiyle tek Felsefe Bölümü başkanlığını 1933 emekli oluncaya kadar yürütmüştür.²⁵²

1.9.1. Kaşgarlı Mahmud’un Çizdiği Harita Üzerinde

Sevim Tekeli diğer araştırmacılardan farklı olarak Kaşgarlı Mahmud’un çizdiği harita üzerinde çalışma yapmıştır. Çalışma *İlk Japon Haritasını Çizen Kaşgarlı Mahmut* başlığı altında TTK basımevinde 1985’te basılmıştır. Çalışmanın ilk basımı Erdem dergisinin I. cildinin 3.sayısında yayımlanmıştır. Tekeli bu çalışmasında B. Atalay’ın DLT tercümesinden başka L.A. Brown’un *The Story of Maps* (Kanada 1953) ve R.V.

²⁴⁹ Aynı makale, s.72

²⁵⁰ Aynı yerde

²⁵¹ Aynı yerde

²⁵² Aynı makale, s.73

Tooley'in *Maps and Map-makers* (London 1952) adlı yabancı kaynaklardan yararlanmıştır. Çalışmaya göre M.S.646'da Nihongi ve 8.yüzyılda Koreden Japonya'ya göç ettiği bilinen Gyogi Bosatsu adında birinin Japonya'nın ilk haritasını çizdikleri bilinir. Batı Dünyası ise Japonya hakkında ilk bilgileri Marco Polo'dan (1254-1323) almışlardır. Marco Polo'nun Doğu'ya yapmış olduğu seyahatinde Japonya hakkında oldukça geniş bilgileri vermiştir.²⁵³

Tekeli bu bilgilerden sonra Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği harita hakkında bilgiler vermektedir. Tekeli haritayı tanıtmakta Kaşgarlı Mahmud'un "*Rum ülkesinden Maçine dek Türk ellerinin hepsinin boyu beş bin, eni sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde daire şeklinde gösterilmiştir*" cümlesini örnek olarak vermiştir. Haritanın içeriği hakkında bilgilere değinen Tekeli Kaşgarlı Mahmud'un Asya'nın Batısı, Kuzeyi ve Güneyi çizilmeksizin bırakıldığını söylemektedir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud'un harita üzerinde verdiği bilgilerde hataların dolu olmasına rağmen Doğu bölgeler üzerinde verdiği bilgilerin doğru olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Japonya'ya gelince bu ülkeyi haritanın Doğusunda bir ada olarak göstermiştir.²⁵⁴

Bundan sonra Tekeli Kaşgarlı Mahmud ve DLT hakkında az bilgi vermiştir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud Pritsak'ın dediği gibi siyasi nedenler dolayısıyla Irak'a geldiği bilinmekte olup, Terken Hatun sayesinde ailesiyle birlikte geldiği düşünülmektedir.²⁵⁵

Bundan sonra DLT hakkında genel bilgiler vermiş olup, onun günümüze ulaşan nüshası, onun üzerinde yapılan çalışmalar, eserin yazılış amacı ve DLT'teki Türkler hakkındaki bazı parçalardan bahsetmektedir.²⁵⁶

Görüşümüze göre Tekeli'nin bu çalışması amacına ulaşamamıştır. Çalışmada sıralamaya koyduğu bilgiler mantıksızdır ve konuya ilişkisiz cümleler yer almaktadır.

1.10. Türk Dili dergisinin 1972 yılındaki *Divanü Lugat-İt-Türk* özel sayısı

Türkiye'de süreli yayınlar arasında da Türk Dili dergisinin 1972 yılındaki 253.sayısı DLT'ün özel sayısı olarak yayımlanmıştır. Toplam on dokuz çalışmanın yer aldığı bu

²⁵³ Sevim Tekeli, *İlk Japon Haritasını Çizen Kaşgarlı Mahmut*, TTK Basımevi, Ankara 1985, s.465

²⁵⁴ Sevim Tekeli, *a.g.e.*, s.647

²⁵⁵ Sevim Tekeli, *a.g.e.*, s.647, s.648

²⁵⁶ Sevim Tekeli, *a.g.e.*, s.648-650

araştırmaların toplamı 134 sayfadır. İlk Fazlı Hüsnü Dağlarca'nın *Kaşgarlı Mahmut Anıtı* başlığı altında iki sayfalık şiir yer almıştır. Bu şiir satırları genel olarak dil hakkında olup, DLT'ün 900.yıldönümüne armağan edilmiştir. Bazı satırların örnek olarak verelim:

Sen Kaşgarlı Mahmut

“Aç ne yimes tok ne dimes” der iken

Büyürsün eşitlikte bilgelikte

Koca bir kardeşlikle aşarsın çağları

*Büyürsün bir daha eylemde sen.*²⁵⁷

Bir sonraki çalışma Zeynep Korkmaz'a ait olup, *Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi* (s.3-19) başlığını taşımaktadır. Zeynep Korkmaz bu çalışmasında Kaşgarlı Mahmud'u günümüzün ölçüleri ile bile, ileri bir dilci olarak değerlendirir. Ona göre KM Türk kavimlerin birer birer dolaşarak topladığı bilgileri kendi eserine yansıtması eserin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Bunun dışında Korkmaz DLT'ün Oğuzca bakımından taşıdığı önem, DLT'e göre Oğuzca, Sesbirliği Özellikleri, Biçimbilgisi Özellikleri ve İsim-fiiller başlıkları altında inceleme yapmıştır.²⁵⁸ Ona göre KM eserinde Oğuzlar hakkında geniş bilgiler verdiğini vurgulayarak bunun da X, XI. yüzyıllarda Oğuzların Orta Asya Türk dünyası için önemli yere sahip olduğundan kaynaklanmış olduğunu söylemiştir. Çalışmada DLT'ün Oğuzca bakımında taşıdığı önemler maddeler halinde sıralanmaktadır. Bazıları şunlardır: DLT'e göre Oğuzca Eski Türk yazı dilinden ayrılarak yerli Oğuz özelliklerine dayanan bir yazı dili kurma çabası içindedir. KM'un Oğuzca hakkında bize ulaştırdığı bilgiler XI-XIII. yüzyıldaki ortaya çıkmış olan *Kıssa-i Yusuf*, *Behcetü'l-hadaik*, *Kuduri Tercümesi* vs gibi çeşitli dillerdeki eserler Oğuzcanın rahat bir şekilde araştırılabilmesine ışık tutmuştur. Yine KM'un verdiği bilgiler Oğuzcanın XI. yüzyıldan öncesine uzanma olanağı da ortaya çıktığını ve Oğuzcanın uzun yüzyıllar süregelen bir konuşma dili olmaktan çıkıp bir

²⁵⁷ Fazıl Hüsnü Dağlarca, *Kaşgarlı Mahmut Anıtı*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.1-2

²⁵⁸ Zeynep Korkmaz, *Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.3-19

yazı dili olarak kuruluşundan XII. yüzyılın ortalarına kadar geldiğini öğrenmemizi sağlamıştır.²⁵⁹

Bir diğer çalışma A.Dilaçar'ın *Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği* (s.20-22) başlığındadır. Dilaçar'a göre Kaşgarlı Mahmud kendisini *çekirdeğinden yetişme bir asker, iyi kargı kullanan dinç, gözü pek ve güçlü* biri olarak tanıtmıştır. Ona göre Kaşgarlı Mahmud Kaşgar'da doğmuş ancak babaları Barsganlıdırlar.²⁶⁰ Dilaçar o dönemin diğer bir yazarı Balasagunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki yönlerini konularını karşılaştırıyor. Ona göre Balasagunlu Yusuf evren, ahlak, erdem, hikmet, bilgi gibi konuları ele almış Kaşgarlı Mahmud ise coğrafya, budun bilgisi, tarih, dil ve lehçe bilgisi alanında bilgilere sahiptir.²⁶¹ Dilaçar XI. yüzyılın İslam kültürünün yeni yayılması dolayısıyla Arap dilinin yaygın hale gelmesini ve Türkçenin de zayıfladığı bir durumda Kaşgarlı Mahmud bu eseri Türkçenin de Arapça kadar zengin olduğunu ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazdığını söylemiştir.²⁶²

Bir sonraki çalışma A.Caferoğlu tarafından ele alınmış *Kaşgarlı Mahmut'a göre Akraba Adları* (s.23-26) konulu çalışmadır. Araştırmacıya göre DLT *Türk aile örgütünün de eski kaynağı* olarak tanımlanmaktadır. *Filoloji bakımından ise eski söz tabakalaşmasının bir ürünüdür.*²⁶³ A.Caferoğlu'nun bu çalışmasındaki görüşü DLT'te her konu layıkıyla ele alınmamıştır. KM önemli gördüğü kelimeler açıklanmıştır. Bu hususta DLT'te Karahanlı döneminde aile düzeni hakkında bazı ipuçları bulunabilmektedir. Örneğin aile birliğini *uğuş/oğuş* kelimesi ile karşılamıştır. Bu kelimeler hem toplum hem akrabalık manasında kullanılmıştır. DLT'ye göre günümüzde kullandığımız *kardeş, baci, teyze* gibi örnekler belirtilmemiş olup, bir toplum, bir birlik içinde kalmıştır. Aile düzeninin başı sayılan “ana, anne” tabiri DLT'te *aba* kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu kelime Oğuzlar'a ait olup, Karluklarda ise *apa* şeklinde geçmektedir. Caferoğlu'na göre Divanda genel olarak akrabalık bilgileri çok az verilmiş ve tam anlamları açıklanmamıştır.²⁶⁴

²⁵⁹ Zeynep Korkmaz, *Kaşgarlı... a.g.m*, s.4-6

²⁶⁰ A. Dilaçar, *Kaşgarlı..., a.g.m*, s.20-22

²⁶¹ A. Dilaçar, *Kaşgarlı... a.g.m*, s.21

²⁶² Aynı yerde

²⁶³ A. Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları*, *Türk Dili Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.23

²⁶⁴ A. Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmut'a... a.g.m*, s.24-26

Divanü Lugat-it-Türk'te Dil Kuralları (s.27-52) adındaki bir sonraki çalışma Tahir Nejat Gencan tarafından yazılmıştır. DLT'e göre Türk alfbesi (18 harfli), Sızıcı harfler (l, r, n, s, ş) sorunu, harf değişimleri, sözcük bölükleri (*isim, fiil, ek* vs), eylemler gibi konular gramer açısından incelenmiştir. Sonuç olarak Gencan'a göre DLT'deki kurallar bir inceleme yazısının sınırlarını aşacak niteliktedir. Onun yöntemi günümüz dil yöntemlerine benzer haldedir.²⁶⁵

Bir sonraki çalışma Saadet Çağatay'ın olup, *Divanü Lugat'te "Bukuk"* (s.53-55) adındadır. Araştırmacı DLT'te geçen *bukuk* hastalığıyla ilgili açıklamada bulunmuştur. Bu hastalık DLT'ye göre boğazın iki yanında derli ile et arasında peyda olan birtakım et benzerleridir.²⁶⁶ Çağatay ondan sonra günümüz Özbekçede *bokak, bokuk, bukak*, Türkçede *ur* ve *guatr*, halk dilinde *güvetür* denilen hastalığın asıl Fransızcadan geçmiş ad olduğunu açıklamıştır. Günümüzde bu kelimenin başka da manaarda kullanıldıklarını da ve bu kelimenin başka kaynaklarda geçmesi bakımından bilgiler vermiştir.²⁶⁷

Orhan Şaik Gökyay'ın *Divanü Lugat-it-Türk ve Alp Er Tonga adında* (s.53-55) çalışması da bu sayıda yer almış olup, 4 sayfadan ibarettir. Gökyay'a göre Kaşgarlı Mahmud asıl Barsganlıdır. Onun yazdığı eser özellikle Kaşgar Hakanlı Türkçesini, Çiğilce ve Oğuzcayı canlandırmıştır.²⁶⁸

Bu çalışmalar haricinde Türkiye'de yapılan diğer bazı çalışmalar da şunlardır:

N. Asım, *Divan-ü Lugat-it Türk'teki Eski Savlar* (1922), N. Aybars, *Divanu Lügat-it-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler (İstanbul 1949)*, D. Dilçin, *Arap Alfabesine göre Divanu Lugat-it-Türk Dizini* (Ankara, 1957), R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara, 1965), A. Çiçekli, *Kaşgarlı Mahmut Divan ü Lügat-it Türk* (İstanbul, 1970), TDK, *Divanu Lugat-it-Türk Dizini* (Ankara, 1972), *Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ü Lügat-üt Türk* (İstanbul, 1984), T. Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Divanü Lugatı't Türk'teki Menzum Parçalar* (Ankara, 1989). Bunun dışında bazı üniversite tez çalışmaları arasında: M. Akkaya, *Divanu Lugat it Türk'teki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri*

²⁶⁵ Tahir Nejat Gencan, *Divanü Lugat-it-Türk'te Dil Kuralları*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.27-52

²⁶⁶ Saadet Çağatay, *Divanü Lugat'te "Bukuk"*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.53-55

²⁶⁷ Saadet Çağatay, *Divanü...*, a.g.m, s.54

²⁶⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Divanü Lugat-it-Türk ve Alp Er Tunga*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.56-59

(İstanbul, 1949), M. Konukseven, *Kutadgu Bilig ve Mahmut Kaşgari'ye göre Devlet İdaresinin Esas Prensipleri* (İstanbul, 1968), İ. Bilgen, *Divanü Lugati't Tükt'te Söz Yapımı* (Ankara, 1989) gibi tez çalışmaları da vardır.

2. BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Juze Panteleymon Krestoviç

Panteleymon Krestoviç Juze 20 Temmuz 1870 yılında Kudüs'te bir Ortodoks ailede dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Kudüs ve Kifin'de dini hususta aldı. Sonra yüksek eğitim almak için Rusya'ya gelme fırsatı bulmuştur. 1895 yılında kazandığı Moskova'daki İlahiyat bölümünden Kazan İlahiyat akademisine geçiş yaparak 1896'da mezun olmuştur. Mezun olduğu bu akademide Arap dilinden dersler vermiştir. Burada o 1916'ya kadar görev yapmıştır. Onun 1897'de yüksek lisans çalışmalarını hazırlamak amacıyla Mısır'a (Kahire'ye) gittiği bilinmektedir. Orada bazı el yazı çalışmalarla tanışır. 1899'da yüksek lisansını *Mitezililer, İslam Dünyasında Tarihi Doğmatik Bir İnceleme* (Мутазилиты, Догматико-историческое исследование в области ислама) adlı çalışmasıyla başarıyla tamamlamıştır. Kastrjukov'un belirttiğine göre Juze birkaç kez devlet ve özel işleri ile Kudüs'e gelse de ülkesine dönmemiştir. Juze'nin çalıştığı bu bölümde ilk defa onun sayesinde İslam'a ilgili konuşmalar yapılmış, derslerde anlatılmıştır. Kendi seminerlerinde Ara dili ve Fransız dilleri hakkında konuşmalar yaptığı bilinmektedir.²⁶⁹ Onun 1920'de Bakü'ye davet edildiği ve 1922'de Şarkiyat Fakültesine dekan seçildiği dikkat çeker. Burada iken Juze Azerbaycan tarihi ile ilgili çalışmalarla uğraştığı ve Orta Çağ Arapça kaynaklar (El-Balazuri, İbnü'l-Esri ve El-Yakubi gibi) üzerinde bazı tercümeler yaptığını ancak bu tercümeler yazma halinde Azerbaycan Bilimler Akademisinin arşivinde korunduğunu bilinmektedir. Onun Türk tarihi ile ilgili çalışmaları Azerbaycan'a çalıştığı 1942'ye kadarki seneleri kapsamaktadır. Mustafa Öner'e göre onun ilk yayınları Hristiyanlık üzerindedir. Bunların bazıları 1897'de *Hristiyanlık Sohbetleri* (Православный Собеседник), 1905'de *XVII. yüzyılda Gürcistan. Antakya Patriği Makariyos'un Tasviri Üzerinden* (Грузия в XVII столетии по описанию антиохийского патриарха Макария) ve *Kudüs Kiliseleri Tarihinden* (Из истории иерусалимской церкви) vs. Yine onun İslam inancı hakkında da dikkat çekici bazı çalışmaları olmuştur. Bunlar Öner'e göre 1899'da Kazan'da yayımladığı *Mitezililer*,

²⁶⁹ М.А. Кастрюков., & М.З. Хабибуллин, *Пантелеймон Крестович Жузе: Жизненный путь и научное наследие видного представителя казанского востоковедения, Библиотечно-библиографическая классификация*, Cilt 1, Sayı 2, Yıl 2009, s.95

İslam Dünyasında Tarihi Doğmatik Bir İnceleme (Мутазилиды, Догматико-историяское исследование в области ислама) ve aynı yılda *İslam ve Aydınlanma* (Ислам и просвещение). Özellikle de 1914’de de Pravoslav Ruhani Ansiklopesidi için Kuran maddesini hazırlamıştır.²⁷⁰ Onun 200’den fazla çalışmaları yayımlanmış ancak 300 civarında daha çalışmaları Rusya ve Azerbaycan İlimler Akademisinde saklı durduğu bilinmektedir. Panteleymon Krestoviç Juze 20 Ocak 1942’de Azerbaycan’da vefat etmiştir. Onun en son büyük çalışması *Kısaca Azerbaycan Tarihi* adlı deneme çalışması olmuştur.²⁷¹

2.1.1. J.P. Krestoviç’in Divanu Lugati’t-Türk Çalışması

Juze’nin yukarıda belirlediğimiz üzere çalışmalarının çoğu yayımlanmamıştır. Biz onun DLT hakkındaki çalışmasını Öner’in çalışmasına göre tanıtacağız.

Onun çalışması 1925’de *Maarif ve Medeniyet* dergisinde yayımlanan *Kitabı Divanü Lugati’t-Türk* başlıklı çalışmasıyla başlamıştır. Juze bu çalışmasında diğer araştırmacıların dikkat etmedikleri bazı hususlarda düşüncelerini ilk olarak ortaya koyan bir bilim adamıdır. İlk olarak Juze eserin yazıldığı senenin tutarsızlığı hakkında bildirmiştir. Yine Mahmud’un babasından kalan Kaşgar şehrinin toprak varlığıyla ilgili malumatlar üzerinden onun bir köklü aileye mesup olduğunu belirtmiştir. Divan’da geçen Buharalı imamlardan alınan Türkler hakkındaki hadislere de Juze kendisi bazı yorumlar yapmıştır. Juze Kaşgarlı’ya dayanarak “*Türk dilinin öğrenilmesi, sadece bir rivayet yüzünden değil, ayrıca pratik ve aklın gerektirdiği talepler bakımından da gerekli olmuştur*”²⁷² diyerek Türk dilinin daha önemli olduğu fikrini ortaya koymaktadır. Yine Juze V. Radloff ‘un *Türk Lehçeleri Lügatı Tecrübesi* (Опыт словаря тюркских наречий) adlı çalışmasının bazı araştırmalarda DLT’den daha üstün gösterildiğini uygun görmeyip XI. yüzyıldaki Kaşgar’ın şartlarını dikkate alarak birinciliğin Kaşgarlı’ya verilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre Mahmud Radloff gibi sadece sözlüğüne dair malzemeleri derlemeyip, *bütün tanıdığı ve bildiği*

²⁷⁰ *Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati’t-Türk Uluslararası Bilgi Şöleni*, Çin Halk Cumhuriyeti Merkezi Milliyetler Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, Pekin 2008, s.2-5

²⁷¹ M.A. Кастрюков, *a.g.m*, s. 96-97

²⁷² *Doğumunun 1000. a.g.e*, s. 3

*Türk lehçelerini çağına göre fikirce derin ve geniş karşılaştırmalı şekil bilgisini ve söz dizimini yazmıştır.*²⁷³

Juze yine Öner'e göre Mahmud'un Türkçe manzumeleri kayıt ettikten sonra edebi Arapçayla bunları yorumlayıp açıkladığını söylemektedir. Ona göre Türk kavimleri, onların hayatı, adetleri ve çevreye bakışları hakkında verdiği bilgiler oldukça önemli olduğunun söylemiştir. Çünkü Mahmud'un verdiği bilgilerin XI. yüzyıla ait olduğunu ve bu dönemde Doğu Türk aşiretlerinin çoğu henüz İslamiyet'i kabul etmemiş ve Arapların kuvvetli etkisine girmemişlerdi demiştir.²⁷⁴

Bunlar dışında Juze Kaşgarlı Mahmud'un Arap filoloji mektebinin kurucularının sözlük, sarf ve nahiv eserlerinden yararandığını, Divanda ayrıca Arap mektebinin etkisi açık olduğunu söylemiştir.²⁷⁵

Panteleymon Juze'nin bu çalışmasındaki en değerli bilgi fikir onun kendi döneminde Eş-Şuubiye²⁷⁶ akımına bağlı olduğunu belirten malumatlardır. Bu fikirleri doğrudan vereceğiz: *“Divan”ın telifine sebep olarak, Mahmud’un şu fikrini gösterebiliriz, “İki at nasıl baş başa gidiyorsa, Türk lehçeleri de Arap dili ile baş başa gidiyor”. Bu, Mahmud’un Şuubî (Eş-Şuubiye) hareketine yabancı olmadığını gösterir. Şuubîlik VII. yüzyılın sonunda bütün halifeliği sarmış olan milli harekettir. Onların maksadı edebî yolla Arap mağrurluğu, dili ve medeniyeti ile çatışmak idi. Bu hareket Mahmud tarafından rehber alınmış olsa da, o, hiçbir zaman haddini aşmamıştır. Halbuki halifelikte yaşayan başka milletler, mesela İranlılar ve diğerleri bunu yapmıyorlardı.*²⁷⁷ Juze bu bilgileri ispatlamak için de Kaşgarlı Mahmud'un Nişaburlu hadisçilerden duyduğunu söyleyerek kanıtlamıştır. 1926'da Panteleymon Juze'nin DLT'ün bir etrcümesi üzerinde çalışıyor olduğunu belirtmiştir. Ancak bu etrcüme Öner'e göre günümüzde Bakü'de Dilcilik Enstitüsü Arşivinde saklı kalmıştır.²⁷⁸

2.2. Vasiliy Vladimiroviç Bartold

²⁷³ Ayne yerde

²⁷⁴ Aynı eser, s. 3-4

²⁷⁵ Aynı yerde

²⁷⁶ İslâm'ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımını ifade eder. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suubiyye>

²⁷⁷ Doğumunun 1000. a.g.e, s. 4

²⁷⁸ Aynı eser, s.6

Vasiliy Vladimiroviç Bartold 15 Kasım 1869'da Petersburg'da Ruslaşmış Alman ailesinde dünyaya gelmiştir.²⁷⁹ Onun ataları Baltık'ta doğdukları bilinir. Lüteryan papazı olan annesinin dedesi Hamburg'dan Rusya'ya göç etmiştir. Babasının bıraktığı miras Bartold'un eğitim ve araştırma yaptığı süreç için destek olmuştur. Onun çok çeşitli alanlarda sosyal bilimler eğitimi aldığını öğrenmekteyiz.²⁸⁰ Araştırmacılar onun sebatkar, ilme bağlı, çok çalışkan bir insan olduğunu yazarlar. İçtenliği, samimiyeti karşısında, rakibinde bile görse yardım etmeyi göze alırdı. Sahtekarlığı, samimiyetsizliği asla sevmez, yakın akrabalarında bile bunu kabullenmezdi. Çok arkadaşlık etmez, genelde tekti.²⁸¹

İlk eğitimini Petersburg'da 8. St. Petersburg Koleji'nde altın madalya ile 1887'de tamamlıyor. Aynı yılda Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini Arap, Fars, Tatar Türk Dilleri Bölümüne kayıt olmuştur. Öğrencilik döneminde bölümündeki dilleri iyi çözmekle beraber Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin Orta Çağ tarihi ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu alanda ders veren hocası Veselovskiy'di.²⁸² Onun dışında Bartold üniversitede Türkolog P.M. Melioranskiy (1868-1906) ve yaş farkına rağmen fırsatlar el verdiği ölçüde Türkolog V.V. Radloff (1837-1918) ile de bu konularda ders almaya çalıştığı söylenir. Onun araştırmaya ilgili ilk başarısı olarak 1889'da yazdığı *Orta Asya'da Hristiyanlık* (О христианстве в Средней Азии) adlı makalesi dolayı fakülte tarafından gümüş madalya ile ödüllенmesini söyleyebiliriz (bu makalesi Aşırov tarafından Türkçeye çevrilerek 2017'de Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 4.cildinin 2.sayısında 259-262 sayfaları arasında yayımlanmıştır²⁸³). Bartold'un danışmanı çok yönlü ilim adamı olarak tanınan V.R. Rozen'dir. O Bartold'un araştırma konusunda serbestçe çalışmasına izin vermiştir. Daha sonraları Bartold Rozen'in tavsiyesi üzerine araştırmalar yapmak için 1891-1892 yılları arasında Finlandiya, Almanya, İsviçre, Kuzey İtalya, Avusturya, Macaristan ve Polonya gibi ülkelere gitmiştir. Bunlar dışında Halle Üniversitesi'nde İslamiyetçi

²⁷⁹ Gurban Hüseyinov, "Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930) Hayatı, Eserleri ve Orta Çağ Tarih Eğitimi Katkıları", Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s.5

²⁸⁰ Gurban Hüseyinov, a.g.t, s.5

²⁸¹ Gurban Hüseyinov, a.g.t, s.17

²⁸² İ. Petruşevskiy, *Akademisyen V.V. Bartold*, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, Yıl 2004, s.1

²⁸³ Bkz.V.V. Bartold, *Orta Asya'da Hristiyanlık*, (ed:Tahir Aşırov), **Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, Yıl 2017, s.259-262

August Müller'in (1848-1892), Eduard Meyer'in derslerini dinlemiş. Strasburg Üniversitesi'nde ise Arabist Teodor Nöldeke'in derslerine katılmıştır. Ülkesine döndüğünde mezun olduğu üniversitede 1892'de “*Doğu Tarihi Bölümünde profesörlüğe hazırlanmak için istihdam edildi*”.²⁸⁴

1893 senesinde magister, 1896'da Privat-doçent (yardımcı doçent) oldu ve aynı üniversitede dersler vermeye başladı. 1900'lü yıllar Bartold için ilim alanında çok değişikliklere yol açmıştır. Bunlar onun daha yayımlanmamış eserleri inceleyerek *Moğol İstilas Döneminde Türkistan* (Туркистан в эпоху Монгольского нашествия²⁸⁵) konusunda temel bir çalışma yaparak Doğu Dilleri Fakültesine yüksek lisans tezi olarak sunmasıdır. Bu çalışmasıyla Bartold *Doğu Bilimler Tarihi Doktoru* unvanını almıştır.²⁸⁶ V.V. Bartold'un yaptığı görevler şu şekildedir: 1906-1910 Doğu dilleri Fakültesinin sekreteri, 1910'da İlimler Akademisinin muhabir üyesi, 1913'te İlimler Akademisinin tam üyesi, 1905-1912 yıllar arasında Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü sekreteri ve bu yıllar aralığında (1908-1912) Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölüm Notları'nın (Записок Восточного отделения русского археологического общества) redaktörü olmuştur.²⁸⁷

1912'de İslam Dünyası (Мир Ислама) dergisinin redaktörü ve yayıncısı, 1903'te yeni kurulan Rus Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesinin sekreteri, Taşkent'te Orta Asya Devlet üniversitesinin kuruluşunda görevli, bütün Doğu bilimcileri birleştiren V.V.Radloff'un Derneği'nin yöneticisi, 1928-1930'larda Türkoloji Merkezi'nin başkanı.²⁸⁸ Yine 1928'lerde Türk Cumhuriyeti'nin daveti üzerine İstanbul üniversitesine dersler okutmak için gelmiştir. İstanbul üniversitesinde verdiği dersler Orta Asya Türk halkları tarihi üzerinde olup, 1927'de Türk diline, 1935'te Almancaya, 1945'te Fransızcaya tercüme edilerek yayımlanmıştır.²⁸⁹

Bartold bilindiği üzere daha çok orta Asya üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. Kendisi de Petersburg İlimler Akademisi tarafından araştırmalar yapmak üzere Orta

²⁸⁴ Gurban Hüseyinov, *a.g.t*, s.6

²⁸⁵ Bartold Londra'da King Koleji'nde dersler verdiği sırada bu eseri İngilizcesini hazırladığı bilinmektedir. Bkz. İ.Petruşevskiy, *a.g.m*, s.4

²⁸⁶ Aynı makale, s.1

²⁸⁷ İ. Petruşevskiy, *a.g.m*, s.4

²⁸⁸ İ. Petruşevskiy, *a.g.m*, s.4

²⁸⁹ **Академик В.В. Бартольд сочинения I**, (haz:И.П.Петрушевский), Восточной литературы Basımevi, Москва 1963, s.14

Asya'ya gider ve oradaki çalışmaları hakkında şu notu bırakmıştır: “Orta Asya'ya yaptığım seyahatlerin arasında en başarılısı 1902 yılında sadece el yazmaları için yaptığım seyahattir. Doğu tarihinde hiç kimse tarafından kullanılmamış bu materyallerin bolluğu karşısında el yazmalarını okurken eski şehirlerin yerinde yaptığım kazılardaki gibi adeta yeni bir dünya keşfediyorcasına zevk duydum.”²⁹⁰

Onun çalışmaları arasında öne gelenleri şunlardır: Rusça olan eserleri: *Мир Али-Шир и политическая жизнь* (Mir Ali-Şir ve siyasi hayatı), *Сведения об Аральском море и низовьях Аму-дарьи с Древнейших времен до XII века* (Eski Çağdan XII yüzyıla kadar Amu Derya ve Aral gölü çevresi), *Культура Мусульманства* (Müslüman Kültürü), *Великих Моголов* (Hint Moğolları ya da Büyük Moğollar) ve başka kitapları var. Türkçeye çevirilmiş kitapları: *Asya'nın Keşfi Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm* (çev.K.Bayraktar-A.Meral, İstanbul 2004), *Halife ve Sultan:İslam'da İktidarın Serüveni* (çev. İ. Kamalov, İstanbul 2012), *İlk Müslüman Türkler* (çev.M.A.Yalman, T.Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008), *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. M.Fuad Köprülü), *Kırgızlar* (çev. Ufuk Deniz Aşçı) , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev.Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1990), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (çev.Ahsen Batur, İstanbul 2010), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (yay.Hazırlayan Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, 2006), *Tarihte Türk Dünyası* (çev.M.A.Yalman,T.Andaç, N.Uğurlu, haz.Nurer Uğurlu, İstanbul 2008), *Türk Moğol Ulusları Tarihi* (çev.H. Eren, Ankara 2006), *Uluğ Beg ve Zamanı* (çev.İ.Aka, Ankara, 1997). Bu eserleri hariç birkaç makale ve ilmi çalışmaları mevcuttur.²⁹¹ Geniş bilgi için Hüseyinov'un çalışmasına bakılabilir.

Vasiliy Vladimiroviç Bartold eşi Mariya Aleksiyeвна'nın vefatından sonra (1928'de) Petersburg'un yakınlarında sanatoryumda 19 Ağustos 1930'da 61 yaşında böbrek yetersizliğinden dolayı vefat etmiştir. Leningrad'daki Smolensk mezarlığına eşinin yanına defnedilmiştir.²⁹²

2.2.1. Divanu Lugati't-Türk'ün İlk Kez Rus Bilim Adamı Tarafından Tanıtılması

Bartold'un *Divan* üzerindeki çalışması hakkında bizlere A.N. Kononov *Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nı Konu Alan Araştırmalar* adlı makalesinde

²⁹⁰ İ. Petruşevskiy, *a.g.m*, s.3

²⁹¹ Gurban Hüseyinov, *a.g.t*, s.20-21

²⁹² Gurban Hüseyinov, *a.g.t*, s.15

bilgi vermiştir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünün Kilisli Rıfat tarafından yayımlanması (1917-1919) Rus araştırmacılarının dikkatini çekmiştir. Bu işe girişen ilk Rus ilim adamı da Bartold olmuştur. SSCB İlimler Akademisi Arşivinin Leningrad Kolunda Bartold'un el yazısıyla yazılmış *Обзор содержания словаря Махмуда Кашкарского и выпуски к нему* (*Obzor soderjaniya slovarya Mahmuda Kaşkarskogo i Vipiski k nemu*/Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğünün Özeti ve Ondan Parçalar) başlığını taşıyan bir defter bulunmaktadır. (fon no:68, müfredat defteri I, no:181)²⁹³. Kononov'a göre başlık arşiv görevlisi tarafından yazılmış olmalı. Bartold bu topladığı malzemelerini Türk Tarihi araştırmalarında geniş ölçüde kullanmıştır. Özellikle 1926-1927 yıllar arasında Taşkent'te verdiği *Türk Moğol Halkları Tarihi* konferanslarında Kaşgarlı Mahmud'un malzemelerini faydalanmıştır. Kononov da bu malzemeleri o tarihlerde Türkoloji için çok avantaj gösterdiğini vurgulamıştır.²⁹⁴

Bartold'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adında verdiği dersler toplamı Kazım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka tarafından yayına hazırlanarak 1975'te (Rusça tercümesi 190 sayfadan oluşarak 1993'de ilk baskısı 1998'de de Alma-Ata'da *Too Calın* basımevinde ikinci baskısı yayımlanmıştır.²⁹⁵) Ankara'da Emel Matbaacılıkta yayımlanmıştır.²⁹⁶ Bu eserin özelliği de Bartold'un verdiği derslerde Kaşgarlı Mahmud'un eserini sık sık kullanmasıdır. Eser toplam 390 sayfadan oluşmaktadır. Eserin içeriğinde *Orhun Kitabeleri'nin ve Türk abideleri araştırmalarının sonuçları* (Özellikle VII.yüzyıl Orhun Kitabeleri); *Türk kavimlerinin komşu kavimler ve diğerleri ile akrabalık münasebeti*; *Kaşgarlı Mahmut'un Divan-u Lügati-t Türk'ü* (XI. yüzyıl) ve onun *Oğuzlarla diğer Batı Türkleri hakkında verdiği bilgiler*²⁹⁷ gibi başlıklar altında verdiği dersler mevcuttur. Toplam ders sayısı XII'dir.²⁹⁸ Bartold'un bu dersler arasında ikinci dersi itibarıyla Kaşgarlı Mahmud'un

²⁹³ A.N. Kononov, *Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nı Konu Alan Araştırmalar*, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, Yıl 2004, s.147

²⁹⁴ A.N. Kononov, *a.g.m*, s.147

²⁹⁵ Bkz. B.B.Бартольд, **Тюрки Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии**, Тоо «Жалын» Basımevi, Алматы 1998

²⁹⁶ Eserin önsözünde öğrenebildiğimiz kadarıyla bu eser daha sadeleştirilmiştir ve önceden de Türkiye Enstitüsü tarafından yayınlanmış. Eserin elimize ulaşan baskısı önceki baskıdan esas alınmıştır. Bu yolda Türkçe tercümesindeki hatalar düzeltilerek, notlar ilave edilmiştir. Bkz. V.V. Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (haz: Dr.K. Y. Koprıman., & A. İ. Aka), Emel Matbaacılık Sanayii, Ankara 1975, s.1

²⁹⁷ V.V. Bartold, **a.g.e**, s.1

²⁹⁸ III. ders: *Doğu Türkistan'ın Türkleşmesi. Oğuz Devleti'nin (745) ve Uygurlar'ın çöküşü (840). Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve Doğu İran, Soğd kültürü*; IV. ders: *Türk Tarihinin en önemli*

Divanı'na atıfta bulunmaya başlamıştır. Bu dersin adı *Türk kavimlerinin komşu kavimler ve diğerleri ile akrabalık münasebeti* olup, dersin son kısmında Beşbalık şehri hakkında bilgi verirken, “Balık” kelimesinin anlamının önceden “balçık”, “çamur” anlamlarını taşıdığını Divan'ın Kilisli Rıfat tarafından yayımlanmış olan baskısının I. cildinden faydalandığını öğrenmekteyiz. Ondan sonra Bartold ayrı olarak beşinci dersine *Kaşgarlı Mahmut'un Divan-u Lügati-t Türk'ü (XI.yüzyıl) ve onun Oğuzlar'la diğer Batı Türkleri hakkında vergiği bilgiler* adını vermiş ve dersin tamamı 105 ile 135.sayfalar arasında yer alır. Ancak Bartold dersin adında verildiği şekilde kitabı anlatmıyor. Sadece Balasagun şehrinin adının kökünü çıkarırken Divan'da bir “Atasagun” kelimesinin (doktor anlamında) rastlandığını ortaya koyarak, Balasagun'un da *bala* kelimesinden türeyebileceği tahminine varmıştır. Aslında baktığımızda Bartold eserin Kilisli Rıfat tarafından neşredilmiş üç cildini de kullanmış ve çoğu zaman şehir ve kavim isimlerin ortaya koyduğunda zikretmiştir.²⁹⁹ Örneğin: 133 ile 138.dipnotlar arası hep Divan'dan bilgiler veriliyor. Bu dipnotlar arasında Balasagun'un diğer bir isminin olan *Kuz Uluş* (köy ve şehir) olarak adlandırıldığını Divan'dan veriyor. Onun dışında Balasagun Sogdlular tarafından kurulmuş bir şehir olduğunu, Sogdların da Semerkand ile Buhara arasındaki bir kavim olup, Türk giyim ve geleneklerini kabul ettiğini Divan üzerinden değerlendirmiştir.³⁰⁰ Bunun üzerine Bartold DLT'ün bazı eksiklerini de vurgulamakla beraber, eserde daha çok örf adetleri ve şehir isimlerini kaydettiğini vurgulamıştır. Ayrıca Divan'da İslam tesirinin kuzey batı yönünde ne kadar yayıldığını ve Türk yazılı ve sözlü örneklerinin tam olarak hangi kavime tanık olduğu belli olmadığını da söylemiştir. Bunlar dışında kitabın son kısmında indeks olarak belirtmiş olduğu bölümün 359.sayfasında *Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl büyük Türk alimi, Divanü Lügati't-türk yazarı)* şeklinde bir tanıtım bilgisi

olaylarından İslamiyetin Türkler arasında yayılması. Beynelmilel bir din olarak İslamiyetin her yerde Hristiyanlık ve Budizm'e üstünlüğü; VI. ders: Türkler'in Batı ve Güney-Batı'ya göçleri ve İran kültür dünyasına girmeleri; VII. ders: Moğol İstilasından önce Türkler'in Batı ve Doğu ile münasebetleri; VIII. ders: Geç Kaşgar devrinde Harizm'in yükselmesi. Cengiz Han'ın yükselmesi; IX. ders: Moğol hakimiyeti altında Türkistan. Moğol hanedanları (AltınOrda); X. ders: Orta Asya'daki Türkler'in ve Türkleşmiş Moğollar'ın kavmi ve politik yaşayışları. Hanedanlar ve kültürün çöküşü; XI. ders: İç kargaşalıklar ve Türkistan'ın kültürün çöküşü; XI. ders: Yeni zamanlara kadar Orta Asya Türkleri'nin ekonomik ve kültürel hayatları. Bkz.V.V. Bartold, a.g.e, s.I-II

²⁹⁹ V.V. Bartold, a.g.e, s.26-135

³⁰⁰ Aynı eser, s.108-109

var. Bu bilgi eseri hazırlayanlar tarafından mı eklendi ya da Bartold'un kendisi mi not etti belli değildir.³⁰¹

2.3. Sergey Efimoviç Malov

Sergey Efimoviç Malov 16 Ocak 1880 yılında Kazan şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Evfimiy Aleksandroviç Malov Ortadoks kilisesinin başpapazı, Kazan Ruhban Akademisi'nin profesördü idi. İsmi geçen akademide Tatar, Arap ve Eski İbrani dillerinden hocalık yapmış, İslam, kiliseler tarihi, misyonerlik tarihi ve çağdaş yaşamdaki durumları, Tatar ve Çuvaş milletlerin etnografyaları hakkında birkaç eserler yazmıştır.³⁰²

Babası onun “*Tatar Halkının Arasında Hristiyanlığın Yayılması Tarihi*” bölümüne kazanmasını istemiş ve Türkoloji derslerini almasını sağlamıştır. 1898 yılından itibaren (papaz okulunda 5.sınıf iken) Tatarca öğrenmeye başlar. Yine 1900-1904 yıllar arasında Ruhban Akademisinde okuduğunda da Tatarcasını geliştirmiştir. Babasıyla birlikte Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemaatin toplantılarına katılmıştır. 1903'te Tatarların dilini ve etnografyasını öğrenmek amacıyla Kazan vilayeti Sviyaj kazasına, Mişarların lehçesini araştırmak için de Çistopol kazasına gittiği bilinmektedir.³⁰³ S.E. Malov'un Türkoloji alanında Türkçe konuşan cumhuriyetlere kadrolar hazırlayan en önemli yükseköğretim müesseselerinde görevler almıştır. Bu görevler İslam dinini öğreten üç yıllık kurslar (Kazan, 1918-1919) olup onlar: *Halk Eğitim Enstitüsü* (Kazan, 1919), *Çağdaş Doğu Diller Enstitüsü* (Leningrad, 1923-1938), *Orta Asya Devlet Üniversitesi* (Taşkent, 1923-1927). Yine aynı konuda *Doğu Sovyet Azınlıklar Kursu* (Leningrad, 1929-1930), *Kızıl Profesörlük Enstitüsü* (Leningrad, 1930) ve *Kuzey Halkları Enstitüsü Doktora Bölümü* (Leningrad, 1934-1938). 1934 yılında Dil ve Düşünce Enstitüsüne davet edilerek, bu enstitüde Türk Dili Masa Başkanı, daha sonra bölüm başkanı görevlerinde bulunmuştur.³⁰⁴

S.E. Malov Radloff'un tavsiyesi ile Doğu Türkistan ve Merkezi Asya bölgelerinin lehçelerine ait olan ilgisi oluşmuştur. Araştırmalardan anlaşıldığına göre Sergey

³⁰¹ Aynı eser, s.359

³⁰² E.İ. Urbyatova, *Sergey Efimoviç Malov'un İlmî ve İçtimai Faaliyetleri*, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Sayısı**, Sayı 11, Cilt 1, Yıl 2004, s.263

³⁰³ İ.V. Kormuşin., & D.M. Nasilov, *S.E. Malov'un Hayatı ve İlmî Çalışmalarına Dair* (çev. Asel Tacibayeva), **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Sayısı**, Cilt 1, Sayı 11, Yıl 2004, s.225

³⁰⁴ E.İ. Urbyatova, *a.g.m.*, s.266-267

Efimoviç Malov V.V. Radloff'un her açıdan desteğini görmüştür.³⁰⁵ 1908 yılında Orta ve Doğu Asya Tarihi, Arkeoloji, Etnografya ve Lengüistik Konseyi Üniversitesinde son sınıfa bulunurken Tomsk vilayetine Şorların ve diğer Türk halkların lehçelerini araştırması için görevlendirilmiş ve görevi başarıyla tamamlamıştır.³⁰⁶ 1909'da bu okulda mezun olan Efimoviç V.V. Radloff'un istegiyle kendini tamamen ilme adanmış sayılır. Hatta V.V. Radloff onun Milli Eğitim Bakanlığı kadrosuna alınması ve Antropoloji ve Etnografya Müzesi Türk bölümünde çalışmak üzere görevlendirilmesi için istekte bulunmuştur.³⁰⁷ 1909-1911 yılları arasında V.V. Radloff'un ve Rus Konseyi'nin tavsiyesi üzerine Malov, Çin'in Merkezi ve Kuzey-Batısına Türk boylarının lehçe ve yaşam tarzlarını araştırmak için görevlendirilmiştir. O araştırma sırasında Malov "*Altın Yaruk*"³⁰⁸ adlı Budist surtasının el yazısının metinleri bulunan değerli bir hazineyi de elde etmiştir.³⁰⁹ Eser Peterburg'a getirildiği günden itibaren, S.E. Malov ve V.V. Radloff ikisi bu eseri araştırmaya başlarlar. 1913 yılında İlimler Akademisinin "Bibliotheca Buddhica" kitapları serisinden 1. ve 2. kitapları yayımlanmış, bu yayının kalan bölümleri ise 1914, 1915, 1917 yıllarında tamamlanarak basılma imkanı bulmuştur.³¹⁰ Bu eser 1930'larda Almancaya tercüme edilmiştir. Bu eserin tercüme edilişi neticesinde Eski Uygur Abidelerinin en

³⁰⁵ İ.V. Kormuşin, D.M. Nasilov, *a.g.m*, s.226

³⁰⁶ Burda çalışma yaparken kendi ifadesine göre, 15 türlü adeti tasvir etmiş, halk inanışlarını, efsanelerini toplamış, 752 adet Tatarın kendi adlarını, köy, ay, günlerini kaydetmiştir. 1913 senesinde Uygurlara olan seferinde de Malov", Uygur dilinin fonetiği ve etnografyası"na özellikle ağırlık verdiğini kaydetmiştir. Bkz. S.M. Abramzon, *S.E. Malov'un Etnografya Araştırmaları*, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 11, Yıl 2004, s.237

³⁰⁷ İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.226

³⁰⁸ İsmi anılan eser tam olarak nerede ve ne zaman keleme alındığı belli olamayan ancak 8.yüzyılda Sanskritçeden Çince'ye çevrildiği 10.yüzyılın başlarında da Beş Balıklı Singku Seli tutung adlı bir Uyguryazar tarafından Uygurca'ya çevrildiği bilinmektedir. Eserin Sanskritçe orijinal adı "Suvarnaptabhasa", Çince tercümesi "*Jin Guangming Zuisheng Wang Jing*", Uygurca "*Altun önglög yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iliği*" (Altın renkli, parlak ışıklı, en üstün sutra hükümdarı anlamın taşımaktadır), Türkçede kısaca "*Altun Yaruk*" olarak bilinir. Bu eser yalnız Türk dili ve edebiyatı için değil Budizm'e dair eski Uygurca yazılmış bir kapsamlı eserdir. Bu eser dini mahiyetli bir eserdir. Araştırmacılara göre bu eser Budizm'in kutsal metinleri arasında en hacimli olarak değerlendirilmiştir. Bkz. www.bilgiustam.com

³⁰⁹ İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.227

³¹⁰ E.İ. Urbyatova., *a.g.m*, s.269. Bu çalışma hakkında Radloff: *Biz, S.E. Malov'un Orta Asya gezisinden döndükten sonra büyük bir titizlikle baskıya verilen ve el yazması halindeki metinleri tekrar tekrar karşılaştırdık ve en ince ayrıntılarına kadar inceleyerek ufak yanlışlıkları dahi giderdik. Eğer okuyucu bahsi geçen listeye bakarak basılan metni düzeltirse, el yazısının tam kopyasını elde edecektir* diye yazmıştır. Bkz. İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.227

büyüklerinden olan “Altun Yaruk”un eksiksiz ve doğru metni ilim dünyasına kazandırılmıştır.³¹¹

S.E. Malov Çin’den döndükten sonra Kazan üniversitesinde 1916-1917 yıllar aralığında dersler vermiştir. Bu üniversitede aynı yıllarda profesör olmuştur. 1922’lerde Leningrad’da (Petrograd’da) da doçent olarak dekanlığa kadar yükselmiştir.³¹² Malov yine 1929 ile 1936 yıllar aralığında I.ve IV. Talas anıtlarının diğer Runik anıtların bazı yerlerinin okunuşuna dair makaleler de yazmış, kendisi Talas’ta bizzat bulunmuştur. Talas’ta bulunduğu sırada yeni bulunan VI. ile VII, yani *Kaya Yazıları* ve *Ahşap Çubuk* adlı anıtların olduğunu bildirerek, 2.3.ve 5.anıtların tercümelerini kendi versiyonunda ilim dünyasına kazandırmıştır.³¹³

Sergey Efimoviç Malov 6 Eylül 1957’de 77 yaşında Leningrad’da vefat etmiştir.³¹⁴

Türkolojide S.E.Malov’un eserleri gittiği yerlerdeki topladığı materyaller üzerinde değerlendirilecektir. Bu eserleri onun hayatının son yıllarında 3 büyük monografi halinde basılmıştır: *Уйгурский язык, нами́йское наречие* (Uygurskiy Yazık. Hamiyskoye Nareçiyе/Uygurca dili, Hami Lehçeleri (1954)), *Лобнорский язык* (Lobnorskiy/Lobnorca (1956)), *Язык желтых уйгуров словарь и грамматика* (Yazık Jeltıh Uygurov. Slovar i Grammatika/Sarı uygur lehçesi. Sözlük ve Gramer (1957)). Bunlar dışında Malov’un vefatından sonra basılan iki çalışma daha mevcuttur. Onlar: *Уйгурские наречия Синтзяна* (Uygurskiye Nareçiya Sintzjana/Sindzyan’ın Uygur Lehçesi (1961)), *Язык желтых уйгуров. Тексты и переводы* (Yazık Jeltıh Uygurov Tekstı i Perevodi/Sarı Uygur Lehçesi. Metinler ve Çeviriler (1967)). Bunlar dışında Malov’un 150’den fazla ilmi eseri mevcuttur. Onlar arasında Nogayca, Kazakça, Türkmence ve diğer dillerin gramer ve söz dağarcıklarını inceleyen ilmi eserleri de var.³¹⁵

2.3.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün İlk Kez Tarihi Kaynak Olarak Kullanılması

³¹¹ İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.227

³¹² М.Д.Бухарин, М.В.Пони́каровская, *Письма С.У.Малова к С.Ф.Ольденбургу*, **Вестник Dergisi**, Cilt III, Yıl 2017, s.436

³¹³ İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.228

³¹⁴ www.annales.info

³¹⁵ İ.V. Kormuşin., *a.g.m*, s.229. S.E. Malov’un ilmi çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz.S.E. Malov’un *Çalışmalarının ve Hakkındaki Literatürlerin Kronolojik Listesi*, (Düz: L.Y. Medvedeva), **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 11, Yıl 2004, s.247-255

Sergey Efimoviç Malov'un Divan üzerindeki çalışması hakkında yine Kononov'un makalesinden ilk bilgileri edinmekteyiz. Ona göre Kaşgarlı Mahmud'un eserini ilmi yönden araştırılmasına ilk bilim adamı S.E. Malov olmuştur. Onun 1926'da Taşkent'te yayımlanmış olduğu *Obraztsı Pismennosti s Predislovyem i Slovarem* (Önsöz ve Sözlükle Eski Türk Edebiyatı Anıtlarının Örnekleri, Taşkent 1926) adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ından alınmış birkaç şiirle bunların Rusça çevirileri yayımlanmıştır. Daha sonraları *Pamyatniki Drevnotyuskoy Pismennosti* (Eski Türk Edebiyatı Anıtları (1951)) adlı eserinde de DLT sözlüğüne geniş yer verildiğini öğrenmekteyiz. Yine S.E.Malov'un 1926'da K.K.Yudahin ve E.A. Şmidt Divan'ın esası üzerinde *Eski Türk Dilleri sözlüğünü* meydana getirmek için çalışmaya başlamışlardır. Buna dair S.E.Malov'un kendi bildirilerine göre: *Profesör C.Brockelmann'ın buna benzer birsözlüğün yakında çıkacağı vaat edildiği için bu ortak eserimizin yayımlanması ertelenmiştir* diyerek çalışmanın beklemede olduğunu bildirmiştir.³¹⁶

Sergey Efimoviç Malov'un yukarıda andığımız *Pamyatniki Drevnotyuskoy Pismennosti* (Eski Türk Edebiyatı Anıtları (1951)) adlı eseri Rus dilinde Ankara Milli Kütüphanesinde bulunmakta olup inceleme fırsatını bulduk. Bu eser 1951'de SSCB İlimler Akademisinde basılmıştır. Türkoloji için bu eser çok önemli sayılır. Çünkü eserin içeriğine baktığımız zaman Orhun Enisey Run yazıtları, Uygur yazıtlarının metinleri, çevirileri ve bibliyografyaları verilmiştir. Onlar dışında Kutadgu Bilig, Divanu Lugati't-Türk gibi eserlerin bazı yerlerinin tercümeleri verilmiştir, bibliyografyaları eklenmiştir.³¹⁷

Bu eserinde Malov Kaşgarlı Mahmud hakkında ayrı bilgiler vermiş olup, eserin 305 ile 315.sayfaları arasında yer almıştır. Malov burada Kaşgarlı Mahmud hakkında aydınlatıcı bir bilgiler vermemiştir. 5 sayfalık şiiri Rusçaya çevrilmiştir. Malov'a göre DLT eseri daha çok Uygur dili ile yakın olup, eski Uygurca'yı anlayabilmemizi sağlayacak bir sözlüktür. Yine üç yüze yakın milli bulmacalar ve şiirlerin örnek olarak

³¹⁶ A.N. Kononov, *a.g.m*, s.147

³¹⁷ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности*, Издательство Академии Наук СССР, Ленинград 1951, s.11-448

verilmesiyle o dönemin ayrıca Uygurlar için milli gelenek ve dünya tanımlarını yansıtmıştır.³¹⁸

Araştırmasının sonunda Malov Kaşgarlı Mahmud'un kimler tarafından eleştirildiği konusunu ele alarak bibliyografik şekilde sıralamıştır. Bu bibliyografyalar arasında kendinin eski Türk tarihi ile ilgili eserinden başka, Umnyakov'un *Самая старая турецкая карта мира* (Samaya staraya turetskaya karta mira/Türklerin en eski dünya haritası, (Semerkand, 1940)), C.Brockelmann'ın ve B.Atalay'ın ve Taymas Abdullah'ın eserlerini (tercümelerini) göstermiştir.³¹⁹ Yine 1926'da tertip edilen I.Türkoloji kurultayında Malov'un "*Burada ismi sık sık anılan "Divanü Lugai't-Türk" de buna çok yakındır ve Mahmut Kaşgari'nin yazdığı bu eserin neşrinde biz İstanbul Türkologlarına da teşekkür borçluyuz. Şu anda Arabist Karl Roherma Mahmut Kaşgari'ye büyük ilgi göstermekte ve onun artık Batı Avrupa dergilerinde ve Macar Alman Türkoloji dergilerinde bu konuda birkaç makalesi de neşrolunmuştur*" bilgisine ulaşabildik.³²⁰ Ancak bu Arabist hakkında diğer kaynaklar bilgi vermemiştir.

2.4. Abdurrauf Fıtrat

Abdurrauf Fıtrat 1886'da (1884?) Buhara şehrinde doğdu. Babası Abdurahimbay bir tüccar olup, Türkiye, İran ve Kaşgar'a sık sık gelirdi.³²¹ Annesi Tacik kavminden, asıl adı Mushaf Bibi olup ailede Bibican olarak hitap edilmiş okur-yazar, eğitilmiş bir hanımdır.³²² A. Fıtrat'ın kendinden başka Abdurrahman isminde bir erkek ve Mahbude isminde bir kız kardeşi olduğu bilinmektedir. Fıtrat'ın edebiyat ve dil konusunda meraklı olarak büyüdüğü annesinin etkisinin çok olduğu söylenebilir.³²³

Yusuf Avcı'nın *Fıtrat ve Eserleri* çalışmasında Abdurrauf Fıtrat XX.asrın çok yönlü bir şahısdır. Çalışmaya göre Abdurrauf Fıtrat zamanının *yenilik öncüsü, politikacı,*

³¹⁸ C.E.Малов, **a.g.e**, s.305

³¹⁹ C.E.Малов, **a.g.e**, s.314-315

³²⁰ **1926-Bakü Türkoloji Kurultayı**, (Çev. (Azerbaycanca) K. V. Nerimanoğlu, Çev. (Türkçeye) M. Öner), TDK Yayınları, Ankara 2008, s.192. Çorotegin'e göre 1926-1927 senelerinde Arap kökenli Rus doğubilimcisi P.K. Juze Bakü'de Kaşgarlı Mahmut ile ilgili önemli makale yayımlamıştır. Ancak Çorotegin makale nerede ve ne içerdiği hakkında bilgi vermemiştir. Bkz. Т.Чоротегин, **a.g.e**, s. 73-75

³²¹ Bekir Tümen Somuncuoğlu, "*Abdurrauf Fıtrat*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış master tezi, 2000, s.11

³²² Yusuf Avcı, **Fıtrat ve Eserleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s.3

³²³ Bu konuda Fıtrat'ın kızının "*Bana göre babamın edebi faaliyetinde babaannemin bilgili oluşunun kesinlikle etkisi vardır. Bu konuda annemin ve babamın hikayelerini hatırlıyorum....*" bkz. Yusuf Avcı, **a.g.e**, s.3

fikir adamı, devlet adamı, eğitimci, öğretmen (İlk Özbek profesörü), gazeteci, dilci, fıkra yazarı, hikayeci, şair, oyun yazarı, edebiyat tenkitçisi, edebiyat tarihçisi, müzik ve folklor araştırmacısı olarak tanıtılmıştır. Onun çalışmalarının iki özeliği vardır. Biri modernleşme diğeri de milliyetçilik.³²⁴

Abdurrauf Fıtrat ilköğrenimini klasik usul mektepte tamamladıktan sonra 1909'a kadar Mir Arap din okulunda devam ettirmiştir.³²⁵ O Buhara'da tarih, felsefe ve edebiyat alanlarında derin bir bilgi sahibi olmuş ayrıca onun Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini iyi bir şekilde geliştirdiği bilinmektedir.³²⁶

İlk eğitim dönemleri hakkında kendinin yazdıklarına göre ilk terbiyesini eski usuldeki dini bir mektepten başlamakta olup, daha sonra medresede devam ettirmiştir.³²⁷ Abdurrauf Fıtrat kendisinin doğduğu Buhara'yı bir karanlık dini merkez olarak sıfatlar. İlk eğitimini burada aldığı Ceditlere karşı fikirde olduğunu daha sonraları Türkiye'ye geldiğini ve Pantürkizm ve Özbekçilik akımlarının savunucusu olduğunu anlatır. *"...Türkiye'ye tahsil için gittim.³²⁸ İşte o zamanlar ben dini reform taraftarıydım: Dinin bilime uygun olmayan hurafeler kısmını dinden çıkarmak, dini dinçleştirmek gibi hayallerin peşindeydim. Tecrübeyle ise Panislamizm (İslamcılık) gayesinin çürüten bir hayal olduğunu kısa zamanda anladım. İslamcılığın gerçek olmayıp hayali olduğunu anladıktan sonra, Pantürkizm (Türkçülük) düşüncesini benimsedim."*³²⁹

Taşkaya'a göre Fıtrat 1909-1913 yılları arasında Darülfunun'da eğitim görmüş. Aynı yıllar içerisinde Yaş Buharalılar Cemiyeti'nin³³⁰ görevlisi olmuş ve daha sonraları İstanbul'da *"Buhara Tamimi Maarif Cemiyeti"* adında legal çalışan resmi teşkilat

³²⁴ Yusuf Avcı, **a.g.e**, s.1

³²⁵ Bekir Tümen Somuncuoğlu, *a.g.t*, s.11. Bu konuda kendinin söyleyişinde: *Birinci terbiyeyi eski usuldeki dini bir mektepten aldım. Mektepten çıkınca, dini bir medreseye girip ders aldım, namaz okudum, mutaasıpbir Müslümandım...*". bkz. Yusuf Avcı, **a.g.e**, s.5

³²⁶ Halim Taşkaya, *"Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış yüksek lisans tezi, 2015, s.5

³²⁷ Yusuf Avcı, **a.g.e**, s.5

³²⁸ Kaynakların aktardığı bilgilere göre ona maddi yardımda bulunan küçük kardeşi Abdurrahmandı. Abdurrahman 1910'larda Kağan Matbaası'nda çalışmıştır ve her zaman büyük ağabeyine destekte bulunmuştur. Ancak onun İstanbul'a nasıl geldiği hakkında farklı görüşler mevcut bulunmaktadır. Buna ilgili Taşkaya kendi çalışmasında detaylı şekilde anlatmıştır. Bkz. Halim Taşkaya, *a.g.t*, s.5

³²⁹ Yusuf Avcı, **a.g.e**, s.5. Bu yazısı Somuncuoğlu'na göre Fıtrat tarafından *"Yapışmayan Gaccaklar"* başlık altında 1929'da Baybulatov'un suçlamasına karşı kendisini aklamak için yazdığı makale olarak bilinmektedir. Bkz. Bekir Tümen Somuncuoğlu, *a.g.t*, s.11

³³⁰

kurmuştur.³³¹ Bu teşkilat kendi adına uygun Buhara ve Türkistan eğitiminin ileriye dönük, süreklilik gösteren önemli işlerini uygulamakta, oldukça başarılı yol alır. İstanbul'daki bütün Buharalı ve Türkistanlı öğrenciler bu teşkilata üye olmuşlardı. Avcı B.A. Pestovskiy'in dediklerine dayanarak, Fıtrat'ın 18 yaşlarına kadar eğitim gördüğünü, Türkiye, Hindistan, Arabistan gibi ülkelerde siyaset yaptığını söyler.³³²

1911'de ilk ilmi çalışması olarak bilinen Münazara³³³ eserini İstanbul'da Farsça olarak yayımlanmıştır. Bu eserden sonra Fıtrat'ın İstanbul'daki yayımladığı ikinci çalışması İsmail Gaspıralı'nın Müslüman-ı Darü'r-Rahat adlı eserinin Farsça tercümesidir.³³⁴ Bilindiği üzere Fıtrat'ın çalışmaları o dönemin siyasi durumunu etkilemiştir. Ayrıca eğitim alanında etkili olduğu söylenebilir. Bunun hakkında Avcı F. Hocayev'in dediklerini dile getiriyor. Ona göre 1909-1915 yılları arasında Fıtrat'ın etkinlikleri Emirlik sistemini kötüleyen, sert ve hoş olmayan bir dille yazılan yazıları Buhara'yı bir azatlık isteğine itmiştir. Yine Hocayev'in dediğine göre *“Baskılara aldırmadan Fıtrat'ın bütün risaleleri hemen satılırdı. Risaleler ve onun etrafındaki konular toplumun bütün sınıflarınca çok ilgiyle okunurdu.”*³³⁵

Abdurrauf Fıtrat İstanbul, Kazan, Orenburg gibi devrin gerektirdiği modern eğitimi aldıktan sonra 1913'te Buhara'ya gelmiştir. Buhara'ya geldiğinde ilk iş olarak bazın işine girer ve Turan-ı Buharay-ı Şerif gazetesini çıkarır. Bu aralarda yüksekokullarda öğretmenlik yaptığı da söylenir. Ancak hangi okul, ne dersler olduğunu bilmiyoruz. Kaynaklarda bu bilgilere ulaşamadık. Fıtrat'ın asıl amacı milli bağımsızlık için gençleri bu yönde eğitim ile bilinçlendirmek ve onları birer dava adamı olarak yetiştirmektir. Bunun için Fıtrat 1914'lü yılların başında dostu olarak bilinen Ata Hocaev ile birlikte başta Buhara ve Semerkand olmak üzere birçok şehirde yeni mektepler açmakla meşgul olmuştur. 1914 yıllardan itibaren Rusya'nın baskısı ev Buhara Emiri Alimhan'ın bundan tedirgin hale gelmesi sonucuyla gazeteler kapatılır,

³³¹ Halim Taşkaya, *a.g.t.*, s.8

³³² Yusuf Avcı, *a.g.e.*, s.9

³³³ Söz konusu eser, “Münazara-ı Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-ı Mekatib-ı Cedid” adıyla ilk olarak 1911'de İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra Hacı Muin b Şükrullah tarafından “1883-1938 Hindistan'da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nece Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara” adıyla Özbek Türkçesine çevrilerek 1913 yılında Taşkent'te basılmıştır. Bu eserin içeriği Buharadaki medreselerin ders programlarıyla ilgili olup , dini eğitim geride kaldığından bahsetmiştir. Taşkaya'ya göre eser İstanbul'da Buhara'ya gönderilerek gizli şekilde dağıtılmıştır. bkz.

Halim Taşkaya, *a.g.t.*, s.9

³³⁴ Halim Taşkaya, *a.g.t.*, s.9

³³⁵ Yusuf Avcı, *a.g.e.*, s.11

kitap satma işleri yasaklanmıştır. Ancak bu yasaklamalar genç liderleri durduramamış, gizli bir şekilde eğitimlerine devam ettirmişlerdir.³³⁶

Ruslar 1920’de Genç Buharalılara yardım adı altında Buhara’yı zapt ve ilhak etmeleri üzerine destek vermeye çalıştı. Aslında bu bir politika işi idi. Bunun farkına varan Fıtrat artık siyasetten uzaklaşmaya karar verir ve halkı eser yazmak suretiyle aydınlatmaya çalışır. Aynı zamanlarda (1924-1928) yüksekokullarda Özbek dili ve edebiyatı derslerini verdiği bilinmektedir. 1928’de profesör oldu. Ancak eserlerinde Rus görüşlerine ters düşen düşüncelerin olduğu Rusların şüphesine yol açtı. 1937-1938 yıllarında Ruslar tarafından yürütülen “*halk düşmanlarını kitle halinde yok etme*” hareketinde *bölücü, burjuva milliyetçi* olarak suçlandı ve ölüme mahkum edildi.³³⁷

Abdurrauf Fıtrat’ın birkaç çeşitli konularda eserleri mevcuttur. Bu eserler Somuncuoğlu’nun tezinin son kısmında ek olarak verilmiştir. Ona göre eserler *Özbek dilinde yazılmış olan İlmi eserleri, Farsça eserleri, Edebiyat ile ilgili olanlar, Özbek ve Fars Edebiyatı Tarihi ile ilgili eserleri, Edebi tenkit, Tarih ile ilgili eserleri, Felsefe Ahlak ile ilgili eserleri, Sanatsal ve Sosyo politik eserleri, Neşri Eserleri, Dramatik Eserleri, Makaleleri* gibi başlık altında sıralanmıştır.³³⁸

2.4.1. Divanu Lugati’t-Türk’ün Özbek Bilgini Tarafından Ele Alınması

Abdurrauf Fıtrat’ın Divan üzerindeki çalışması hakkında ilk bilgiyi bize Kononov sunmuştur. Ona göre 1927-1928 yıllar arasında tanınmış Özbek filologlarından A. Fıtrat Kaşgarlı Mahmud’un Divanı’ndan Özbekçeye çevirdiği şiirleri ve atasözlerini fonetik ve gramer notları ile birlikte okuma kitabında yayımlamıştır.³³⁹ Yine Abdurrauf Fıtrat hakkında bize Kırgız tarihçisi Çoroteğın de az çok bilgiler vermiştir. Ona göre Özbek bilim adamlarının arasından ilk olarak Kaşgarlı Mahmud’u araştıran Abdurrauf Fıtrat’tır. Fıtrat kendinin *En Eski Türk Edebiyatının Numuneleri* adlı eserinde Divan’a yer vermiştir.³⁴⁰ Zikredilen bu eser günümüzde Ankara’da milli kütüphanede nadir eserler arasında 06 Mil EHT A 5994 numarada kayıtlıdır. Eser Arap harfleriyle Taşkent’te 1927’de bastırılmıştır. Toplam 127 sayfadan oluşmaktadır. Eser

³³⁶ Halim Taşkaya, *a.g.t*, s.13

³³⁷ Cezmi Eraslan, *Fıtrat, Abdurrauf (1886-1938’den sonra)*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, Yıl 1996, s.49

³³⁸ Bkz. Bekir Tümen Somuncuoğlu, *a.g.t*, s.44-51

³³⁹ Kononov, *a.g.m*, s.148

³⁴⁰ Т.Чоротегин, *а.г.е*, s.19

Arap harfleriyle ele alındığı için eserin orijinalini tam olarak inceleyemedik.³⁴¹ Yalnız Yusuf Avcı'nın daha sonraları kaleme aldığı (2014) *Türk Edebiyatının En Eski Örnekleri (Manzum Parçaların Karşılaştırılması)* adlı eserinden Fıtrat'ın çalışması hakkında ipuçları alabildik. Avcı'nın bu çalışması Fıtrat'ın eserine dayalı olarak hazırlanmıştır. Avcı bu çalışmasında Fıtrat'ın, Atalay'ın, Tekin'in Divanu Lugati't-Türk'teki manzum parçalar (bu parçalar dördlük ya da beyit şeklindedir) üzerindeki çalışmalarını karşılaştırmıştır. Avcı'dan öğrendiğimize göre Fıtrat'ın *En Eski Türk Edebiyatının Numuneleri* eseri son dönem Çağatayca ya da ilk dönem Özbekçe olarak 1927'de Taşkent'te Arap harfleriyle yayımlanır. Eserin dili bir anlamda Çağatay yazı dilinden Özbekçeye geçiş döneminin özelliklerini taşır. Yine imlada belirlenen kurallara rağmen bu eser tam olarak kurallara uyumadığını ve bazı kelimelerin farklı şekillerde yazıldığını vurgulamıştır. Çalışmanın giriş bölümünde söz edildiğine göre Fıtrat bu eseri incelediği sırada kendi dönemindeki bütün çalışmaları inceler. Buna dair kendinin değişiyiyle “*Ben Divan ü Lügati't Türk'ün basma nüshasını elime aldığım günden başlayarak bunlara ilgi duydum. Onları açıklamak için Kutadgu Bilig, Hibetü'l Hakayık, Mukaddimetü'l-Edeb ve Çağatay edebiyatına ait birçok kaynaktan faydalandım. Daha sonraları zahmetli çalışmalarla ancak hazırlanabilen bu eser meydana geldi*”.³⁴²

Yine Avcı Fıtrat'ın *En Eski Türk Edebiyatının Numuneleri* eserini nasıl ele aldığını ve içeriği hakkında söyleyişlerini kendi çalışmasında yer vermiştir. Ona göre Fıtrat eseri hakkında şu bilgileri aktarır: *Divanü Lügat'ten toplayıp aldığım bu mısraları ben iki bölüme ayırdım. Birinci bölüm ile ikinci bölüm arasında farklılıklar var. Ondan sonra Fıtrat birinci bölümdekiler, dördlüklerden ibaret olduğunu, 1'inci, 2'inci, 3'üncü mısraları kendi aralarında kafiyeli olduğunu vurgular. İkinci bölümde ise ikiliklerden ibarettir. Ayrıca belirtmek gereken şey birinci bölümde konu tamamen tasviri içeriğinde iken, ikinci bölüm genel anlamda eğitici ve ahlaki konulardadır. İmla konusuna gelince Avcı Fıtrat'ın bu konuda bilgi vermediğini vurgulayarak, ama eserde uyguladığı kurallara göre bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalara göre Fıtrat diğer eserlerinde olduğu gibi yeni oluşturulan yazım kurallarına uymuştur. Bu kurallar eski imla ile yazılmış eserlerinin yeni baskılarında da uygulanmıştır. Bunlar dışında*

³⁴¹ A. Fıtrat, *Türk Edebiyatı Numuneleri*, Samarkan-Taşkent 1927

³⁴² Yusuf Avcı, *Türk Edebiyatının En Eski Örnekleri (Manzum parçaların karşılaştırılması)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s.9-12

imla konusunda birkaç yanlışlıklar hariç genel bakımdan amaçlarını gerçekleştirmede başarılı olduğunu söylemek mümkün.³⁴³ Bunlar hariç eser hakkında yorumlarda bulunan S.E. Malov'un eser ile ilgili görüşlerini Kırgız tarihçisi Çorotegin belirtmiştir. Ona göre Fıtrat'ın çevirisindeki bazı hataları Malov objektif bir tarzda belirler. Örneğin: Divan'daki aşıklık parçaların birinde “*Bulnadı beni karak*” (yani Çorotegin versiyonunda “*beni tek bakışla tuttu*”) satırı Fıtrat'ta “*yolda karakçı* (yağmacı) *beni tuttu*” diyerek yanlış çevirmiştir. Bunu gösteren Malov bu satırların bir gözyaşı hakkında anlatıldığını belirlemiştir. Yine bu hatalara rağmen Fıtrat Orta Asya'ya Divan'ı tanıtan ilim adamı olarak tanınması gerektiğini hak etmiştir.³⁴⁴

2.5. Halid Said Hocayev

Halid Said Hocayev'in biyografisi hakkında pek az bilgi mevcuttur. Bunu başka kaynaklar da belirtmişlerdir. Biz de Mustafa Toker'in küçük bir makalesi ve aynı şahsın 1996'da Selçuk Üniversitesinde yazmış olduğu yüksek lisans tezi üzerinden yararlanmaktayız. Toker'in makalesi ve tez konusunda geçen bilgilerin bazılarında değişiklikler vardır. Örneğin Türkiye içerisine Hocayev'i ilk tanıtan şahıs olarak makalede B. Atalay'ı gösterirken, tezinde ise Timur Kocaoğlu'nun olduğunu yazmıştır.

Halid Said Hocayev 1888'de Taşkent'in Koşgurgan köyünde doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu yerde tamamladıktan sonra, Taşkent'te 6 yıl medrese tahsilini görür. Bu medresede Arapça ve Farsçasını geliştiren Hocayev, yükseköğrenim almak için İstanbul'a gelerek, 1914'te İstanbul Üniversitesi Tarih Filoloji bölümünü kazanmıştır. 1918'de mezun olan Halid Said bazı iç karışıklıklar dolayısıyla (Ekim devri sonrası) ülkesine dönemeyip Azerbaycan'da kalır. Azerbaycan'da iken Gence'de lise öğretmenliği yaptığı bilinir ve sonra memleketine dönüp 1922'ye kadar Yüksek Öğretmen Okulunda müdürlük yapmıştır. Aynı yılda sağlık durumu dolayısıyla tekrar Azerbaycan'a dönmek zorunda kalmış. 1922'den 1934' kadar okutmanlık ve müdürlük görevlerinde birkaç yerde bulunmuştur. Örneğin: Balahani'da Mühendislik Fakültesi'nde ve Gusar'da Teknik Eğitim Okulunda okutman, Bakü'de Semerkant Kursantları Yatılı Okulunda müdür, Azerbaycan Yüksek Eğitim Enstitüsü ve

³⁴³ Ayrıca birinci bölümdekiler kısa vezinde iken, ikinci bölümdekiler genel olarak uzun vezinde şeklindedir. Bkz. Yusuf Avcı, Türk Edebiyatının a.g.e, s.18-20

³⁴⁴ Т.Чоротегин, а.г.е, s.19

Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Arap, Fars dilleri, Azerbaycan Dil ve Edebiyatı okutmanı, 1934'ten itibaren SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Dil bölümünde 1937 yılının 3 Haziranına kadar çalışmıştır.³⁴⁵ Kaynakların aktardığı bilgilere göre Halid Said'in 1926'da düzenlenen I.Türkoloji Kurultayı'nda büyük rol oynamıştır. Çünkü bu kurultayda yeni alfabe ve ebedi dil meselelerinin görüşülmesinde birkaç kez latin harflerinin kabulü hakkında kendi fikirlerini ortaya koymuş ve kurultay teşkilatının isteği üzerine "*Osmanlı Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı*" adlı eserini yazmıştır. Bu eser, Sovyet Türkolojisinin ilk karşılaştırmalı gramer çalışması olmuştur. Bunun dışında 7 Eylül 1924'ten 10 Ekim 1924'e kadar, Kırım, Moskova, Türkistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı yeni alfabede birleşmek konusunda gezi yapmış. Bu geziler sayesinde ve I. Türkoloji Kurultayı münasebetiyle "*Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım*" adlı eserini ele almıştır. Zikredilmiş iki eser hakkında Türkiye, Macaristan ve Almanya'da tanıtımlar yapılmıştır.³⁴⁶ Yine başka Türkologlar gibi Halid Said Hocayed Sovyetler tarafından 3 Haziran 1937'de 12493 sayılı suçu işlemekten 72 numaralı mahkûm bulunur. Bu suça göre Hocayev, *pantürkist olmak, Sovyet hakimiyetini devirip, milli cumhuriyetleri SSCB'den ayırmak ve Türk-Tatar devletini kurmak gayelerini gütmek* suçlarından ölüme mahkûm edilir ve 13 Ekim 1937'de Bakü'de kurşuna dizilerek öldürülür.³⁴⁷ Toker'e göre Hali Said Hocayev'in öğretmenlik yaptığı sıralarda yazdığı Azerbaycan Türkçesinin ifade tarzı grameri, Eski Türk yazılı edebiyatları üzerinde yazdığı "*Muhtasar Üslubiyyat*" (1936) ve "*Türk Dillerinin Tarihi Grammatikası*" adlı eserleri abskısı sırasında kaybolmuştur.³⁴⁸ Yine onun edebiyat alanında ele aldığı "*Çağatay Edebiyatından Muhazireler*", "*Türkistan Tarihinin Kısa İcmalı*", "*Türk Edebiyatı Nazariyyesi*", "*İran Dillerinin Grammatikası*" adlı eserlerin yazarı olarak tanınmaktadır.³⁴⁹

2.5.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Azerbaycan Türkçesi Tercümesi

³⁴⁵ Mustafa Toker, *Halid Said Hocayev ve Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım Adlı Eseri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 2, Yıl 1996, s.409-411

³⁴⁶ Mustafa Toker, "*Halid Said'in 'Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı' adlı eseri ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri*", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Konya 1996, s.7-9

³⁴⁷ Mustafa Toker, *a.g.t.*, s.10

³⁴⁸ Mustafa Toker, *a.g.t.*, s.9

³⁴⁹ Mustafa Toker, *a.g.t.*, s.10

Toker'e göre Halid Said Hocayev Türk, Özbek, Azerbaycan, Arap, Fars ve Rus dillerinine hakimdi. Bu sebeple, SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi tarafından Kaşgarlı Mahmud'un Divanı'nı Azerbaycan Türkçesine tercüme işini vermişlerdir. Onun 1 Haziran 1937'de Kabartay-Balkar Vilayet Komitesi'ne Kumukov adına gönderdiği mektupta şöyle demektedir: “*Ben bu eserin tercümesine 1 Eylül 1935'te başladım ve bu yılın (1937) Nisanında bitirdim. Şimdi bu eseri baskıya hazırlıyorum. 1 Haziran'da Leningrad'a İ.Kraçkovski ve prof. S.Malov'a incelemeleri için götüreceğim...*”. Lakin Hocayev bu mektubu gönderememiştir. Çünkü iki gün sonra Hocayev tutuklanmıştır. 9 Haziran'da mektubun üzerinde: “Hocayev tutukladığı için mektup gönderilmesin ve şahsi işlerine eklensin” yazısının olduğu söylenir.³⁵⁰ Bu çeviri hakkında iki görüş olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Toker'in de dediği gibi bu çeviri 1939'da bitirilip, aynı yıl S.Malov ve A.Kononov tarafından düzeltildikten sonra baskıya verilmiş ve 1960'larda tercümenin üzerinde yeniden düzeltmeler yapılmıştır.³⁵¹ Kononov'un kendi dediğine göre bu tercüme işini canlandırmak için tanınmış Azerbaycan bilim adamlarından A.Demircizade, A.Cafer ve C.Efendiyevler çalışmışlardır. Ancak biz tercümesini kendisine ulaşamadığımız için dataylı bilgi verememekteyiz.³⁵²

İkinci bir görüşe göre eser Halid Said Hocayev'e ait olup kendi bastırma işine katılmıştır.³⁵³ Ama ikinci görüş araştırmalarda pek yer almaz. Hatta çeviri hiç basılmaksızın Azerbaycan İlimler Akademisinde saklı kaldığı söz konusudur. Ayrıca belirlememiz gereken husus H.S.Hocayev'e ait olan makale Sovyet Türkolojisi dergisinin 1988 yılındaki 3.sayısında yayımlanmıştır. Hocayev bu makalesinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Türkoloji alanında büyük rolü olduğunu vurgulayarak, kitabın içeriği sadece bir sözlükten ibaret olmadığını belirlemiştir. Ona göre Divan gramer bilgisi içerir, etnografya bilgileri mevcut ve Türk dilleri arasındaki farklılıklarla beraber morfoloji de vardır. Ayrıca Mahmud'un XI. yüzyılda neler yaşadıkları hakkında net bilgiler vermesiyle önemli olduğunu söylemektedir. Özellikle daha XI. asırda Türkçede bu kadar önemli çalışmaların var olmasından bahseder. Hocayev bir de Divan'da tam olarak ne kadar kelimenin mevcut bulunduğunu öğrenemediğini

³⁵⁰ Aynı yerde

³⁵¹ Aynı yerde

³⁵² A.N. Kononov, *Sovyetler...a.g.m*, s.147

³⁵³ Mustafa Toker, *a.g.m*, s.414

ancak kelimeler en iyi şekilde örneklerle açıklandığını belirtmek istemiştir. Bunlar dışında Hocayev kitap gelecek nesiller tarafından nasıl kullanılacağı konusunda kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Ona göre Arap dilini iyi bilmeyen birisi bu kitabı kullanamaz. Onun için kitabı iyi bir şekilde yeni yöntemlerle çevirmek lazım. Hocayev kitabın nasıl bir çeviriye ihtiyacı olduğunu aşağıdaki düşünceleriyle ortaya çıkarmaya çalışmıştır: Kaşgarlı Mahmud'un önsözü (dediklerinin anlamlarını çıkarma), kitabın eski yöntemi hakkında bilgi, fonetik bilgiler, kelimeler ve isimler hakkında genel bilgi. Kelimelerin şekilleri hakkında bilgi, İsimler için ekler, sözcüklerin yapı kritiği hakkında bilgi, ses değiştiren kelimeler hakkında, kitapta belirlenmemiş olan sıfatlar ve kelimeler hakkında, Türk boyları (kabileleri) ile ilgili etnografik bilgiler, Türk dilleri arasındaki tutarsızlıklar hakkında bilgiler verilmesiyle bir çeviri meydana gelmesi lazım olduğunu söylemiştir.³⁵⁴

2.6. Salih Mutallibov

Salih Mutallibov 1 Haziran 1900'de günümüz Özbekistan'nın Taşkent şehrinde dünyaya geldi. İlk tahsilini 1912-1918 yıllar arasında medresede aldı. Onun daha sonraları Arap ve Fars dillerinin de öğrendiği bilinmektedir. Ortaokulu hakkında bilgi sahibi değiliz. Yükseköğretimini de 1927-1931 yıllarında Semerkand şehrinde Eğitim bölümünde tamamlamıştır. 1931-1936 yıllar aralığında Taşkent'te Hidrometeoroloji Koleji'nin Kültürel gelişim enstitüsünde görev alarak, "Ana sınıfın eğitim yöntemleri" "Okuma şartlarının düzeltilmesi", "1.ve 2.sınıfların okuma ve yazması üzerinde" adlı bilimler çalışmalarını yayımladı.³⁵⁵ Bilimsel çalışmaları dışında onun yazdığı bazı şiirleri de şunlarıdır: "Полжение Сабира" (Sabira'nın durumu), «Жертва суеверия» (Batılı inancın kurbanı), «Почему на его руке рана» (Neden eli yaralı), «Не рвите песпелых плодов» (), «Не истязайте пенатых» (Köprüge işkence etmeyin).³⁵⁶

Salih Mutallibov 1936'da Leningrad'da Yüksek lisansını (aspirantura) başlatarak 1938'de başarıyla tamamlamıştır. Eğitimini bitirdikten sonra aynı şehirde A.S. Puşkin adındaki akademide Özbek asıllı bilim adamı olarak görev almıştır. Bu görevde 1944'e kadar çalışmış olup E.E. Bertelsa'nın danışmanlığı altında Yüksek lisans tezini de

³⁵⁴ Халид Саид Ходжаев, "Дивани Лугати Тюрк" Махмуда Кашкарского, **Советская Туркология Dergisi**, Sayı 3, Yıl 1988, s.97-99

³⁵⁵ К.Каримов, Э.Умаров, *Салих Мутталибов*, **Советская тюркология Dergisi**, Sayı 3, Yıl 1980, s.106

³⁵⁶ К.Каримов, Э.Умаров, *a.g.m*, s.106

burada tamamlamıştır (Hayratul Abror, eleştirel metin konusunda).³⁵⁷ Salih Mutallibov 1946-1950 yılları arasında Özbek SSR Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde elyazmaların kataloglanması Bölüm Başkanı olarak çalışmıştır. 1967'de de doktora eğitimini Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk'ü (yorum, tercüme ve araştırma) konulu tezi ile tamamlamıştır.³⁵⁸ İlmî hayatında şiire meraklı olan Mutallibov Hayratul Abror, Vakfiya, Makarimul Ahlak, Navoi'nin özdeğişleri adlı eserleri baskıya hazırlamıştır. Böylece 1971'de Özbek SSR'nin *Onurlı Bilim Adamı* unvanını almıştır. Salih Mutallibov 1960-1963'lü yıllarda Özbek bilim adamlarından ilk olarak DLT'ün tercümesini yapıp, onu yayımlayabilmiştir. 1982'de de 82 yaşında vefat etmiştir.³⁵⁹

2.6.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Özbek Türkçesi Tercümesi

Salih Mutallibov 1960-1963 yıllar arasında DLT'ün Özbekçe tercümesini Özbek bilginlerinden ilk olarak III cilt halinde tercüme etmiştir. Bu tercümelerin ilk II cildi günümüzde TTK kütüphanesinde bulunmaktadır. Özbekistan (Taşkent) SSR Fanlar akademisinde basılmış olan ilk cildi toplam 500 sayfadan ibarettir.³⁶⁰ Mutallibov I. cildin ilk kısmında Kaşgarlı Mahmud'un şahsi hayatı ve ailesi hakkında bazı bilgiler vermiştir. İlk önce XI. asrın siyasi ve sosyal hayatını anlatan Mutallibov, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eseri ile Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ın anlatmaktadır. Onların eserlerinde yer alan bazı kelimelerin kullanım ve anlatım şekilleri hakkında da bilgi vermiştir. Örneğin: Kutadgu Bilig'de bulunan *çi* kelimesi kelime ile beraber yazılan ek olarak değerlendirirse, Divan'da ise ayrı bir ek olarak verilmemiş ve anlatımı da farklı verilmiştir.³⁶¹

Mutallibov ondan sonra Kaşgarlı Mahmud hakkında kısa bilgilere değinmiştir. Ona göre KM'un nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemekte olup, XI.yüzyılın içerisinde yaşadığı söz konusudur. Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönem hem dini hem ilmi konuda zamanın en yüksek derecesinde gelişmekte olup Mahmud'un bir bilim adam olmasına en büyük katkı sağlamıştır. Mutallibov'a göre babasının Kaşgar'da

³⁵⁷ Aynı yerde

³⁵⁸ К.Каримов, *a.g.m*, s.107

³⁵⁹ Aynı yerde

³⁶⁰ Махмуд Кошгарий, *Девону Луготит Турк*, С.І, (Ҷев. С.Мутталибов). Узбекистон ССР Фанлар Академиясы Нашриети Тошкент 1960, s.5-500

³⁶¹ Махмуд Кошгарий, *a.g.e*, С.І, s.14

doğmasına rağmen bütün hayatını Barsgan'da geçirmiştir. Eserini yazmaya başladığı seneyi de tahminen 1068'lere dayamıştır.³⁶² Kaşgarlı Mahmud yazdığı sözlükte bir tek kelimelerin anlamlarına bakmaksızın onların fonetik, morfolojik ve yazım şekillerin de dikkatlice ele almıştır. Mutallibov KM'ü *XI. asırda doğmuş Orta Asya halkının ünlü oğlu* olarak değerlendirmiştir.³⁶³

Ondan sonra Divanın 1960'a kadarki tercümelerinden bahseden Mutallibov Brockelmann'ın, Atalay'ın tercümelerini anlatmakla beraber kendisinin onlardan ayrı yol tuttuğunu belirtmiştir. Kril alfabesine göre Arap harflerinin düzenlerini yapmış bulunmaktadır. Ancak tercümede eserin asılını kullandığını başka türlü herhangi bir yanlışlıklara yol verilebileceğinden kaçındığını belirtmiştir. Ayrıca kendisinin belirlediği üzere tercüme sırasında Arabist U.Karimov gibi bilim adamlarının yardımını aldığını söylemektedir.³⁶⁴

Yine DLT'ün bulunuşundan itibaren çeşitli düşüncelerin yer aldığını üzüntüyle belirtmiştir. Örneğin eseri Alman bilim adamı Bergstresser 850 yıllarda vefat eden Abu İbrahim Farabi'nin yazdığı "*Devonul Edob*" eserinin Arapça tercümesi olarak değerlendirmiştir.³⁶⁵

Tercümenin I.cildinde DLT'teki Türkçe kelimeler için kullanılmış harflerden, fiilden yapılmış isimler, kelimelerin türeyişleri, DLT'te bazı zikerdilmeyen kelimeler vs hakkında bilgiler verilmiştir. Ondan sonra hemze harfinden itibaren z harfine kadarki isim ve fiil yapılarının tercümeleri yapılmıştır. Bunların içerisinde iki harfli kelimelerden yedi harfli kelimeler de sırasıyla tercüme edilmiştir.³⁶⁶ Birinci cildin son kısmında da ayrıca DLT'te bulunmuş kabileleri ve yer isimleri (Balasagun, Curjon, Subran, İgrok, Çiğil, Tuhsi, Argu, Türk, Oğuz, Tatar, Uygur, Basmış vb.) hakkında bilgiler vermiştir. Tercüme sırasında bazı kelimelerin açıklamaları dipnot şeklinde gösterilmiş, anlatılmıştır.³⁶⁷

Yine 1961'de tercümenin II. cildi yayımlanmıştır. Bu cilt toplam 428 sayfadan oluşmaktadır. Bu ciltte genel olarak fiil yapıları, ünlü kelimeler bulunan fiiller, fiillerin

³⁶² Махмуд Кошгарий, а.г.е, С.I, s.16-17

³⁶³ Aynı yerde

³⁶⁴ Махмуд Кошгарий, а.г.е, С.I, s.37-38

³⁶⁵ Aynı eser, С.I, s.16

³⁶⁶ Aynı eser, С.I, s.70-482

³⁶⁷ Aynı eser, С.I, s.485-498

babları ve türleri tercüme edilmiştir. T harfinden y harfine kadarki kelimelerin tercümesi yapılmış bu cildin son kısmında DLT’te zikredilmiş iki kabilenin üzerinde bilgiler vermiş. Onlar: Çiğil ve Tot kabileleri.³⁶⁸

2.7. Andrey Nikolayeviç Kononov

Andrey Nikolayeviç Kononov 27 Ekim 1906’da Sank-Peterburgs’ta doğdu. 1924’te lise öğreniminden sonra bir fabrikada çalıştığı bilinmektedir. 1926’da Leningrad Doğu Enstitüsünün Osmanlı Türk koluna yazıldı. Okulda Bartold, Jakoviyeviç, Samoyloviç, Malov gibi ünlü bilim adamlardan dersler aldı. 1930’da bitirdiği enstitüde asistan olarak göreve başlamıştır. 1933-1936 yıllar arasında Malov ve Dmitriyev danışmanlığı altında çalışmalarda bulundu. 1937’de önceden H. Cevdetzade’den aldığı Türk dili bilgisi ile dersler vermeye başladı. 1938’de SSCB Bilimler Akademisinin Doğu Araştırmaları Enstitüsü uzmanlığına tayin edilmiştir. 1939’da Türk dilleri hakkında yaptığı tez çalışmasıyla dil uzmanı adayı olmuştur.³⁶⁹

Onun ilk ilmi çalışması Özbek şairlerinden Alişer Novai’nin “Mahbub-ul-kulub” (*Aşk olan kalpler*) adlı eserine yazdığı kritik metni sayılmaktadır (1948). Yine 1948’de onun *Özbek dilinin grameri* (Грамматика узбекского языка) adlı bilimsel çalışması yayımlanmıştır.³⁷⁰

Ebülgazi Bahadır Han’ın Şecere-i Terakime’si hakkındaki tezi ile dil doktoru olarak 1950’de Leningrad Üniversitesi’nde profesör oldu. 1957 TDK şeref üyesi, 1958’de Sovyet Bilimler Akademisi yazışma üyesi ve 1974’te akademi üyesi seçildi. 1985 yılında Orhun Türkçesi Grameri hakkında çalışma yaparak, Türkiyat Araştırma Merkezi tarafından “Türkoloji’ye Üstün Hizmet Armağanı” ödülünü almıştır. Kononov 1986’da Leningrad’da vefat etmiştir.³⁷¹

A.N. Kononov’un çalışmalarının çoğu Rus Türkoloji’sine ve eski Türklerin tarihi anıtları üzerinden değerlendirilecektir. 2018’de Sank Petersburg’daki Uluslararası ilmi konferansta belirlendiği üzere Kononov’un buna dair iki büyük çalışması mevcuttur. İlki *Rusya’da Türk Dillerinin Ekim Devrine Kadarki Öğrenilmesi* (1972, 1982) ve

³⁶⁸ Махмуд Кошгарий, **Девону Луготит Турк**, С.ІІ, (Çев. С. Мутталибов). Узбекистон ССР Фанлар Академиясы Нашриети Тошкент 1961, s. 5-428

³⁶⁹ Mustafa S. Kaçalin, *Kononov, Andrey Nikolayeviç*, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Yıl 2002, s.174

³⁷⁰ Ю.А.Пертосян, *Андрей Николаевич Кононов (1906-1986)*, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_publications&Itemid=75&pub=782

³⁷¹ Mustafa S. Kaçalin, *Kononov, a.g.m*, s.174

Ekim Devrine Kadarki Yerli Türkologların Bibliyografik Sözlüğü (1974, 1989) başlığı altındadır. Bunlar dışında Kononov'un 250'den fazla ilmi çalışması mevcut olup, bunlar genel ve detaylı gramer, metin, etimoloji, Türk dillerinin anlatımı ve oryantal çalışmaların tarihçesi üzerinde toplanacaktır. Yine onun 60'tan fazla monografik eserleri yayımlanmıştır.³⁷²

2.7.1. Sovyet Döneminde Divanu Lugati't-Türk Üzerindeki Çalışmaların Tanıtımı

Kononov'un günümüzde en yaygın olan Kaşgarlı Mahmut üzerindeki çalışması onun Kaşgarlı Mahmut üzerinde yayımlanmış eserlerin tanıtım yaptığı bibliyografik makalesidir. Makale *Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını konu alan araştırmalar* başlığı altında olup, 1971'e kadarki çalışmaları hakkında ilk bilgileri vermiştir. Makale ilk Rus dilinde Sovetskaya Türkologiya dergisinde 1972'de yayımlanmıştır.³⁷³ Onun bu makalesi bütün Kaşgarlı Mahmud konulu çalışmalarda önemli konuya gelmiş ve kullanılmıştır. Makalede K.Rıfat'tan sonraki Divanı ve Kaşgarlı Mahmud'un kendisi hakkındaki çalışmalardan tercümeleri üzerindeki bilgileri ve hatta bazı bilginlerin DLT'ü bir kaynak olarak kullandığını da yazmaktadır. Makale birkaç kez çeşitli yayınlarda yer almıştır. Kononov bu makalesinde SSCB içerisindeki çalışmalarla sınırlı kalmamıştır. İlk Rus Türkologlarından başlayarak Arap bilim adamları ve Türkiye içerisindeki araştırmaları da ele almıştır.³⁷⁴

Kaşgarlı Mahmut ve onun Divanu Lugati't-Türk'ü (s.1-17. Махмуд Кашкарский и его Дивану Дугат Ит-Турк/ Sovetskaya Türkoloji dergisinin 1972 sayısındaki çalışması) adında yapmış olduğu çalışmada Kononov Kaşgarlı Mahmud'un kimliği hakkında görüşlerini O. Pritsak'ın *Mahmut Kaşgari Kimdir* çalışmasından yararlanarak onun 1029 ile 1038 seneler arasında doğmuş olabileceği sonucuna varmıştır. Genel olarak günümüz Kaşgarlı Mahmud hakkındaki yaygın bilgileri sunmakla beraber babasının Barsganlı olduğu ve kendisinin de eğitim almak için Kaşgar'a gelmiş olduğunu söyler. Kononov'un bu araştırmasının büyük kısmı eserin telif senesi için ayrılmıştır. Bu durumda K.Rıfat, M.Hartmann, C.Brockelmann,

³⁷² Н.Н. Телтицин, *Памяти Андрея Николаевича Кононова*, (Международная конференция XXXII Кононовские чтения), Санк-Петербург 2018, s.9

³⁷³ А.Н.Кононов, *Изучение «Дивану Лугат Ит-Турк» Мухмуда Кашкарского в Советском Союзе*, *Советская Тюркология Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1973, s.3-9

³⁷⁴ A.N. Kononov, *Sovyetler, a.g.m*, s.6-7

B.Atalay, L.Bazen, A.Z.Toğan ve diğer araştırmacıların dediklerine değinmiştir. Kononov'a göre L.Bazen'in bu konudaki çalışması gerçeğe yakındır.³⁷⁵ Genel baktığımızda Kononov'un bu çalışması Divan üzerinde bir bibliyografyalık kaynak niteliğindedir. Çünkü çalışmada birçok kaynak zikredilmektedir. Makale toplam 13 sayfadan oluşmuş olup derginin ilk sayfasında yer almıştır.³⁷⁶ Kononov'un bu çalışmasının özelliği de Kaşgarlı Mahmud üzerinde çalışmış bilginlerin araştırmaları hakkında geniş bilgiler vermesidir diyebiliriz.³⁷⁷

2.8. Divanu Lugati't-Türk B.E. Kumekov'un çalışmalarında

Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divanu Lugati't-Türk Sovyet döneminin son yıllarında Kazak tarihçileri tarafından da tarihi bir kaynak olarak geniş ölçüde faydalanılmıştır. Bunlardan bir tanesi Kıpçakların tarihini araştırarak tanınan Kazak bilim adamı B.E. Kumekov'a³⁷⁸ aittir. Çalışmalarında başta 1972'de yayımladığı *IX-XI. yüzyıllarda Arap kaynaklarına göre Kimaklar memleketi*³⁷⁹ adlı çalışması olmak üzere 1987'de yayımladığı *Arap ve Fars kaynaklarına göre VIII-XIV.yüzyıllarda Kıpçaklar tarihi*³⁸⁰ adlı kaynak analizi çalışması ve 1994'de doktora tezi olarak savunduğu *Arap kaynaklarına göre VIII-XIII. yüzyıllar arasında Kıpçaklar, Kumanlar ve Kimaklar tarihi*³⁸¹ adlı araştırması mevcuttur.

İlk zikrettiğimiz 1972'li çalışmasında DLT'ü kaynak olarak tanıtırken eseri bir dilsel kaynak olarak değerlendirmiştir. Ona göre DLT Kononov'un da dediği gibi ilk Türkolog, dilci, leşikograf, etnograf olarak yaklaşık bütün Orta Asya'yı gezmiş ve dillerini derlemiş bir bilim adamı idi. Bu çalışmasında önemli yere sahip olan DLT ayrıca çizdiği harita ile çalışmasına büyük bir avantaj kattığını bildirmiştir. Yine Kimakların tarihin yazmakta onların çiftlikleri ve tarım işleriyle uğraştıklarını detaylı

³⁷⁵ A.H.Кононов, *Махмуд Кашкарский и его «Дивану Лугат Ит-Турк»*, Советская Тюркология Дergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.4

³⁷⁶ A.H.Кононов, *Махмуд... а.г.м*, s.4-17

³⁷⁷ A.H.Кононов, *Махмуд... а.г.м*, s.4-17

³⁷⁸ Kumekov Bulat 5 Agustos 1940'da Taraz'da (Kazakistan) doğmuştur. Kazak tarihçi ve doğubilimcisi. 1957-1961'de Taşkent Üniversitesinde Arap dili bölümünde eğitim almış, 1961'de Bağdad üniversitesinde staj yapmıştır. 1970'de SSCB Leningrad kolunda yüksek lisans tezini 1994'de de Rusya İlimler Akademisinde doktora tezini savunmuştur. Bkz. [www.http://ru.wikipedia.org/wiki/Кумеков,_Булат](http://ru.wikipedia.org/wiki/Кумеков,_Булат)

³⁷⁹ Б.Е. Кумеков, *Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам*, Наука Yayınları, Алма-Ата 1972

³⁸⁰ Б.Е. Кумеков, *Арабские и Персидские источники по истории кыпчаков VII-XIV вв. (Научно-аналитический обзор)*, Наука Yayınları, Алма-Ата 1987

³⁸¹ <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/904>

şekilde anlattığını yazmaktadır.³⁸² Kumekov'a göre DLT'ün bulunuşu ve yayımlanmasından sonra Kimakların tarihindeki önemli olan eksik bilgileri tamamladığından bahseder. Örneğin o başka Arap kaynaklarının sadece KImak boyundan bahsettiklerinin ancak Kaşgarlı Mahmud *Yemek (imek, kimek)* adlı terimle Kimaklar ile Kıpçakların bir grup halinde olduklarını yazdığını söyler. Bunların aynı dilde konuşturlarını da belirtmiştir.³⁸³

Kumekov'un zikrettiğimiz ikinci çalışması kaynak tanıtım niteliğindedir. Ona göre DLT ana kaynaklar arasında ve Kıpçaklar'ın tarihi araştırmalarında önemli yere sahiptir. Ona göre DLT 1083 tarihi öncesinde yazılıp bitmiştir. Bu eserde Kıpçak tarihine ilgili dilsel, etnografik durumlarına ilgili malumatlar çok kıymetlidir demiştir. Ayrıca Kıpçaklarla Kimakların akrabalık yakınlıkları hakkındaki bilgiler önemlidir. Yine bu çalışmasında da Kononov'un dediklerine dayanarak eserin erken Orta Çağ döneminde Orta Asya Türk halklarının tarihi, inancı, medeniyeti, boy-boya bölünmesi, ayrı ayrı görevleri, yemek adları, evcil ve yapay hayvanları, bitkiler, yıl hesapları, ay ve gün adları, ye³⁸⁴r isimleri, milli takvimler, hasatlıklar ve ilaçlar, savaş ve askerle ilgili terimler, kahraman isimleri, çocuk oyunları hakkındaki malumatlar açısından başka bir değeri olamayan eserdir demiştir.

2.9. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin *Divanü Lugati't Türk* Özel Sayısı (1972, Sayı I)

7 Ekim 1971 tarihinde Fergana'da DLT'ün 900.yıldönümüne göre bilimsel konferans düzenlenmiştir. Konferans Özbekistan Eğitim Bakanlığı, İlimler Akademisi, SSCB İlimler Akademisi, SSCB İlimler Akademisi'nin Leningrad kolunun Doğubilim Enstitüleri tarafından ele alınmıştır.³⁸⁵ Bu konferansta sunulan bütün çalışmalar Azerbaycan Bakü'de yayımlanan Sovetskaya Tyurkojogiya dergisinin 1972 yılının I. sayısında yer almıştır.³⁸⁶ Biz bu çalışmaların toplamını Sovetskaya Tyurkologiya dergisinden ve Hasan Eren'in bu konuyu ele almış olduğu makalesinden yararlanarak,

³⁸² Б.Е. Кумеков, *Государство..*, а.г.е, s.20

³⁸³ Aynı eser, s.39-43. Aynı eserde Kıpçak, Kimaklarla beraber Bayandur, Lazikaz, Adjlad gibi toplumlar da incelenmiştir.

³⁸⁴ Б.Е. Кумеков, *Арабские..*, а.г.е, s.11-12

³⁸⁵ Советская тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972

³⁸⁶ Советская тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972

genel bilgiler vermeye çalışacağız. Toplam 103 bilginin katılımıyla gerçekleşen bu konferansta 43 bildiri sunulmuştur. İlk konuşma A.N. Kononov’a aittir.

Kononov ve Klyastorniy’in çalışmaları yukarıda ayrı olarak tanıtıldı.

Bir sonraki çalışma M.Ş. Şiraliyev’in *Bir Diylektolog olarak Kaşgarlı Mahmud* (s.24-30. Махмуд Кашкари как диалектолог) çalışmasıdır. Zikredilen bu çalışmada genel olarak DLT’nin tanıtımını yapılarak, eserde zikredilmiş kavimlerin dil özelliklerine durmuştur. Ona göre Kaşgarlı Mahmud eserinin büyük kısmını X.ve XI. yüzyıllarda yaşamış olan Türk aşiretlerinin dillerine armağan etmiştir. Kaşgarlı Mahmud döneminin bilgili bir dilcisi olarak kendisinin gezdiği her kavmin dilini, şivelerini biliyordu ve bunu kendi sözlüğünde iyice yansıtmıştır. O kendisinin bizzat gezerek topladığı dil bilgilerini iki sınıfa ayırmıştır. Biri temiz dil, ikincisi yabancı kelimelerin karıştığı dil. Mahmud’a göre kim tek, ana dilinde konuşmuş oluyorsa bu dil temiz dildir. Kim eğer iki dilde konuşabiliyorsa karışmış dil grubuna girer. Şiraliyev bu hususta Kırgızlar, Oğuzlar, Uygurlar, Peçenekler ve Tatarlar gibi kavimlerin dil özelliklerini açıklamıştır. Genel olarak eseri gramer açısından ele almıştır.³⁸⁷

A.M. Demircizade’nin *Kaşgarlı Mahmud’un Karşılaştırmalı Yöntemi* (31-42. Сравнительный метод Махмуда Кашкари) başlığı altında iki kısımdan oluşan bildirisinde Divanu Lugati’t-Türk’ün gramer, fonetika ve söz hazinesine ilgili durumlar ele alınmıştır. Bunları anlatırken de Türk lehçelerinde bulunan aynı kelimeler, bazı Türk lehçelerinde bulunan kelimeler, bir kelimenin farklı anlamlarda kullanılması gibi örneklerde bulunmuştur. Çalışmanın ikinci kısmında Divan’daki kelimelerin gramer yapısı, eklerin hangi lehçede nasıl kullanıldığına (Ö: Mahmud’a göre –gü ve –esi ekleri Yağma, Toğsi, Argu, Uygur vs. lehçelerinde kullanılır) değinmiştir. Makalenin bir diğer bölümünde Divan’ın fonetik yapısına bakılmıştır.³⁸⁸

Derginin ikinci bölümü “*Dilin Tarihi ve Yapısı*” başlığı altında toplanmıştır. Bu bölümün ilk sunucusu B.O.Oruzbaeva’nın *Tarihi Yönden Kırgız Dilinin Kelime Hazinesin Öğretisinde Kaynak Olarak Kaşgarlı Mahmud’un Eseri* (s. 43-46 Словарь Махмуда Кашкари как источник для изучения лексики киргизского языка в

³⁸⁷ М.Ш.Ширалиев, *Махмуд Кашкари как диалектолог*, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.24-31

³⁸⁸ А.М.Демирчизаде, *Сравнительный метод Махмуда Кашкари*, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s. 32-42

историческом плане) diye çevirebileceğimiz çalışmasıdır. Bu bildiride Kırgız diline ait kelimelerdeki fiillerin kullanım şekli, ekler hakkında Divan'a göre bilgiler verilmiştir. Oruzbaeva'ya göre çağdaş Kırgız dilinin gramer yapısı Divan eserindeki bilgilerden yararlanma ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁹

Bir diğer bildiri T.M. Garipov'un *Ural-Volga bölgesindeki Kıpçakların dili ve Kaşgarlı Mahmud* (s.47-51. Махмуд Кашкари и Кыпчакские языки Урало-Поволжья) adında olup, Divanda ilk zikredilen Başkurt ve Tatar kavimleri olduğunu söylemektedir. Çalışma Divan eserinin içeriğini genel olarak tanıtmakla beraber zikredilmiş kavimler hakkında bilgiler veriyor. Kıpçakların Kaşgarlı Mahmud ve diğer Asya kaynaklarına dayanarak yaptığı dilsel çalışması, M. Rasyanen, B.A.Serebrennikov ve Yu.F.Nimet gibi bilim adamlarının düşüncelerine ters gelmiş olduğunu belirtmiştir. Garipov ana kaynak olarak Divan'ı, S.M.Mutallibov'un Divan tercümesi ve İ.İ.Umnakov'un *Türklerin En Eski Dünya Haritası XI.asır* (И.И.Умняков. Самая старая турецкая карта мира XI века. Самарканд 1940) çalışmalarından yararlanmıştır.³⁹⁰

A.K. Kurişjanov'un sunduğu bildiri *Kaşgarlı Mahmud'un Kıpçak Dili Hakkında verdiği Bilgiler* (s.52-60. Махмуд Кашкари о кыпчакском языке) adında olup, Kıpçak halkı hakkında bilgiler DLT'e göre değerlendirilmiştir. A.K. Kurişjanov Kaşgarlı Mahmud'un Kıpçaklar hakkında sadece halk yaşam tarzını anlattığını ve onların yerleştiği coğrafya, sınırları ve kavmin adı hakkında fazla bilgi vermediğini vurgulamıştır. Ancak *kıpçak* kelimesi bazı yerlerde bir kavmin ismi bazen de kabile birliğinin adı olarak geçer. Kurişjanov'a göre Kaşgarlı Mahmud tek Kıpçak dilini anlatmıyor, kavmin tarihine de notlar düşmüştür. Mahmud'a göre Rumların komşusu olan Peçeneklerin doğusunda Kıpçaklar yerleşmiştir. Yine XI-XIV. asırlarda Kıpçaklar Tyan Şan dağlarından Balkan ülkelerine kadarki yerlerde yaşamışlardır. Kurişjanov Divan'a göre Kıpçak dilinin fönetik ve morfolojik yapısına, eklere, fiil ve kelime hazinelerine değinmiştir.³⁹¹

³⁸⁹Б.О.Орузбаева, *Словарь Махмуда Кашкари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.43-46

³⁹⁰T.M.Garipov, *Махмуд Кашкари и Кыпчакские языки Урало-Поволжья*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.47-51

³⁹¹ A.K.Kurişjanov, *Махмуд Кашкари о кыпчакском языке*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.52-60

Bir diğer çalışma V.İ. Aslanov tarafından ele alınmıştır. Çalışma *Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk'ü ve Azerbaycan dili* (s.61-74. «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык) olarak adlandırılmıştır. Bu çalışmada yukarıdaki çalışma gibi Azerbaycan dili Divan'a göre değerlendirilmiştir. Makalenin sonucu olarak günümüz Azerbaycan dilinde ve eski yazıtlarda karşımıza çıkan 5000 civarındaki kelime Divan'da gösterilmiştir. Bu kelimelerin bazılarının (*kamis*/bırakmak, *man*/ben, *minar*/anahtar vs) gramer yapıları anlatılmıştır.³⁹²

Bir diğer bildiri M.Ş.Ragimov tarafından ele alınmış *Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk'ü ve Azerbaycan dilinde Eski Türk Şive ve Ağızlar* (s.75-82. «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка) başlığında yer almıştır.³⁹³ Yine bu çalışmada Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk'ü ile Azeri dilinin ağız ve şivelerindeki eski Türkçe kelimeler üzerinde (*gayan*, *titul*/armağan ya da ödül, *gayaz*, *erkekçe*/cesaretlilik, *gımız*/ekşi gibi vs kelimeler örnek olarak verilmiştir) durulmuştur.³⁹⁴

Bir diğer bildiri İ. Kuçkartayev'in *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanu Lugati't-Türk"ündeki kelime hazinesi ve çağdaş Özbek edebi dili* (s.83-91. Лексика «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и современный узбекский язык) diye çevirebileceğimiz çalışmasıdır. Bu çalışmada günümüz Özbek dili ile Divan eserindeki benzer ve aynı anlamı taşıyan fiil kelimeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin: *sor* (sormak) fiili çağdaş Özbek dilinde *soramak* şeklinde kullanılmış olup *sor* kökünden türetilmiştir. Yine aynı şekilde *bujur* kelimesi de günümüz Özbek dilinde aynı anlamda kullanılmaktadır. Kuçkartayev bu çalışmasına göre Divan'daki eski Türk kelimelerinin çoğu çağdaş Özbek dilinde bulunmaktadır.³⁹⁵

Ş. Şukurov'un bildirisi *Eski Özbekçe ve Çağdaş Özbek Edebi Dili* (s.91-96. Староузбекский и современный узбекский литературные языки) başlığı altında

³⁹² В.И.Асланов, «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.61-74

³⁹³ М.Ш.Рагимов, «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.75-82

³⁹⁴ М.Ш.Рагимов, *a.g.m*, s.80

³⁹⁵ И.Кучкартаев, *Лексика «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и современный узбекский литературный язык*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.83-91

olup, Özbek dilinin Sovyet dönemindeki durumu anlatılmıştır. Ayrıca II. Dünya savaşından sonra ortaya çıkmış olan sorunlarda dolayı 1969'da bu sorular çevresinde Taşkent'te bilimsel konferans düzenlenmiştir. Bu konferanta Özbek edebi dilini canlandırmak ve bunun için kullanılacak olan kaynaklar üzerinde konuşulmuştur. Çalışmaya göre bu dönemlerde Özbek dilinin şiveleri ve ağızları çoğalmakta olup ortak edebi dilinin durumu kötüleşmişti. Bu hususta A.N.Kononov, K.K.Yudahin, V.V.Reşetova gibi turkologların çalışmaları yetersiz sayılır ve eski özbek dilinin normalarına da bakılması gerekmektedir. Bu çalışma Divan eserine doğrudan bağlantılı olmazsa da eski Özbek dilinin sözlüğüne bakarken Divan eserinin Oğuzlar bölümüne başvurulmuştur. Ancak dipnotlarda eser verilmemiştir.³⁹⁶

Bir diğer bildiri B.Osmonaliyeva tarafından hazırlanmış olup, *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanu Lugati't-Türk" Eserinde Kırgız Dilinin Söz Hazinesinin Yansıması* (s.97-99. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари "Дивану Лугат-Ит-Тюрк") konusu ele alınmıştır. Bu çalışmada Osmonaliyeva Divan sözlüğündeki günümüz Kırgız dilinde kullanılmış olan kelimelerin çoğunun değişik formlarda yaygınlaştığından bahsetmektedir. Anlayamadığımız bir husus da Kırgız dilindeki kelimeleri Özbek dilinin kelimeleri ile karşılaştırarak anlatmaktadır. Örneğin: *jılkı* (çalışmada *Jilki* olarak verilmiştir doğrusu *I* ile verilmelidir. Türkçesi *sığırdır*.) Özbekçede *turtoekli xajbon*³⁹⁷ ya da Kırgızcada *kysrak* (kısarak) kelimesi Özbekçede *es bajtal* şeklinde kullanılmakta olduğunu vs örnekler verilmiştir. Yine çalışmada akrabalık ile ilgili terimlerin Kırgız dili ile Divan'daki karşılıkları verilmiştir. Örneğin: Divan'da *jazna* (enişte) kelimesi Kırgızcada *jezde, baldyz* (baldız) Kırgızcada *baldız* şeklinde kullanılmaktadır. Bunlar dışında çalışmada insan vücuduyla ilgili, tarımla ilgili, avcılıkla ilgili, kelimeler araştırılmıştır. Sonuç olarak da Divan eseri çağdaş Kırgız dili için önemli kaynak olduğu vurgulanmıştır.³⁹⁸

H.G. Nigmatov'un çalışması *Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk Eserinde Yazar Olarak Verdiği Örneklerin Özellikleri* (s.100-102. Некоторые особенности тюркских авторских примеров в «Диване» Махмуда Кашгари) başlığında

³⁹⁶ Ш.Шукуров, *Староузбекский и современный узбекский литературные языки*, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.91-96

³⁹⁷ Anlaşıldığı gibi Sovyet dönemi metin içerisinde günümüz *h* harfinin yerine *x*, *ı* ya da *y* harfi yerine *J* harfi kullanılmakta.

³⁹⁸ Б. Осмоналиева, *Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану Лугат-Ит-Тюрк»*, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.97-99

yapılmıştır. Nigmatov'un bildirisine göre Divan eserinde en çok fiil kelimeler verilmiştir. Türkçe fiil kelimeler III.tekil geçmiş zamanda uygulanmıştır. Bu yöntem eserin Arap dilinde yazılmasından kaynaklanıyor. Bunun dışında çalışmada isim ve zamir ekleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Bunların Arap ve Türk dilinde kullanım şekillerine bakılmıştır.³⁹⁹

Bir sonraki bildiri E.A. Umarov'un *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanı"ndaki İki Adaş Hakkında* (s. 103-105. О двух омонимах в «Диване» Махмуда Кашгари) adlı makalesidir. Çalışmaya göre sözlükteki kelimelerin çoğu günümüz Özbekçede rastlanmaktadır. Bu çalışmada bir kelimenin birkaç anlamda kullanma şekilleri anlatılmıştır. Örneğin: ön kelimesi ilk, renk, kolaylık ve sağ el anlamlarını taşımaktadır. Bu kelime Özbek yazıtlarında çok kere karşımıza çıkmıştır. Umarov'a göre Kaşgarlı Mahmud bu kelime için eserinde sadece üç kere örnek vermekle yetinmiştir. Başlığa göre iki tane adaş verilecekti, ama bizim gördüğümüz sadece bir adaş anlatılmıştır.⁴⁰⁰

Matgaziyeв'in çalışması *Özbek Dilindeki Kelimelerin Ses Yapımı Açısından Değişim Tarihi Hakkında* (s.106-110. К Истории фонетического изменения слов в узбекском языке) başlığını taşımakta olup, XIX. yüzyıldaki Özbekçe yazılar ile Divan sözlüğündeki kelimelerin ses yapımı yönünden değişimlerine bakılmıştır.⁴⁰¹

Bir sonraki bildiri O. Karayev'in *Kaşgarlı Mahmud'un Tarihi ve Coğrafi Verdiği Bilgiler (Tyan-Şan'dan Yedisu'ya kadar)*, (s.111-113. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари (по Тянь-Шаню и Семиречью)) adlı makalesidir. Çalışmada Çiğil ve Oğuz kavimlerinin yerleşim bölgeleri hakkında bilgileri hem Divan'a hem X. asırdaki başka yazarların verdiği bilgilere göre değerlendirme yapılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği haritadan şehir, köy, ırmak, göl isimleri verilmiştir. Çalışmaya göre Tyan-Şan ile Yedisu bölgelerinde bulunan

³⁹⁹ Х.Г.Нигматов, *Некоторые особенности тюркских авторских примеров в «Диване» Махмуда Кашгари*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.100-102

⁴⁰⁰ Э.А.Умаров, *О двух омонимах в «Диване» Махмуда Кашгари*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.103-105

⁴⁰¹ А.Матгазиев, *К истории фонетического изменения слов в узбекском языке*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.106-110

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği yer isimleri günümüzde de aynı şekilde kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰²

Bir sonraki çalışma S.İbragimov ile M.Asamuddinova'nın ortak olarak yazdıkları bir bildiridir. *Mesleği Terimlerin Divanu "Lugati't-Türk" ve "Kutadgu Biliğ" Eserlerinde Yansımaları* (s.114-122. Отражение профессиональной терминологии в «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» и «Кутадгу билиг») başlığı altında olup, çalışmaya göre Divan'da 1651, Kutadgu Biliğ'de 400 tane meslek terimleri bulunmaktadır.⁴⁰³

Üçüncü bölümü Hasan Eren "*Yazın Bilimi Sorunları*"⁴⁰⁴ olarak çevirmiştir. Bize göre bu yanlış bir çeviri. Bölümün Rusçası *Вопросы Литературоведения* (Voprosı Literaturovedeniye) yani *Edebiyat soruları*, ya da *edebi tanımın sorunları* olması gerekiyor. Bu bölümün ilk bildiri sunucusu A.Hayitmetov'dur. Bildirisi *Eski Türklerde Şiir* (Kaşgarlı Mahmud'un "Divanu Lugati't-Türk"üne göre), (s.123-128. О древней поэзии тюрков) konusundadır. Çalışmada Kaşgarlı Mahmud eserinde örnek olarak kullandığı şiirlerin yazarlarını belirtmediği söz konusudur. Hayitmetova'ya göre Mahmud şiirlerin yazılı örneklerini kullanmamış olması gerekir ki her verdiği örnekte *şairin yazdığına göre* ifadesi değil *şair diyor* diyerek geçiyor. Bunlara rağmen Kaşgarlı Mahmud Arapların, Uygurların yazılı kaynaklarından yararlandığı söylenebilir. Divanda okuduğumuz şiirler Ortaçağın diğer kaynaklarında olduğu gibi abartılı şekilde kullanılmamış olup, gerçek hayattan uyarlandığı düşünülmüştür. Sonuç olarak bu örnekler Türklerin ne kadar kültürlü ve gelişmiş medeniyete sahip olduklarının göstergesi olduğunu vurgulanmıştır.⁴⁰⁵

Dördüncü bölüm Hasan Eren'in *Haberler* olarak çevirdiği *Bildiriler ve Yorumlar* başlığında yer almış üç çalışmadan ibarettir. Onların ilki A.Rustamov'un *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanu Lugati't-Türk" eserinin Rusça çevirisi hakkında* (s.129-139. О переводе «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари на русский язык) başlığı altındaki çalışmasıdır. Divanın Rusça çevirisi ona göre 1972'lerde tamamlanmış ve bu çalışmanın üzerinde A.N.Kononov, N.A.Baskakov gibi bilim adamları çalışmışlardır.

⁴⁰² O.Karaev, *Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.111-113

⁴⁰³ С.Ибрагимов, М.Асамудинов, *Отражение профессиональной терминологии в «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» и «Кутадгу билиг»*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.114-122

⁴⁰⁴ Hasan Eren, *a.g.m*, s.123

⁴⁰⁵ А.Хайитметов, *О древней поэзии тюрков (по материалам «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари)*, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.123-128

Bu çeviri işi için K.Rıfat, C.Brockelmann, S.Ahallı, S.Mutallibov, B.Atalay'ın ve asıl nüshanın fotokopisi kaynak olmuştur. Rusça çevirisinde bir çalışmanın eksikliğini diğer bir çalışmadan karşılaştırarak tamamlamışlardır. Rustamov'a göre bu makaleyi ele aldığı zaman çevirinin son kısmı üzerinde çalışmalar yapıyordu. Makalede bu çeviri işindeki bazı fiil örnekler eserin başka tercümelerine göre verilmiştir.⁴⁰⁶

Bölümün ikinci makalesi E.İ.Fazılov'a ait *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanı'nın" yayınları ve yayınlayanlar hakkında* (s.141-149 .Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгари) konulu çalışmasıdır. Makalde Divan üzerindeki çalışmalardan bahsedilmektedir. İlk olarak Kilisli Rıfat'ın, C.Brockelmann'ın, B.Atalay'ın, S.Mutallibov'un çalışmaları anlatılıyor. Çalışmaya göre K.Rıfat tercümesinde fazla bilgiler eksik kalmış, atlamalar olmuştur. Ancak bu çalışma diğer çalışmalara yol açtığı için Türkoloji alanında büyük öneme sahiptir. K.Brockelmann'ın biyografisinden de söz edilmekte olan bu çalışma Mutallibov'un bu eser üzerinde çalışıyor olduğundan da bilgiler vermiştir. Makalenin son dört sayfasında çalışanlardan bazı örnekler alarak tablo şeklinde vermiştir. Tabloya göre C.Brockelmann'da 7993, B.Atalay'da 8783, S.Mutallibov'da 9222, Eski Türk sözlüğünde 7729 kelime bulunmakta olup, sayılar bir birini tutmamaktadır. Bir sonraki tabloda ise hangi kelimelerin kimde atlamış olduğunu belirleyen bilgiler verilmiştir.⁴⁰⁷

Bu bölümün son makalesi Yu.Muhlisov'a ait olup, *Divanu Lugati 't-Türk'ün Uyğurca Tercümesi Hakkında* (s.150. Об уйгурском переводе «Дивану Лугат-Ит-Тюрк») konusundadır. Çalışmaya göre Uyğurca ilk tercüme işi 1946'da ortaya çıkmıştır. Yazar nedense 1917'lerde Kaşgarlı Kutluk Hacı Şefik K.Rifatın 3 cildin de eline alarak Türkistan'a gelmiş tercüme işlerini başladığını yazmıyor. Kaşgarlı İsmail Damolla'nın eserin ancak I.cildini çevirebildiğini ve hayatını kaybederek çeviri işinin durakladığından bahsetmektedir. Ondan sonra 1953-1954'lerde Ahmet Ziyai'nin çeviri işini devam ettirdiğini söylemektedir.⁴⁰⁸ Erkin Ekrem'in çalışmasına göre Muhammed Feyzi ile Ahmet Ziyai 1955'te bu işi ele almışlardı.⁴⁰⁹ Bu tercüme işi

⁴⁰⁶ А.Рустамов, О переводе «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари на русский язык, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.129-139

⁴⁰⁷ Э.И.Фазылов, Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгари, **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.141-149

⁴⁰⁸ Ю.Мухлисов, Об уйгурском переводе «Дивану Лугат-Ит-Тюрк», **Советская Тюркология Dergisi**, Sayı I, Yıl 1972, s.150

⁴⁰⁹ Erkin Ekrem, *a.g.m*, s.53

1956'da Ürümçü edebi yazıtlar müzesine kabul edilmiştir ancak belirsiz nedenler dolayı basılmamıştır. Makaleye göre tercüme işi Ahmet Ziyai tarafından tam yapılmış olup birinci cilt 442, ikinci cilt 246, üçüncü cilt ise 170 sayfadan oluşmaktadır. Tercüme 1957'de Kültür Bakanlığı tarafından beğenilerek baskıya izin verilmiş ancak yılsonu Ahmet Ziyai'nin hapise gitmesi sonucunda işi takip edememişler ve basım işi ertelenmiştir.⁴¹⁰

Derginin son bölümü *İlmi Hayat* (Eren'e göre *Bilim Yaşamı*) olarak adlandırılmış ve bu bölümde E.İ. Fazılov ve L.B. Danilov'un 1971'de Taşkent'te düzenlenen konferans hakkındaki genel bilgileri yer almıştır.⁴¹¹

2.10. Sergey Grigoreviç Klyaştorıny

Sergey Grigoreviç Klyaştorıny 4 Şubat 1928'de Belorus Cumhuriyeti'nde dünyaya geldi. 1950'de Leningrad Üniversitesinin Doğu fakültesinin Türk filolojisi, Yakın ve Orta Doğu tarihi bölümünde mezun oldu. Onun arkeolog A.N. Bernştam ve filolog S.E. Malov gibi büyük bilim adamlarıyla kazılara ve ilmi işleri yaptığı bilinmektedir. 1962 yılında *Orta Asya tarihi kaynağı olarak Runik anıtları* (Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии) adlı çalışmasıyla doktora tezini savunmuştur. Klyaştorıny'dın çalışmalarının geneli Eski Türk runik yazıtları dışında sosyokültürel ve etnoloji yönden değerlendirilebilir.⁴¹² Klyaştorıny daha öğrencilik yıllarında (1947-1953) All-Union Jeoloji Enstitüsünde görev almış, 1950-1957'de de SSCB Bilimler Akademisinde A.N. Bernştam'ın danışmanlığı altında laboratuvar asistanı olarak çalıştığı bilinmektedir.⁴¹³ 1969'dan itibaren Sovyet-Moğol tarihi-kültürel kazılara başkanlık yapmış ve 1978'de SSCB'nin Leningrad kolundaki Türk-Moğol araştırmaları merkezinde yönetmenlik görevini üstlenmiştir.⁴¹⁴ Bu kazılar sonucunda onun VI-X.yüzyıllardaki Türk Çoyren yazıtı (1969, 1971), Uyгур Terhin yazıtı (1980, 1983) ve iki dilli Yahudi yazıtları (eski Türk ve Soğd dillerinde, 1971) vs çalışmaları yayımlanmıştır.⁴¹⁵ Klyaştorıny'n ilmi hayatı genel

⁴¹⁰ Ю.Мухлисов, *а.г.м.*, s.150

⁴¹¹ Э.И.Фазылов., & Л.Б.Данилов, *Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда Махмуда Кашгари «Дивану Лугат-Ит-Тюрк»*, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.151-155

⁴¹² *Тюркологический сборник* (ed: С.В. Веснина), Наука Yayınları, Москва 2016, s.14-15

⁴¹³ Aynı eser, s.7

⁴¹⁴ Aynı eser, s.15

⁴¹⁵ Aynı yerde

bakımdan kazılarla ilgilidir. 1947 yılından itibaren 2003'e kadar çeşitli bölgelerde kazı işlerinde görev almış ve bazılarında da başkanlık yapmıştır.⁴¹⁶ Klyashorniy'in başlıca eserleri şunlardır: Uygur kağanlığının Runik anıtları ve Avrasya bozkırlarının tarihi (Petersburg, 2010/Рунические памятники Уйгурского каганата и история уварзийских степей), *Orta Asya'da eski Türk yazı ve etno-kültürel tarihi anıtları* (Nauka Yay, 2006/ Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии), *Kazakistan tarihinin ve kültürünün büyük atlası* (Alma Ata, 2008/Большой атлас истории и культуры Казахстана) vs.⁴¹⁷

Sergey Grigoreviç Klyashorniy 21 Eylül 2014'te Petersburg'da vefat etmiştir.⁴¹⁸

2.10.1. S.G. Klyashorniy'in Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Çalışması

Klyashorniy'in çalışmalarının geneli Runik yazmaları konuludur. Kaşgarlı Mahmud hakkında Sovetskaya Tyurkologiya dergisinde 1972'li özel sayısında *Kaşgarlı Mahmud ve dönemi* başlıklı makalesi mevcuttur. Bu makalesinde Kaşgar şehri ve onu ismiş hakkında bazı bilgileri vermiştir.

Klyashorskiy'e göre DLT XI. yüzyılın sosyo-kültürel tarihi için çok değerli bir kaynak niteliğini taşımaktadır.⁴¹⁹ 1926'da Bartold'un bildirdiğine göre Karahanlılar'ın ana dili ve hangi boydan türedikleri konusu tartışılmalı kalmıştır. DLT'te geçen malumatlara göre Karahanlılar döneminde boylar toplu toplu olarak yaşamış ve dilleri de temiz ve karışık dil olarak ikiye ayrılmıştır. DLT'e göre göçebe boyların dil genelde temiz olurdu. Ancak yerleşim hayata geçenler iki ya da daha çok dilde konuşabilir ve dilleri karışık olurdu.⁴²⁰

Klyashorniy'a göre Kaşgarlı Mahmud döneminde Sogdların Türklerin diline ve kültürüne daha çok etki vermiştir. Sogdlar bu topraklara Mahmud'un zamanından 700 ve 800 yıl öncesi yerleşmiş bulunmaktadırlar.⁴²¹

İlk olarak eserin yapısını sonra da kavimlerin daha önceki ve XI. yüzyıldaki durumlarını Divan'a göre değerlendirmiştir. Sogdlar, Yagma, Tuhsi, Karluk, Çiğil vs

⁴¹⁶ http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=44

⁴¹⁷ <http://www.orientalstudies.ru/rus/images/personalia/pdf/klyashtorniy.pdf>

⁴¹⁸ Тюркологический, а.г.е, s.5

⁴¹⁹ С.Г.Кляшторный, Эпоха Махмуда Кашкарского, Советская Тюркология Dergisi, Sayı I, Yıl 1972, s.17

⁴²⁰ Aynı makale, s.19

⁴²¹ Aynı yerde

boylar hakkında bazı bilgiler vermiştir. Örneğin: Karluklar daha 766'larda Yedisu ile Ferganada yerleşmişlerdir. 840'da Uygur kağanlığını yıkılmasıyla Ötüken kağanlığı ile vasal şeklinde bağlantı kurmuşlardır.⁴²²

Yine bu çalışmada günümüz Kırgızistan coğrafyasında yer alan Talas bölgesinin yakınlarında bulunmuş yazıtlar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu yazıtlar X. yüzyılda yaşamış olan Karahanlılar'ın hanlarına ait olduğu tespit edilmiştir. Bu yazıtların bazıları Kul Teğın, Alp Tarhan gibi şahıslara aittir. Başka bir tarihi buluntu eski Türkistan'ın doğusunda bulunmuş Uygur yazıtları olup arasında Soğd dilinde de yazılmış yazılar mevcuttur.⁴²³ Klyastornıy'a göre Karahanlılar eski Türk devletleri arasında en güçlü ve Karlukların bu devletin bir mirasçısı olarak göstermektedir.⁴²⁴ Hasan Eren bu çalışmayı Karahanlı ve Selçuklu devletinin iç yaşamını yansıtan bir kaynak olarak değerlendirdiğini söylemektedir.⁴²⁵

2.11. Divanu Lugati't-Türk H.G. Nigmatov'un Çalışmalarında

H.G. Nigmatov tarafından 1978'de Azerbaycan İlimler Akademisinde *XI-XII. yüzyıllardaki Doğu Türk anıtlarının morfolojik dili* (Y. Balasagunlu, M. Kaşgarlı ve A. Yugnaskiy'lere göre) adlı doktora tezi savunulmuştur. Tezin amacı şivesel varlıklardan oluşan dilsel gelişimlerin edebi dildeki yeri ve önemini göstermektedir. Bunun yardımıyla söz hazinesindeki yerini anlamaktır. Tezin ilk bölümü konuşma dilin sınıflandırılmasına bunların tutarlılığına bakılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde bunlara örnekler verilerek tartışılmıştır. Ayrıca fiil yapıları çokça kullanılmıştır.⁴²⁶

Nigmatov'un bir sonraki çalışması Kaşgarlı Mahmud'a göre fiil köklerini ele almıştır. Çalışmada bir kelimenin yapısı bir türeyen ve türemeyen türlerine bakılmıştır. Tek heceli köklere de analiz edilmiştir. Nigmatov'a göre Kaşgarlı Mahmud bir ilk Türkolog, dilci, etnograf, tarihçi ve coğrafyacı olmak suretiyle Türk dilinin ana

⁴²² Aynı makale, s.20

⁴²³ Aynı makale, s.17-23

⁴²⁴ Aynı makale, s.20

⁴²⁵ Hasan Eren, *Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lugat-İt-Türk Özel Sayısı, Türk Dili Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.122

⁴²⁶ Н.Г.Наджаров, «Морфология языка вочточнотюркских памятников XI-XII веков», *Советская Тюркология Dergisi*, Cilt 6, Yıl 1978, s.99-100

kaynağı olan DLT'ü derlemiştir. Nigmatov yine çağdaş Türk dilindeki bulunan fiil köleri ile DLT'teki köklerin karşılaştırılmasını da ele almıştır.⁴²⁷

Nigmatov bir sonraki çalışmasında yine Kaşgarlı Mahmud'a göre fiil yapılarını ele alıyor. Bu çalışmasında da DLT'ü XI. asırdan XIV. asra kadarki dil grameri yazan kaynaklar arasında önde geleni diye değerlendirmiştir. Ona göre Kaşgarlı Mahmud Divanda daha çok fiil yapılarına önem vermiştir. Divandan birkaç tane (la/lö) fiil köklerinden örnekler vermiştir. Bu türeyen fiillerin sayısı divanda toplam 294 kere geçtiğini bildirmiştir.⁴²⁸

2.12. Anas Bakiyevîç Halidov

Arabist, dil bilimleri doktoru Anas Bakiyevîç Halidov 5 Şubat 1927'de Tataristan Özerk Cumhuriyetinin Buinskiy semtine bağlı Çirki Koşakova köyünde dünyaya gelmiştir. Babası medrese tarzında okullarda ders veren Muhammedzakir'dir. Annesi de bilgili Zeyneb adında hanımdır.⁴²⁹ 1940'da anne ve babasının ayrılmasıyla Anas babasıyla Taşken'te gelir. Burada Rus dilli okulda eğitim görerek babasının tavsiyesi ile 1946'da Leningrad Üniversitesi'nin Doğubilimleri bölümüne kayıt olmuştur. 1951'de burada Doğu dilleriyle birlikte Arap dilin de en üst seviyede tamamlamış, yüksek lisans (aspşrantura) için aynı bölüme kabul edilmiştir. Eğitim sonrası burada öğretmenlik yapan Halidov aynı zamanda Dağıstan, Güney Yemen'de yürütülen kazılara da katılmış Kahire ve İstanbul'daki el yazma eserlerle de tanışmıştır.⁴³⁰ Yine 1985'te *Arap el yazması ve onun geleneği* adlı monografik çalışmasıyla filoloji doktoru ünvanı almıştır. Onun bilim dünyasına tanıtan çalışması Abu Bakr Muhammad As Suli'nin *Kitab Al-Avrak* (Abbasi döneminde yazılmış şiir ve şairlerin biyografisini kapsayan eserdir. Ayrıca 842-870 yıllar arası kaleme alınmış bu eserde yazarın gezileri ve Arap şiirleri de çok sayıda yer almaktadır.⁴³¹) adlı eserinin 1998'de Rusça'ya tercüme ederek (metin eleştirisi ile beraber) yayımlaması olmuştur. Ayrıca onun 1980'lerde Kazan üniversitesiyle anlaşarak Kuran'ın Tatarcaya tercüme etmesi

⁴²⁷ Х.Г. Нигматов, *О глогольных корнях типа сгс и сг по материалам словаря Махмуда Кашгарского*, **Советская Тюркология Dergisi**, Cilt 3, Yıl 1970, s.39-43

⁴²⁸ Х.Г. Нигматов, *Отыменное оснообразование тюрского глагола в XI веке*, **Советская Тюркология Dergisi**, Cilt 3, Yıl 1971, s.33-42

⁴²⁹ Г.Г.Зайнуллин, **Анас Бакиевич Халидов**, Университет Казань Уауіневі, Казань 2003, s.1

⁴³⁰ [www.ru.wikipedia.org/wiki/Халидов, Анас Бакиевич](http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Халидов,_Анас_Бакиевич)

⁴³¹

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=2832&Itemid=147

onun Arap dilin ne kadar iyi bildiğinin göstergesi olmuştur. A.B. Halidov 1 Aralık 2001'de Kazan'da vefat etmiştir.⁴³² Onun bilimsel çalışmalarını Zaynulli'nin 2003'çalışmasından geniş bir şekilde öğrenebilirsiniz.⁴³³

2.12.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Divan al-Adab ile Karşılaştırılması

Ulaşabildiğimiz kaynaklara göre Halidov'un Kaşgarlı Mahmud hakkında ilk çalışması 1984'te Sovetslaya Tyurkologiya dergisine yayımlanan *“Диван лугат ит-Тюрк” в сравнительном освещении с его арабским прототипом* (Divanu Lugati't-Türk'ün Arap prototibinde yansıması)⁴³⁴ adlı makalesiyle başlamaktadır. Makale genel olarak Kaşgarlı Mahmud ile İshak al-Farabi'nin eserlerin tanıtılmaktadır.

Halidov ilk başta Sovyet türkolojisinde Kaşgarlı Mahmud çalışmaları geniş ölçüde yayılmaya başladığını ve bazı tercümeleri hakkında bilgiler veriyor. Ayrıca Kitab al-Adab'ın XVII. asırdan itibaren Avrupa'da ilmi konferanslarda tanıtılmaya başladığını ve DLT'ü anlamakta büyük destekçi olduğunu vurgulamıştır. Bununla o Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü yazarken Kitab al-Adab'ı takip ettiği bilgile katılıyor.⁴³⁵ Yine iki sözlükteki bazı benzerlikleri ve farklılıkları yazıyor. Ona göre İshak al-Farabi⁴³⁶ kendi sözlüğünde ilk 23 sayfasını Allah ve onun elçisine ve onların yerini önemini anlatırken Kaşgarlı Mahmud kendi eserinde ilahi metin dışında Türk dili için verdiği hizmeti ve gezisi hakkında bilgiler vermektedir. Kitab al-Adab'da kelimeleri anlatırken Kuran'da ve sünnette karşımıza çıkan bazı atasözleri, nesir, doğaçlama ve benzetmeler kullanılırken DLT'de daha çok Türk kültürüne ait atasözleri, şiirler kullanılmaktadır. İki yazar da kendi eserlerinin tanımlarken aynı terimleri beyan etmiştir. İshak al-Farabi diğer Arapça sözlük bilimcilerden farklı olarak özgün bir kelime düzenleme sistemi kullanmıştır. Kaşgarlı Mahmud ise başkalarında benzerlik olmayan orijinal düzene sahipti. Ayrıca bu anlatım Kaşgarlı Mahmud'dan önce Türk dili için yazılmış sözlüğün olmamasından da kaynaklanmış olabilir. Bunları söylerken dilsel farklılıklarını da ayırt ederek yazan Halidov Kaşgarlı Mahmud Farabi'nin yöntemini tamamen takip

⁴³² [www.ru.wikipedia.org/wiki/Халидов, Анас Бакиевич](http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Халидов,_Анас_Бакиевич)

⁴³³ Г.Г.Зайнуллин, *а.г.е.* s.72

⁴³⁴ А.Б.Халидов, *“Диван лугат ит-Тюрк” в сравнительном освещении с его арабским прототипом, Советская Тюркология Dergisi*, Cilt 4, Yıl 1984, s.85-90

⁴³⁵ А.Б.Халидов, *а.г.м.* s.85

⁴³⁶ İshak al-Farabi hakkında geniş bilgiler için. Вкз.А.Б.Халидов, *Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашкари, Наука Dergisi*, Cilt IV, Yıl 1987, s.3-67

edemediğini bazı Arapça harflerin Türkçede olmadığından diyerek onun artı 2 kitabını farklı yöntemde eklediğini yazıyor.⁴³⁷

Halidov'un Sovyet döneminde yaptığı bir diğer çalışması yine aynı içeriği taşıyan *Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашкари* (İshak al-Farabi ile Kaşgarlı Mahmud'un sözlükleri) adlı makalesidir. Halidov'un bu çalışması Doğu halklarının yazılı anıtları ve kültür tarihinin bazı sorunları adındaki konerasta okunmuş olup *Наука* (İlim) dergisinde basılmıştır.⁴³⁸ Halidov'un bu makalesinde iki sözlüğün de Rusçaya tam tercüme edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Farabi'nin eserini takip edip etmediği onun eserinden belli olmaz. Nedense Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Kitab al-Adab*'a benzemiş olsa da o kendi eserinde Farabi'den hiç bahsetmez. Hatta Kaşgarlı Mahmud eserini tanımlarken kendinden önce bunun gibi eseri kimse yazmadığını belirtmiştir.⁴³⁹ Eserin tamamlanması konusunda Halidov A.N. Kononov'un dediklerine dayanarak 27 Ekim 1083'de tamamlandığını doğru bulmaktadır. Ona göre bu tarih eserin takdim edildiği halife El Muktadi bi-Emrillah'ın dönemine denk geldiğini vurguluyor. Onun Pritsak'da da geçtiği gibi TERhen hatun'un yardımıyla Bağdad'a geldiği söz konusudur. Halidov Kaşgarlı Mahmud'un kendisi hakkında sadece eserinde geçtiği bilgileri sunmakla yetiniyor. Kendisi diğer araştırmacılar gibi herhangi bir tahminlerde bulunmamıştır. Sadece onun eğitimi ve titiz çalışan biri olduğunu eserine bakarak çıkarabileceğimizi söylemiştir. İshak al-Farabi'nin eserinin adı açık bir şekilde "*divan*" fars kökenli bir kelime olup, "metinlerin toplamı (belgelerin)" anlamında "*adab*" da "iyi gelenek ya da örnek" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünü de *Türk lehçelerinin derlenmesi* ya da *Türk eğitimi* olarak gibi anlamları taşıyabileceğini yazmıştır. İlk çalışmasında belirlediğimiz gibi bu çalışmasında da iki eserin benzerlikleriyle beraber farklılıkların ince anlatmaya çalışmıştır. Anas Halidov ayrıca bu çalışmasının sonunda eserlerin tanıtımı ve içeriklerini Rusça tercümesi ile beraber okuyuculara sunmuştur. Tercüme ettikleri bölümler içeriğinde iki ve üç harfli fiiller, Türk dillerinin anlatımı örnekleriyle (Uygur, Kırgız, Oğuz, Kıpçak vs.) vardır.⁴⁴⁰

⁴³⁷ А.Б.Халидов, *а.г.м*, s.86

⁴³⁸ А.Б.Халидов, *Словари*, *а.г.м*, s.3-40

⁴³⁹ Aynı makale, s.14-15

⁴⁴⁰ Bkz. Aynı makale, s.20-67

2.13. Tınçtıkbek Çoroteğın

Tınçtıkbek Çoroteğın Kadırmambetoviç 28 Mart 1959'da Kırgız Cumhuriyeti, Narın bölgesi Eçki Başı (Keçi Başı) köyünde doğmuştur.⁴⁴¹ Babası Kadırmambet Çoroyev, annesi Aliya Kızıdılı kızı'dır. 1966-1976 yılları arasında Narın şehrinde lise eğitimini alırken hikaye ve yergi tarzında yazılar yazar dönemin ünlü dergisi Çalkan'a yayımlamıştır. 1976'da Kırgız devlet (Şimdiki Kırgız Milli Üniversitesi) üniversitesinin tarih bölümünü kazanmıştır. Burada 1981'de bitirme tezi olarak "*XV ve XVI asırlardaki Kırgızistan tarihi üzerindeki Farsça kaynaklar*" adlı araştırma yapmıştır. Üniversite sonrası aynı okulda iki sene hocalık yapıyor ve 1983-1985 tarihleri arasında bilimsel staj yapmak amacıyla Özbekistan'daki Abu Rayhana Beruni akademisine gelmiştir. Orda Türkçe, Özbekçe ve Orta Çağ Arapçasını öğreniyor. 1985 tarihinden itibaren aynı akademide yüksek lisans derslerini almaya başlıyor. Danışmanı ünlü doğu bilimci, İranis ve Türkolog, Leningrad doğu tanımı-kaynakları okulunun önemli adamlarından B.A. Ahmedov'dur. Tınçtıkbek Çoroteğın yüksek lisansı bitirdikten sonra 1991'de Azattık (Kırgızistan'da özel radyodur) radyosunda kadro dışı muhabir daha sonra radyonun Bişkek bölümüne yönetmen olarak seçilmiştir. 1998 itibarıyla 2000'lere kadar da evrensel Bi-bi-si'nin Kırgızistan'daki kadrosunda yapımcı olarak çalışmıştır.⁴⁴² Oljobay Karatayev'lerin araştırmalarına göre onun iki yüzden fazla bilimsel çalışmalarının konusu Kaşgarlı Mahmud olmuştur. Yine o ilmi hayatında doğubilimcilerden R. Dr, O.Pritsak, J.Klosson, Türkologlardan A.Şerbak, B. Oruzbayeva, tarihçilerden K.Şaniyazov, E.Tryarskiy, R.Genç vs dersler almıştır.⁴⁴³

Onun aldığı ödüllerin bir kısmı da şunlardır: Kırgızistan gençler birliği ödülü (1992), C. Aytmatov adında uluslararası akademisinin gerçek üyesi (1994), Kırgızistan tarih toplumu aday (1995), Kırgız Cumhuriyeti, eğitimdeki en iyi bilim adamı (2003) ve başka ödüllerin sahibidir. Onun tarih üzerindeki önemli eserleri şunlardır: "Moğol öncesi Orta Asya'daki Türk coğrafyasında etnik durumlar (1995, 208s.)". "Kaşgarlı

⁴⁴¹ http://ru.wikipedia.org/wiki/Чоротегин,_Тынчтыкбек_Кадырмамбетович

⁴⁴² https://ru.wikipedia.org/wiki/Чоротегин,_Тынчтыкбек_Кадырмамбетович

⁴⁴³ O. Karatayev., M. Serhat., & C. Yakuboğlu, "Divanu Lugati't-Türk" Adlı Eserin Tamamlanmasının 940.Yıldönümü: Şarkiyatçı, Tarihçi, Antropolog Prof. Dr. Tınçtıkbek Çoroteğın'ın Araştırmaları, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Yıl 2017, S.89

Mahmud (Barskani) ve onun Divan-ı Lügati't Türk sözlüğü (1997'de,169s), Modern Kırgızların Arap grafikleri üzerine kısaca kurs çalışması (üniversite öğrencileri için) (2002), “Manas destanı ve Orta Asya'daki yazı kültürü” (2015) olmak üzere daha birkaç eser ve bilimsel makaleleri mevcuttur.⁴⁴⁴ Tınçtıkbek Çorotegin lise öğrencileri için okutulan Kırgız tarihi dersleri programının kurucusu olarak da tanınmıştır (1989 itibariyle).⁴⁴⁵ Onun T.N.Omurbekov ile beraber hazırladığı *Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы* (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi çalışması 6.sınıflar için, Kırgızca), *Байыркы дүйнө тарыхы* (Eski Dünya Tarihi, 6.sınıflar için, Kırgızca. Ö.Osmonov, B.Nurinbetov, T.Omurbekov'lar ile), *История Кыргызстана IX-XVIII вв* (Kırgızistan'ın Tarihi IX-XVIII.yy 7.sınıflar için, Rusça), *История Кыргызстана XIX в.-1917г* (Kırgızistan'ın Tarihi XIX y. 1917.yıl, 8.sınıflar için, Rusça), vs adlı çalışmaları günümüz lise programlarında okutulmaktadır.⁴⁴⁶ T.Çorotegin bilim adamı olarak çevrimcilik işleriyle de uğraştığını görmekteyiz. Örneğin: T.Çorotegin'in “*Mahatma Gandi ve barış yoluyla en yüksek isteklere ulaşım*” makalesinde eski Kırgız Cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva İsakovna'nın teklifi üzerinde Mahatma Gandi'nin İngilizce yazdığı biyografyasın Kırgızcaya çevirir ve çok geçmeden “Ömürü örnek adamlar” (Hayati ibret insanlar) eserine eklemiştir. Ayrıca bu çeviri hakkında kendisi “*Mahatma Gandi'nin bu eserine tamamen girmem için Büyük Britanya ordusunun metropolduk ve otori tarihin okumak, Güney Afrika'ya, Hindistan inançların tekrar baştan öğrenmek zorluğuna kavuştum*”⁴⁴⁷ diye yazmıştır. Bu çevirisi dışında Fridriha Fon Hayeka'nın “Zararlı kibir” monografisini, Uilyama Makneyla'nın “Batı medeniyetinin kökü hakkında” çalışmasın İngilizceden Kırgızcaya çevirmiştir.⁴⁴⁸ Ayrıca yine Sovyetler içerisi döneminde başladığı Kaşgarlı Mahmud konulu çalışmalarını günümüze kadar devam ettirerek birkaç makale ve 2017 yılında Kaşgarlı Mahmud'un eserinin tamamlanmasını 940.yıldönümüne büyük bir araştırma eserini yayımladı. Yine Karatayev'in belirttiğine göre Çorotegin Orta Asya içerisinde Kaşgarlı Mahmud çalışmalarıyla tanınarak yabancı ülkelerin bilim adamları tarafından

⁴⁴⁴<http://novosti.usite.pro>

⁴⁴⁵<http://people-archive.ru>

⁴⁴⁶T.K.Çorotegin., & T.N.Omurbekov, *История Кыргызстана IX-XVIII вв*, Инсанат Уауіневі, Бишкек 2012

⁴⁴⁷<http://novosti.usite.pro>

Kaşgari-Barsgani uzmanı olarak kabul edilmektedir.⁴⁴⁹ Özellikle bir gazeteci olarak da bilinen Tıncıtkbek Çorotegin sürekli olarak kendi yazılarını yayımlayabilmektedir. Genel olarak onun çalışmalarını Aki-Press ve Azattyk'ın internet sayfalarından okuyabiliriz.

2.13.1. T. Çorotegin'in Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Çalışmaları, Kullandığı Kaynaklar

Tıncıtkbek Çorotegin'in Kaşgarlı Mahmud çalışmalarına genel baktığımızda Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lugati't-Türk eserine bağlı etnik köken, etno-kültür ve siyasi ilişkileri hakkında incelemeler yapmıştır.⁴⁵⁰

Çorotegin'in çalışmaları Sovyet döneminde birkaç ilmi ve edebi dergide yayımlanmıştır. Daha sonraları bu çalışmalarının bazıları Soros derneği (fond) tarafından kitap halinde yayımlandı.⁴⁵¹ 1997'den itibaren okul programlarında tarihi kitaplarda Kaşgarlı Mahmud'u tanıtım niteliğindeki araştırmaları yer aldı. Çorotegin Türk halklarını tarihinin araştırılmasında DLT'ü ana merkeze koyan bir bilim adamı olarak tanındı.

Onun Kaşgarlı Mahmud üzerindeki ulaşabildiğimiz araştırmaları şunlardır: *Kaşgarlı Mahmud'un mirası hakkında* (Kırgızistan madaniyatı yayınları (özel yayın) 27 Mart, Yıl 1986), *Türk dilli ve Orta Asya halklarının tarihi kaynağı olarak Divanu Lugati't-Türk* (İlim dergisi, C.1, Yıl 1987, s.12-26), *Kaşgarlı Mahmud ve onun Türk dilleri sözlüğü* (Ala Too dergisi, C.4, Yıl, 1988, s.112-125), *Kaşgarlı Mahmud'a göre Kırgız etnonimi* (doçentlik için hazırladığı çalışma, Taşkent 1988), *Kaşgarlı Mahmud'un toponimik verileri ve Ortaçağın başlarında Türklerin göçü//Orta Asya Halklarının ve Yabancı Doğu ülkelerinin tarih ve kültür sorunları* (Taşkent, 1991), *Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ı ile Manas destanındaki olayların yansımaları* (Manas destanının

⁴⁴⁹ O.Karatayev., *a.g.m*, s.88

⁴⁵⁰ O.Karatayev., *a.g.m*, s.89

⁴⁵¹ Т.Чоротегин, *Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени*, Фонд Сороса Yayınları, Бишкек 1995

doğumunun 1000 yıllık yıl dönümü, Kırgızistan, 1995).⁴⁵² 2017’de basılan Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğü adlı araştırma eseri tezimizin ana kaynağı olarak kullanılmıştır.

Çorotegin’in Kaşgarlı Mahmud araştırmalarının özelliği nelerdir. Tınçtıkbek Çorotegin bütün Kaşgarlı Mahmud çalışmalarında konusunu yansıtan diğer yabancı kaynakları bol bol kullanabilmesidir. Ayrıca çalışmalarında farkettiğimiz Arap, Fars, Türk, Rus, İngiliz, Özbek ve başka dillerdeki kaynakları kendi açıklayabilmesi ve araştırabilmesi onun çalışmalarının değerini birkat daha arttırmaktadır.

Çorotegin’in Kaşgarlı Mahmud’un biyografisi hakkındaki çalışmaları 7.sınıflar için tarihi kitapta yer almıştır. Çorotegin’in diğer araştırmacılardan farklı olarak görüşü Kaşgarlı Mahmud’un bir Barsganlı olması düşünce ve yorumlar ağırlık göstermektedir. Ayrıca Çorotegin Karahanlı dönemindeki Barsgan şehrinin önemini ayrı bir şekilde anlatıyor. Ona göre Karahanlılar döneminde bir kudrete sahip olan ve idarede mühim yeri olan Beyler kendi isimlerine para bastırmışlardır. Bu bastırılan paralar daha sonra kazılarda bulunabilmiş ve bunların bazılarının tarihi 1048 ile 1058 olarak bilinir. Paraların üzerindeki isim “Şams ad-Davlat Arslan İlig” olarak geçmekte. Çorotegin Pritsak’ın araştırmalarına dayanarak bu ismin Hüseyin İbn Muhammed yani Kaşgarlı Mahmud’un babası olarak değerlendirmiştir. Burada Çorotegin’in demek istediği Kaşgarlı Mahmud’un babası bir Barsgan beyi olmuş Mahmud da oralarda doğmuş, büyümüştür.⁴⁵³ Bu çalışmasında Çorotegin Kaşgarlı Mahmud hakkında bazı ayrıntılı bilgileri vermeye çalışmıştır. Ona göre Pritsak ve diğer araştırmacıların dedikleri gibi Kaşgarlı Mahmud’un doğum tarihinin 942 ile 952 olduğunu yazar. Ancak bu düşünceye kendisi bir yorum yapmamıştır. Çocukluğunu da Barsgan şehrinde geçirdiğini ve *menyüz-menyüz (boynuz-boynuz)* adlı çocuk oyunların oynadığını belirtmiştir. Bunlar haricinde Çorotegin eserin içeriği ve Kaşgarlı Mahmud’un siyasi nedenler dolayı kendi kaldığı yurttan ayrıldığını anlatıyor. Kaşgarlı Mahmud’u bir Türkolog ve Ansiklopedist olarak değerlendiren Çorotegin onun diğer eserinin bize ulaşamadığını üzüntüyle anmıştır.⁴⁵⁴ Çorotegin Kaşgarlı Mahmud’u bir siyasi kaçkın olduğunu yazar. Onun gezebildiği yerler: Isık Göl, Çüy, Orta ve Batı

⁴⁵² https://ru.wikipedia.org/wiki/Чоротегин,_Тынчтыкбек_Кадырмамбетович7

⁴⁵³ Т.К.Чоротегин., **a.g.e**, s.58-60

⁴⁵⁴ Aynı eser, s.63-64

Tyan Şan, Yedi Su, Doğu Türkistan, Maverayünnehir, Horasan, Barsgan, Balasagun, Özgön, Kaşgar, Buhara, Nişapur, Bağdad olmuştur. O İtaliya, Kafkaz, Enisey, Otügen'e gidememiştir. Gidemediği yerlerdeki malumatları diğer kaynaklardan almış olmalı.⁴⁵⁵ Biz onun çalışmalarının bir kısmını yukarıda belirlediğimiz gibi Soros derneği tarafından yayımlanan *Этнические ситуации в тюркских регионах в Центральной Азии домонгольского времени* (Moğol Öncesi Orta Asya'daki Etnik Durumlar, Bişkek, 1995) adlı çalışmasından yola çıkarak anlatacağız.⁴⁵⁶ Bu çalışmasında Çorotegin Kaşgarlı Mahmud'a göre *Kırgız* etimolojisine bakıyor. Ona göre Kaşgarlı Mahmud eserinde *Kırgızlar hakkında* beş kere zikrediyor. Ayrıca Kırgızları *Asil Türkler* grubuna yerleştirmesi diğer Arap ve Farsi kaynaklarda geçen bazı yanlış malumatları düzeltilmesine yardımcı olabilmıştır. Çorotegin burada Bartold'un da belirlediği gibi Mahmud'un kendisinin Kırgızların yaşadıkları bölgeleri tek tek dolaştığına katılmaktadır.⁴⁵⁷ Onun ilk çalışmasının kaynağı kendisinin de belirttiği Omeljan Pritsak'ın çalışmasıdır. Onun haricinde Bartold'un *Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана* (Kırgızlar ve Kırgızistanın tarihi hakkında seçilmiş materyaller), Ömürkul Kara uulu'nun *Кооно түрктөр тарыхы* (Eski Türkler tarihi), Yu.Hudyakov'un *Кыргызы на просторах Азии* (Asya'da Kırgızlar) vs çalışmalar kullanılmıştır. Bir sonraki araştırmasında Kilisli Rıfat'ın baskısı, Bartold'un okuduğu dersler, Alman bilim adamlarından Bernştam ve Brockelmann'ın makaleleri, Ülkütaşır, Dankoff (tercümesi), Divan'ın tıpkıbasımı vs kaynaklar kullanılmıştır.

2.14. Liliya Yusufcanovna Tuguşeva

Liliya Tuguşeva 10 Ocak 1932'de günümüz Kazakistan'ın Jangal semtine bağlı Novaya Kazanka köyünde doğmuştur. 1948'de Leningrad devlet üniversitesinin Doğu dilleri bölümün kazanmış 1953'de mezun olmuştur. 1953-1957 yıllar arasında Moskova'da SSSB İlimler akademisinde *Tatar dilindeki tanım cümlelerinin kelime sırası* (Порядок слов в определительных словосочитениях в татарском языке) adlı çalışmasıyla doçent olmuştur. 1957-1966'larda ise SSCB İlimler akademisinin Leningrad kolunda Altay Dilleri bölümünde çalışmış 1966'da SSCB bilimler

⁴⁵⁵ Aynı yerde

⁴⁵⁶ Т.Чоротегин, а.г.е, s.24

⁴⁵⁷ Aynı eser, s.25

akademisi Doğu araştırmaları Enstitüsünde Türkoloji ve Moğolistik sektörünün araştırmacısı olarak görev almıştır.⁴⁵⁸ Onun ilmi hayatında başarılı kılan çalışmaları Uygur edebi eserlerinin incelenmesi çalışmalarıdır. Ayrıca onlar arasında beş tane monografik çalışması çok değerlidir. Onlar: *Suya-Stzan biyografisinin Uygur versiyonundaki bazı parçaları* (1980), *Suya-Stzan biyografisinin Uygurca versiyonu* (1992), *Dasakarmathavadanamala'nın Uygurca versiyonu* (1998) ve *Erken Orta Çağ edebi dili* (2000) adlı çalışmaları.⁴⁵⁹ Onu diğer çalışmalarının ana başlıkları genel olarak Eski Türklerinin dini inançları, tarihi, Uygurların eski edebi eserlerindeki malumatlar üzerindedir.⁴⁶⁰

2.14.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Erken Orta Çağ Edebi Dili ile Bağlantısı

Yukarıda belirlediğimiz üzere Tuguşeva daha çok erken Orta Çağ dönemi ile alakalı konularda çalışmalar yapmıştır. Onun 1988'de Sovetskaya Tyurkologiya dergisinde yayımladığı *Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lugati't-Türk'ü ve onun erken Orta Çağ Türk edebi dili ile olan bağlantısı*⁴⁶¹ («Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкари и его связи с раннесредневековой тюркоязычной литературой) adlı makalesine ulaşabildik. Tuguşeva bu çalışmasında ilk başta Barsgan şehri hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre Barsgan şehrinde yaşayanlar asıl Türkçe konuştuklarını yazmaktadır. Ayrıca Tuguşeva DLT hariç kullandığı kendinin de sürekli çalışmada bulunduğu Suyan Styan adlı çinli bilim adamının gezinti sırasındaki verdiği bilgilere dayanmaktadır (bu bilgiler daha VII (629) yıllara aittir). Bu bilgiler bu bilim adamının “*Batı ülkeler üzerindeki notlar*” ve “*Biyografiler*” adlı çalışmasından uyarlanmıştır.⁴⁶² Ayrıca daha o dönemlerde Barsgan şehrinin bir dini-felsefe düşüncelere açık olduğunu belirtmiştir. VI. asırda Taspara hanın zamanında (572-581) “Nirvana-sutra” adlı Yahudi bir metnin Türk diline tercüme edildiğini ve bu tercümede de dini-felsefe düşüncelerin oldukça çok yer aldığını söylemektedir.⁴⁶³

⁴⁵⁸ [www.ru.wikipedia.org/wiki/, Тугушева Лилия Юсуфжановна](http://www.ru.wikipedia.org/wiki/,_Тугушева_Лилия_Юсуфжановна)

⁴⁵⁹

http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=1644&Itemid=48

⁴⁶⁰ <http://www.orientalstudies.ru/>

⁴⁶¹ Л.Ю.Тугушев, «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкари и его связи с раннесредневековой тюркоязычной литературой, *Совестка Тюркология Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1988, s.86-93

⁴⁶² Л.Ю.Тугушев, *a.g.m*, s.86-87

⁴⁶³ Aynı makale, s.87

Tuguşeva'ya göre Kaşgarlı Mahmud eğitimini Kaşgar'da almış ve bu şehir coğrafi, ekonomi-kültürel olarak Uygurlarla alakalı idi. Eğitim aldığı yerin Koço adlı bir şehir olduğunu ve bu şehir IX. asırda Uygur kağanlığının bölünmesiyle doğu Türkistan'dan ayrı olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bilinen kaynaklara göre Koço ülkesinin edebi dili *Türk dili* olmuştur. Bu bilgiler yine *Suyan Styana'nın biyografisi* (Uygurca versiyonunda geçtiğini söylemektedir) adlı çalışmaya dayanmaktadır.⁴⁶⁴ Tuguşeva yine bir tane Şingo Şeli Tutung (Шыңго Шели Тутунг) adlı kaynaktan bahsetmektedir. Bu kaynak erken Orta Çağ dönemi için dil biliminden şiire kadar yeterince iyi anlatan bir kaynak niteliğini taşımaktadır. Bu kaynak edebi dilin çeşitli fonksiyonel ve üslup yansımalarına ve onu konuşma dilinin ne kadar etkileyebileceğini açıklamada büyük bir katkıda bulunmuştur.⁴⁶⁵ Tuguşeva'ya göre Kaşgarlı Mahmud bu yazarın genç bir çağdaşı olabilir. Büyük ihtimalle de Kaşgarlı Mahmud için onun eseri bir kaynak olarak kullanıldığı tahmin edilmiştir.

Onun değerlendirmesine göre DLT ilk Türk dilin araştırmada büyük bir rol alır. Bu eser yapı olarak hem sözlük ve dil bilimcileri, etnograf ve folkloristler ve coğrafyacı ve tarihçiler olmak üzere araştırmaktadırlar. Tuguşeva DLT hakkında genel bilgilere değinmekle birlikte erken Orta Çağ döneminin dilbilgisi bakımından Kaşgarlı Mahmud ve İshak al-Farabi'nin eserlerine bakılması gerektiğini vurgulamıştır. Erken Orta Çağ edebi diline gelince Tuguşeva fiil yapısını bazı örneklerin veriyor. Ona göre eski Türklerde ve modern Türkçede de *la*, *la-lan* yapıları fiil yapımında aynı derecede kullanılmış olduğunu öne sürmüştür. Bu ekler Türk dillerinde kelime oluşturma sisteminde en sık kullanılan ek olmaktadır.⁴⁶⁶

Sovyetler Birliğinde yapılmış diğer bazı çalışmalar da şunlardır: S. Ahallı, *Slovar Mahmuda Kaşgarskogo i Turkmenskiy Yazık* (Aşgabat, 1958), H. Hasanov, *Mahmud Kaşgariy Heyati ve Geograik Merosi* (Toşkent, 1963), A.T. Borovkova, *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Divanu Lugat-it-Turk* (Leningrad, 1966), E. Fazılov, *Znamenitiye Vostoçniye Filologi: Mahmud Kaşgari*, H. G. Niğmatov, *Morfologiya Tyurkskogo Glagola po Materialam Slovary Mahmuda Kaşgarskogo* (Leningrad,

⁴⁶⁴ Aynı makale, s.88

⁴⁶⁵ Aynı yerde

⁴⁶⁶ Aynı makale, s.90-91

1970), İ. V. Stebleva, *Razvitiye turkskih poetičeskih form XI veke* (Moskva, 1971), Abu Hayyan, *Djamal-ad-din Turki* (Taşkent, 1971) vs.

3.BÖLÜM

DİĞER ÜLKELERDE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

3.1. Carl Brockelmann

Carl Brockelmann 1868'de Hamburg'un kuzeydoğusundaki Rostock şehrinde doğdu. Daha küçük yaşta dil öğrenme yeteneğinin olduğu fark edilmiştir. Lisede İbrani, Arami ve Süryani dillerini öğrenmiştir. 1886'da Rostock Üniversitesine kayıt olmuştur. Burada Yunanca, Latince, Arapça, Habeşçe, Türkçe, Sanskritçe ve Ermeniceyi öğrenmiştir. Ayrıca Mısır tarihi ve Güney Afrika dilleriyle meşgul olduğu bilinmektedir. 1893 tarihinde Breslau Üniversitesi'nde öğretim üyesi oldu ve İbn Sa'd'ın el-Tabakatü'l-kübra adlı eserinin ilmi neşri çalışmalarına katıldı. Kendisi de bu eserin VIII.cildini hazırlamak için 1895'lerde Londra ve İstanbul'a geldiği bilinir. 1900'den itibaren Berlin, Erlangen ve Breslau Üniversitelerinde dersler verdi.⁴⁶⁷ A.D'nın makalesinde de anlatıldığı gibi Carl Brockelmann milletlerarası bir şöhrete sahip dilci olmuştur. İlmi hayatında Leipzig, Berlin, Göteborg-Uppsala, Epeşte ve Şam akademileri ile Alman Doğu Cemiyeti, Amerika Doğu Cemiyeti, İngiltere Kraliyet Asya Cemiyeti, Paris Asya Cemiyeti, Amerika Doğu Cemiyeti ve Amerika Dil Cemiyeti onu üye olarak seçmişler. Bunun dışında o Türk Kurumu, üniversitelerindeki Türk Dili Enstitüsü ve Türkologlarla iş birliği yaptığı bilinmektedir.⁴⁶⁸

Carl Brockelmann 1900'de Breslau üniversitesinde profesör, 1903'de Königsberg'de, 1910'da Halle'de, 1922'de Berlin'de, 1923'te yine Breslau üniversitesinde Sami Dilleri Filolojisi ordinaryüs profesörü olmuş ve 1936'ya kadar bu görevlerde bulunmuştur.⁴⁶⁹ 1903'te Breslau ve Hamburg kütüphanelerindeki yazma eserlerin kataloglarını yaptı. 1918'de Halle üniversitesine, 1932'de Breslau üniversitelerinde

⁴⁶⁷ Nuri Yüce, *Brockelmann, Carl*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Yıl 1992, s.335

⁴⁶⁸ A.D, *Carl Brockelmann (1868-1956)*, Türk Dili Aylık Dergisi, Cilt V, Sayı 58, Yıl 1956, s.624

⁴⁶⁹ A.D, *a.g.m*, s.621

rektör oldu. Eserlerinin sayısı kitap, makale, tenkit ve benzeri çalışmalar olmak üzere 600'ü bulur. Carl Brockelmann'ı tanıtan ünlü eseri *Geshhichte der Arabischen Litteratur*. Kısaca GAL diye anılan bu iki ciltlik biyografik ve bibliyografik eserde İslam dünyasında Arapça eser vermiş müellifler, eserleri yer almıştır.⁴⁷⁰ Onu ünlü yapan bu eseri bibliyografik şeklinde olup, biyografisini verdiği kimselerin ölüm tarihlerine göre kronolojik olarak sıralamış, müellifin eserlerinden başlayarak, yer ve yazma tarihleriyle, yazma halinde olanları ise dünyada bulundukları kütüphane ve numaralarıyla göstermiştir. Brockelmann'ın bu eseri edebi ve fikri hayatla ilgili çeşitli meseleleri ele alır, önemli kişilerin biyografisini ve eserlerini vermekten başka bu eserlerin şerhlerini, zeyillerini, bulundukları yerleri, basım tarihlerini ve neşredenleri zikretmiştir.⁴⁷¹ Bunun dışında onun bazı diğer çalışmaları da şunlardır: *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Syrachen (Sami dilleri mukayeseli gramerin ana hatları (2 cilt, Berlin 1908-1913))*.⁴⁷²

Süryanice alanında başlıca *Syrische Grammatik mit Paradigmen, Literatur, Chrestomathie und Glossar (Sünyanca gramer, emsile, bibliyografya, krestomati ve lugatçe ile birlikte (Berlin 1899, bas.1951))* ve *Lexicon Syriacum (Süryanca sözlük (Berlin 1895, 2.bas.1928))* ve diğer adlı eserleri ilim alemine kazandırmıştır.⁴⁷³ Carl Brockelmann'ın diğer eserleri hakkında geniş bilgi edinmek isteyenler 132.dipnottaki kaynaktan ve Nuri Yüce'nin TDV İslam ansiklopedisindeki maddesinden yararlanabilirler.

Carl Brockelmann hayatının son günlerine kadar evlilik yapmamış. Bazı bilgilere göre 86 yaşında asistanı ile evlendiği söylenmektedir. Carl Brockelmann emekliğe ayrıldığı 1935 yılının baharından çok geçmeden tekrar 1947-1953 yılları arasında Halle

⁴⁷⁰ Nuri Yüce, *a.g.m*, s.336

⁴⁷¹ Nusrettin Bolelli, *Latin Alfabesi ve Osmanlıca ile Telif Edilmiş İslami Literatürü Tanıtan Bibliyografik Kaynaklar*, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 12, Yıl 2018, s.13

⁴⁷² A.D, *a.g.m*, s.622.

⁴⁷³ A.D, *a.g.m*, s.622. Bunlar dışında *Geschichteder islamischen Völker und Staaten (München 1939, 1943)*. İslam tarihleriyle ilgili yazılmış olan bu eser İngilizce, Fransızca, Arapça, Türkçe (Neşet Çağatay tarafından "İslam milletleri ve Devletleri Tarihi" adında 1954'te Ankara'da basılmıştır), Lehçe gibi dillere çevrilmiştir. Yine *Katalog der orientalischen Handschriften mit Ausschluss der hebraischen der Stadtbibliothek zu Hamburg (Hambur 1908)* eseri var. Bu eser Hamburg şehir kütüphanesindeki İbrance'den başka Doğu dillerinin yazmalarının katalogudur. Katalogun birinci kısmında Arapça, Farsça, Türkçe, Malayca, Koptça, Süryanice ve Habeşçe yazmalar bulunmaktadır. Bkz. Yüce, *a.g.m*, s.336

Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmış ve şeref profesörlük unvanını kazanmıştır.⁴⁷⁴

6 Mayıs 1956'da Halle'de vefat etmiştir. Ölümünün 100.yılı münasebetiyle Hale üniversitesi tarafından *Stidia Orientalla in memoriam Caroli Brockelmann* adında kitap basılmıştır. Kitabı hazırlayan M. Feleischhammer.⁴⁷⁵

3.1.1. Divanu Lugati't-Türk'ün Almanca Tercümesi

Carl Brockelmann'ın Divan üzerindeki çalışmaları hakkında Auezova kendi çevrisinde bazı bilgileri vermiştir. Ona göre Brockelmann Divan üzerinde 1918 yılından itibaren araştırmalara başlamıştır. Divan hakkında birkaç makale de yayımlamış ama en önemli olanı da 1928'de yayımlamış olduğu DLT'ün Almanca tercümesidir.⁴⁷⁶

A.D'ye göre Carl Brockelmann Türkoloji alanına, *MittelTürkischer Wortschatz* (Orta Türkçenin kelime hazinesi (Peşte-Leipzig 1928)) adlı eseriyle tanınmıştır. Bu çalışma Divanu Lugati't-Türk'teki kelimelerin başka kaynaklarla karşılaştırılmış alfabetik endeksinden ve bunların Almanca karşılıklarından oluşmuştur. Brockelmann'ın kullandığı “Orta Türkçe” terimi, Türk dillerinin tarihe göre bölünmesi ve adlandırılması yönünden tenkit edilmiştir.⁴⁷⁷ Zikrettiğimiz eserin I. cildi TDK kütüphanesinde 0803799 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Toplam 252 sayfadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde kendinin baş sözü verilmiştir. Onda Brockelmann kendi çalışmasında ne kadar zorlandığını belirterek, ilk başta Radloff'un DLT çalışmasında eksik olanları bir araya getirmeyi planlamış. Ama böyle bir sözlüğün incelenmesi için Arap ve Türk dillerini en iyi şekilde bilmiş olması gerektiğini anlamıştır. 1333-1335 İstanbul basımındaki alfabetik İndeks eline geçince Arapçasını iyileştirmiş ve artık bütün Türkologların birleşerek Divanın kelime hazinesin Almancaya tercüme etmeleri gerektiğini düşünmüştür. Tercümesindeki birçok cümlelerin sadece karakteristik bir konuşma türü halinde yansıttığını belirlemiştir.

⁴⁷⁴ Nurü Yüze, a.g.m, s.336

⁴⁷⁵ Nurü Yüze, a.g.m, s.336

⁴⁷⁶ Yine Auezova kendi çalışmasında 1921'de Alman doğubilimcisi G. Bergstresser'in makalesinden bahsetmiştir. Bu makale ona göre Al Farabi'nin *Divan al-Adab* eserini karşılaştırılması gerçekleştirilmiştir. Daha sonraları F. Hommel isminde bilim adamının 1923'te Divan'da yer alan atasözleri hakkındaki makalesinden bahsetmiştir. Bkz. **Махмуд ал-Кашгари, Диван Лугат ат-Турк**, (çev.Z.A. M. Auezova /З.А.М.Ауэзова) Дайк-Пресс Yayınları, Алматы 2005, s.8.

⁴⁷⁷ A.D, a.g.m, s.623

Bazen de kelimelerdeki harfleri az değişik şekilde kullandığını bu çalışma ilk de değil önceki çalışmalarının tamamlanması ve daha bitmediğini devam edeceğini belirtmiştir. Sonunda Brockelmann bu eserinden başka da çalışmalar elde edileceğini ümit ederek, Macar İlimler Akademisine teşekkür etmiştir.⁴⁷⁸ Bunun dışında G.R. Rachmati'nin baş sözüyle gerçekleşen (çevrinin 449-4) sadece 3 sayfalık bir indeks 1930'un Aralık ayında Berlin'de basılmış defter TTK kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu baskı özellikle Brockelmann'ın çevrisinin yer alan kısaltılmış kelimelerin anlamlarını çıkartmaya çalışılmıştır.⁴⁷⁹

Bunun dışında Carl Brockelmann Divan hakkında *Mahmud al-Kaschgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus* (Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe fiil yapısının tarifi ("Keleti Szemle" dergisi, Peşte, Cilt VIII, 1920, s.29-49)), *Altturkestanische Volksweisheit* (Eski Türkistan halkının hakimine sözleri ("Ostasiatische Zeitschrift'te" cilt VIII, 1920, s.49-73)), *Mahmud al-Kaschgari über die Sprachen und Stamme der Türken im XI. Jahrhundert* (Kaşgarlı Mahmud'da XI.yüzyıl Türk dilleri ve boyları ("Korösi Csoma-Archivum"da, cilt I, 19121, s.26-40)), *Altturkestanische Volkspoesie* (Eski Türkistan halk şiiri ("Asia Major"da, deneme cildi, 1923, s.3-24 ve cilt I, 1924, s.24-44)), *Volkskundliches aus Altturkestan* (Eski Türkistan'dan etnografik malzeme ("Asia Major"da, cilt II, 1925, s.110-124)) gibi çalışmalarda bulunmuştur.⁴⁸⁰ Bunlar dışında Behşet Dedeoğlu'nun *Kaşgarlı Mahmut Hakkında Bibliyografya*, adında makalesinden Brockelmann'ın Divan üzerindeki diğer çalışmaların da öğrenmekteyiz. Yalnız Dedeoğlu Brockelmann'ın bu çalışmaları ne içerdiği hakkında hiç bilgi vermemiş sadece adların sıralamıştır. Ona göre çalışmalar: Brockelmann, *Ein Türkis ches İperativ* (Prekativsuffix (Keleti Semele Mec.cilt XVIII.s.149-150, 1918-1919)), Brockelmann, *Divanü Lugat-it Türk'teki Türkçe kelimeler Cilt 1* (eser nerede yayımlandığı belirlenmemiş ve bu bir çeviri olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü çalışmanın başlığın Türkçe vermiştir), Brockelmann, *Mahmud Al-Kasgharis Dars tellung den Türkis chen Verbalhaus* (Keleti Semele Mec.cilt XVIII, s.29-49), Brockelmann, *Divanü Lugati-it Türk tercümesi hakkında* (Türk amacı mec.sayı 3,s.104, Eylül 1924), Brockelmann, *Altturkestanisc he Volkspoesie. Weisteit*

⁴⁷⁸ C.Brockelmann, **Mittel Türkischer Wortschatz**, C.I, Korosi Osoma-Gesellsohaft Yayınları, Budapest 1928

⁴⁷⁹ Bkz.G.R. Rachmati, **Brockelmann Divan Luyat At-Turk**, Walted De Gruyter Basımevi, Berlin 1930

⁴⁸⁰ A.D, *a.g.m*, s.623

(Ostasiache Zeitschrift derg.sayı 7,49, 73, 1920) adları şeklindedir.⁴⁸¹ Mustafa Kaçalın TDV İslam Ansiklopedisindeki Divanü Lugati't-Türk maddesinde eseri anlatırken bazı eserdeki yer alan atasözleri hakkında verilmiş örneklerin araştırmacılar hakkında konu edildiğinden bahsetmiştir.⁴⁸²

C.Brockelmann *Alltürkestanische Volksweischei* adlı çalışmasıyla Divandaki atasözlerine yer vermiş ilk yabancı araştırmacı olarak sayılır. Bu çalışmasında Divan'dan 264 atasözünü tespit etmiş ve üç gruba ayırmıştır. Bunlar: yalnız Divan'da bulunan atasözleri, diğer Türk boylarında da bulunanlar ve başka milletler arasında bulunan atasözleridir.⁴⁸³

3.2. Omeljan Pritsak

Omeljan Pritsak 7 Nisan 1919'da Ukrayna'nın Sambir bölgesinde doğdu.⁴⁸⁴ Coşkun'a göre Pritsak'ın mühendis olarak bilinen kendi babası Osyp, Pritsak daha iki aylıkken savaşta tutuklanmış ve öldürülmüştür. Bir yaşındayken üvey babası ve annesi ile Tarnopol'e taşınarak on yedi yaşına kadar burada kalmış.⁴⁸⁵ Yılmaz'a göre Pritsak altı aylıkken babası bir Ukraynalı olarak Brest-Litovsk'ta hayatını kaybediyor ve üvey babası Pavlo Saramaha adında bir tüccar olarak tanıtılmıştır.⁴⁸⁶

Pritsak daha küçük yaştaiken dünya siyasi liderlerinin resimlerine merak ettiği, 7 yaşındayken yaşayan ve hayatını kaybeden bütün siyasi kişilerin kronolojik ve seçmelerini oluşturduğu söylenmektedir.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Behşet Dedeoğlu, *Kaşgarlı Mahmut Hakkında Bibliyografya*, Çağrı, Sayı 270, Yıl 1966, s.7-8

⁴⁸² Kaçalın, *a.g.m*, s.448. Yine Almanya'da Alman profesörü G. Bergstrasser hakkında bize Çoroteğin kendi çalışmasında bilgiler vermektedir. Ona göre 1921'de (ağustos ayının 7-8.sayıları) *Orientalistişe Literaturtsaitung* adlı doğu tanım amaçlı gazetede Kaşgarlı tanıma ilgili ilmi çalışmasını yayımlamıştır. Bu makalesinde o Kaşgarlı Mahmut'un eserinin adının daha önceleri dilci alim İshak al-Farabi'nin "Divan al-Adab" eserine benzerlik gösterdiğini fark etmiştir. Yine Kaşgarlı Mahmut'un al-Halil'in kullanmış olduğu yöntemi kullanmış olduğunu öne sürmeye çalışmıştır. Bkz.T. Чоротегин, *a.g.e*, s.18

⁴⁸³ Saim Sakaoğlu, *Divanü Lügati't-Türk ve Türk Halk Şiiri*, **Türk Dili Araştırmaları-Belleten**, Cilt 39, Yıl 1991, s.97-111

⁴⁸⁴ Omeljan Pritsak'ın doğum gününe ilgili üç ayrı tarih (7 Nisan 1919, 14 Mayıs 1919, 7 Nisan 1918) mevcuttur. Bu karışıklık onun vaftiz olduğu gün ile doğum gününün karışmış olması ile açıklanmaktadır. Omeljan Pritsak kendisi 1936'dan sonra işlenen belgelere 7 Nisan 1919 olarak kullanmaya başlaması ile doğru şekilde devam ettirilmiştir. Bzk. **Omeljan Pritsak Armağanı**, (ed: M. Alpargu, Y. Öztürk), Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s.2

⁴⁸⁵ Vildan S. Coşkun, *Pritsak, Omeljan (1919-2006)*, **TDV Ansiklopedisi**, Cilt 34, Yıl 2007, s.348

⁴⁸⁶ Omeljan, *a.g.e*, s.3

⁴⁸⁷ Aynı yer

Pritsak ilk eğitimini dokuz yaşındayken (1928-1929) Avusturya klasik tarzındaki Yunanca ve Latince dersler veren *Gymnasium* lisesinde başlamıştır. Onun ilk *Gymnasium* lisesinin kütüphanesinde okuduğu eserler Ferdinand Justi'nin *Eski Fars Tarihi* ve Theoder Mommsen'in *Roma Tarihi* gibi kitaplardır.⁴⁸⁸ Onun erken yaşta tarih ile ilgilenmesi yaşadığı dönemdeki gerçekleşen savaşlardan dolayı olması gerekir ki Ukrayna bu yıllarda Polonya'nın sömürgesi altında kalmıştır. Ayrıca ailesinin onun bir Ukraynalı olduğunu sakladıklarını öğrenmesi de etkilemiştir. Hatta on üç yaşına girdiği gün Polonya ismi olan Emil'i Ukrayna ismi Omeljan ile değiştirmiştir. Gizlice Ukrayna'nın dili, edebiyatı ve tarihi ile ilgilenmeye başlayan Pritsak ülkesinin tarihinde Arapça, Farsça ve Türkçe kaynakların az kullanıldığını fark etmiştir.⁴⁸⁹ Ukrayna ile ilgili severek okuduğu kitap da Mihail Hruşevskiy'in çok ciltli *Ukrayna-Rus Tarihi* adlı kitabı olmuştur. Bilindiği üzere o Ukrayna tarihi hakkında ciddi çalışmalarını 1936'dan itibaren başlamıştır. Pritsak bu durumu "*Benim asıl kökenim için yaptığım çalışmalar beni tarihe sürükledi, geleceğim beni çağırıyor*" sözleri ile açıklamıştır.⁴⁹⁰ Bu esnada Ukrayna tarihine katkı sağlamak amacıyla Lviy Üniversitesi Doğu Araştırmaları Bölümüne girdi. Burada Orta Asya tarihi, Sami, İran ve Altay dilleriyle birlikte Çince de öğrendiği bilinmektedir.⁴⁹¹

Askerlik dönemindeyken (1940) Alman kuvvetlerine esir düşüyor, ancak Alman Oryantalist Richard Hartmann tarafından destek alarak Berlin Üniversitesi öğrencisi olarak kabul edildi. Esir statüsündeki öğrenci olarak dersler alan Pritsak Orta Asya tarihi uzmanı olan Hans Heinrich Schaeder ile çalışma imkanı bulmuştur.⁴⁹²

Pritsak, 1945'te ülke karışıklıkları dolayı akademik çalışmalarını yapamayacağını anlayarak, Türkiye'ye gelmek istemiş. Fakat Türk konsoloslüğundan aldığı olumsuz cevap sonrası Almanya Berlin Üniversitesinde çalışmaya başlamıştır. Onun hayatındaki önemli olan noktalarının biri 1964'te Harvard Üniversitesi'nde ders verdiği sıralarda hem Amerika hem Kanada'da bir kampanya başlatarak *Ukrayna Araştırma Enstitüsü*'nü kurmasıdır. Bununla birlikte o 1967'den 1976'ya kadar Ukrayna çalışmalarını canlandırmıştır.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Aynı yer

⁴⁸⁹ Vildan S. Coşkun, *a.g.m.*, s.348

⁴⁹⁰ Altay Tayfun Özcan, *Omeljan Pritsak (1919-2006)*, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, Yıl 2007, s.1

⁴⁹¹ Vildan S. Coşkun, *a.g.m.*, s.348

⁴⁹² Altay Tayfun Özcan, *a.g.m.*, s.3

⁴⁹³ Omeljan, *a.g.e.*, s.9-10

Onun başköşede bulunan çalışmaları sırasında *Turkologie und Altaistik, İslamkunde und Slavistiik* (Doktora Tezi Berlin 1948), *Soyuz Chmel'intsogo Z Tureççinoyu 1648 Roku* (Munich 1948), *Ermeni Kıpçakçası* (Ankara 1979), *The Origin of Russia, Old Scandinavian Sources other than the Sagas* (Cambridge 1980) vs.⁴⁹⁴ Bunları dışında Yılmaz'ın verdiği bilgilere göre onun hayatı boyunca yaptığı çalışmaların çoğu biyografya çalışmaları olmuştur. Günümüzde mevcut bulunan eserlerin 900'ü biyografya çalışmalarıdır. Onların en önemlileri “*Slavlar ve Avarlar*” eseridir. Diğer eseri hayatının son günlerinde yazmış ve tamamlanmamış olan *Ruslar'ın Kökenleri* adlı eseridir.⁴⁹⁵

Omeljan Pritsak 29 Mayıs 2006 tarihinde vefat etmiştir. Onun arkasında ilk karısı Nana'dan kızı İrene Pritsak ve ikinci karısı Larysa Hvozdk Pritsak tarafından çalışmaları yayımlanmıştır.⁴⁹⁶

3.2.1. Omeljan Pritsak'ın Kaşgarlı Mahmud'un cedi hakkındaki Araştırması ve Kullandığı Kaynaklar

Kaşgarlı Mahmud'un kimliğini ortaya koymakta Omeljan Pritsak'ın araştırması pek önemlidir.

Yazıda Omeljan Pritsak Kaşgarlı Mahmud'un kimliğini çıkarımya ve eserini ne şekilde yazdığını anlatımya çalışmıştır. Pritsak'a göre onun babaların iki versyonda tespit edebiliriz. Birincisi Maveraünnehr'in ilk fatihi *Buğra Han* adıyla tanınmış (992) Samanoğulları'nın başşehri olan Buhara'yı zapteden *Harun b. Sulaiman* yada *Aslan İlig* unvanıyla zikredilmiş olan Samani devletinin yıkılışında Gazneli Mahmut (999) ile birlikte zafere çıkan Nasr b. Ali düşünülebilir. Ancak Pritsak N. b. Ali'yi sülalenin Batı (garp) koluna ait olduğunu belirterek, muhtemelen onun cediti Harun b. Sulaiman'a doğru geleceğini yazmaktadır.⁴⁹⁷ Bu düşüncesini kanıtlamakta Pritsak Barsgan'da basılmış 1048-1058'e ait sikkelerden yola çıkarak, bu sikkeler üzerinde *Şams as-daula Aslan İlig* adında birinin bulunduğunu söylemiştir. Ona göre bu unvan kağanlık ortaklığının bir kademe aşağısında bulunan kimseler tarafından kullanılmakta

⁴⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. Omeljan, *a.g.e*, s.11-12

⁴⁹⁵ Omeljan, *a.g.e*, s.9

⁴⁹⁶ Omeljan, *a.g.e*, s.11

⁴⁹⁷ Omeljan Pritsak, *a.g.m*, s.243

idi. Bu cümleden anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud'un babası Husain b. Muhammad (Hüseyin) Aslan İliğ lakabıyla XI.asrın 40'lı yıllarında Barsgan'da görevde bulunmuştur.⁴⁹⁸

Omeljan Pristak Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı seyahatlerin sebeplerini aramakta onun siyasi bir kaçkın olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre 1056-1057 yıllar arasında Karahanlılar'ın yönetim teşkilatında korkunç hadiseler ortaya çıkmıştır. Bu hadiseler sonucunda devleti ele geçiren Buğra Han (Muhammed b.Yusuf) on beş ay sonra tahtını büyük oğlu Husain Çağrı Tiğin'e vermiş. Bunu çekemeyen Buğra Han'ın bir diğer eşi kendi oğluna tahtını vermek için eşini zehirleyerek tahtı eline geçirmiştir. Tahminlere göre Kaşgarlı Mahmud da bu hadiseler sırasında yurdunu terketmek zorunda kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'u bu yönden düşünürsek o ilk olarak komşu Türk kavimlerine gitmek zorunda kalmış olup, Türk alemini daha yakından tanıma fırsatını bulmuş olabilir. Bu sıralarda yine Bağdat Selçuklular tarafından 1055'te işgal edilmiştir. Buna göre Kaşgarlı Mahmud *Bağdat'da Türklerin ehemmiyetini izah eden bir esere ihtiyaç olduğunu görerek, meşhur eserini yazmaya başlamıştır.* Bundan sonra Pritsak yukarıda zikredilmiş olan şahısların yaşadığı tarihleri tespit ederek, sonunda babasının 1010-1019 tarihlerinde dünyaya gelmiş olmasını söyleyerek, Kaşgarlı Mahmud'un da en az 1029 ile 1038 seneleri arasında doğmuş olduğu ve eserini yazdığı yıllarda da (1072-1078) kırk veya elli yaşlar civarında olması gerektiği sonucuna varmıştır.⁴⁹⁹ Hatırlatmak gereken bir husus da 1982'de Kaşgarlı Mahmud'un mezarlığının bulunuşu ile doğum tarihinin 1008 olduğu bilgiye bakılırsa Omeljan Pritsak'ın Kaşgarlı Mahmud'a verdiği doğum tarihi yanlış sayılacaktır. Ya da tam tersinden eğer Omeljan Pritsak Kaşgarlı'nın cedini doğru tespit etmiş olursa diğer çalışmanın sonucu yanlış sayılabilir. Ayrıca Caferoğlu'nun çalışmasında görüldüğü üzere Kaşgarlı Mahmud'un siyasi nedenler sonrası seyahat ettiği görüşü tamamen desteklenmemektedir. Bu görüş Omeljan Pritsak'ın Kaşgarlı Mahmud'un eserinin yazmasında asıl neden olarak sayılmaktadır. Omeljan Pritsak çalışmasında geniş ölçüde yabancı kaynaklardan faydalanmıştır. Ancak çalışmasının ilk sayfasında konuyu önce ele almış olan araştırmaları zikretmiştir. Bunlar içerisinde V.V. Bartold, F. Köprülü, Z.V.Toğan, Rıfat Bilge, B.Atalay, A.Caferoğlu, Ülkütaşır gibi bilginlerin

⁴⁹⁸ Omeljan Pritsak, **a.g.e**, s.244

⁴⁹⁹ Omeljan Pritsak, **a.g.e**, s.245-246

isimleri geçmektedir. Bunlar haricinde coğrafi bilgiler bakımından A.N. Bernştam'ın (Археологический очерк северной Киргизии/ Kuzey Kırgızların arkoloji denemeleri), V.V. Bartold'un (Turkestan down to the Mongol İnvation/Moğol İstilasına kadar Türkistan), V.İ.Belayev'in (Арабские источники по истории Туркмен и Теркмении XI-XIII в./Arap kaynaklarına göre Türkmenler ve Türkmenistan XI-XIIIyy.) çalışmalarını faydalanmıştır. Yine bunlar dışında Richard Vasmer'in (Zur Münzkunde der Qaranhaniden/Karahanlılar'a ait sikkeler), İbn al-Atır adlı şahısın çalışmaları, A.K. Markov'un (Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Ермитажа/İmperatorluta Müslüman sikkelerinin envanter kataloğu), kendisinin (Von den Karluk zu den Karachaniden/ Karlulardan Karahalılara kadar) çalışmaları kullanılmıştır.⁵⁰⁰

3.3. Divanu Lugati't-Türk'ün Uygurca Tercümesinin Tarihçesi

1915-1917.yıllarda DLT'ün ilk baskısı Kilisli Rıfat tarafından yayımlandıktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gören Kaşgarlı Kutluk Hacı Şefik bu üç cilt ile Türkistan'a gelmiş. Orada Muhammed Ali Teyfik ile birlikte bu eseri tercüme etmeye başlamışlardır. Bu iki bilim adamının vefat etmelerinden dolayı çeviri işi yarı kalmıştır.⁵⁰¹ Yine 1946'da İsmail Damolla adlı bilim adamı eserin 1.cildin tercüme etmiştir. Ancak onun da vefat etmesiyle tercüme işi yarı kalmış. Daha sonra bu işi Ahmet Ziyai 1953-1954 yıllar arasında sözlüğün 3 cildin de tercüme etmiştir. Ahmet Ziyayi başka Uygur bilim adamları gibi *Kültür İnkılapçısı* suçu ile hapse alınmıştır. Ancak oradan çıktıktan sonra tercümesini 1956'da Ürümçü müzesine vermiş orada tercüme bir edebi anıt olarak saklı kalmıştır. Bu tercümesini ilk cildi 472 ikincisi 246 ve üçüncü cildi 170 sayfadandır oluşmaktadır. Yine bu tercüme 1957'de baskıya verilmek için müzeden getirilmiş ancak Ahmet Ziyayi'nin tekrardan tutuklanması dolayısı baskı işi yarı kalmıştır.⁵⁰²

3.3.1. Mirsultan Osmonov

Mirsultan Osmonov günümüz Kazakistan'ın Yarkent kentine bağlı Akkent kasabasında 31 Temmuz 1929'da dünyaya gelmiştir. Daha üç yaşındayken ninesiyle

⁵⁰⁰ Omeljan Pritsak, a.g.e, s.243-246

⁵⁰¹ Erkin Ekrem, Çin'de Divanü Lügat-İt Türk İle İlgili Araştırmalar (2000-2007), *Türkbilgi*, Sayı 15, Yıl 2008, s.53

⁵⁰² Ю.Мухлисов, Об уйгурском переводе «дивану Лугат-Ит-Тюрк», *Советская Тюркология Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1972, s.150

akrabalarını ziyaret etmek için şimdiki Uygur Özerk bölgesine gelip bazı siyasi nedenlerden dolayı yurduna dönememiştir. 1935-1943 yıllar arasında ilk ve ortaokulu kaldığı yer Gulca'da tamamladıktan sonra 1945-1951'de Gulca gazetesinde dizgici olarak çalışmaya başlamıştır.⁵⁰³ Onun diğer kardeşleri hakkında herhangi bir malumatımız yok. 1951'de Pekin'de bulunan şimdiki adı Minzu of China (Merkezi Milletler Üniversitesi) üniversitesine Uygur Dili bölümüne kabul edilerek 1957'ye kadar okutman olarak çalıştığı ardından 1965'e kadar da Ürümqi kentinde bulunan Xinjiang Üniversitesinde Dil ve Edebiyat bölümünde doçentlik yaptığı bilinmektedir.⁵⁰⁴ 1965-1981'de Xinjiang dil Komitesinde araştırmacı, 1989'a kadar aynı yerde Profesör olarak çalışmıştır. İlmi hayatında çağdaş Uygur Türkçesinin Kaşgar ağzı (1955), Hotan ilinde çağdaş Uygur Türkçesinin Hotan ağzı (1956-1957), Lopnoz ağzı (1960) vs çalışmaları mevcuttur. 1967'lerde Ürümqi, Nensen, Altay, Gülca, Künes illerinde Kazak Türkçesinde çalışmalar yapıyor. Dileysa Hacieya adlı hanımla 1968'de evlenmiş bir erkek bir kız evlat sahibi olmuştur. Onun başlıca eserleri: 1980-1984 Divanu Lugāti't-Türk I-III cilt, 1988 Hazirqi Zaman Uygur Tilining Teleppuz Luğati, 1990 Hazirqi Zaman Uygur Tili Diyaléktliri, 1991 Qisqiche Tilşunasliq Luğiti vs.⁵⁰⁵

En son 1981 ile 1984 yıllar arasında baş yayıncılar Mirsultan Osmonov ve İbrahim Muti olmak üzere DLT'ün tam tercümesini yayımlamışlardır. Tercümede yardımcı olan diğer araştırmacılar da: Abdusselam Abbas, Abdurreşit Karim Sabit, Helim Salih, Osman Muhammed Niyaz, Sabir Rozi. Yayın Şıncan Halk Neşriyatında basılmıştır.⁵⁰⁶ Bizim elimize tercümenin III cildi ulaştı. Toplam 599 sayfadan oluşan bu ciltte Misal isimler ve iki harfli fiillerden başlayarak tercüme edilmiştir. Tercüme latin harfleriyle çağdaş Uygurcaya ancak anlatımların bir kısmı da Arap harfleriyle hitap edilmiştir.⁵⁰⁷ Tercümeinin diğer ciltleri hakkında 1983 tarihli G. Sadvakasov'un araştırmasından yola çıkarak tanıtacağız. Ona göre tercümenin ilk cildinde “Ünlü Uygur bilim adamı Kaşgarlı Mahmud. Türk dillerinin sözlüğü” adlı konuşma yerine araştırma vardır. Bu

⁵⁰³ M.T. Aydın., & E. Aydın, *Prof. Mirsultan Osman (Hayatı ve Eserleri)*, **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Yıl 2017, s.141

⁵⁰⁴ M.T. Aydın., *a.g.m*, s.141

⁵⁰⁵ Aynı makale, s.143-144

⁵⁰⁶ Mahmud Kaşkari, **Türki Tillar devoni**, (Çev. M. Osmonov, İ. Mutih) Şıncan halk Neşriyatı, Ürümqi 1984

⁵⁰⁷ Mahmud Kaşkari, **a.g.e**, s.1-599

araştırmaya göre okuyucular Karahanlılar dönemi ile geniş tanışabilirler. Yine Çin kayıtlarına göre bazı bilinmeyen malumatlar da yer almıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde Kaşgarlı Mahmud'un hayatı ve kimliği hakkında yer almıştır. Ona göre Kaşgarlı Mahmud bir Pt

Uygurdur. Kaşgar'ın Opal ya da Azak köyünde doğmuştur. Onun mezarı hakkında da bazı görüşler şunlardır. Artuş'taki Hazreti Sultan Sutuk Buğrahan, Yangisare adlı yerdeki Orda Hanum ve Hazreti Begim ya da Opal'da bulunan Hazreti Mollam adlı mezarların Kaşgarlı Mahmud'a ait olabileceği tahminlerde bulunulmuştur.⁵⁰⁸ Tercüme edenlerin belirtildiğine göre çeviri sırasında Divan'ın İstanbul'daki tek nüshası, Besim Atalay ve S. Mutallibov'un tercümelerine bakılmıştır. Tercümeğe göre Kaşgarlı Mahmud kendisi bir Uygur olup ana dili Hakan dili olmuştur.⁵⁰⁹

3.4. Robert Dankoff

Robert Dankoff 24 Eylül 1943'te New York eyaletinin Rochester şehrinde doğmuştur. İlköğrenimi hakkında bilgi sahibi değiliz. Lise öğrenimini matematik üzerinde tamamlamıştır. 1960-1964 yıllar arasında Columbia Üniversitesinin New York City kolejinde felsefeyle birlikte Eski Yunanca ile Almancasını geliştirmiştir. İngilizcesi ile İbrayincesini daha okula gitmeden ailesinden öğrenmişti.⁵¹⁰ Kendi anlatılarına göre Musevi olduğu için ilk İbranca okula gidiyor. Büyükannesi ve dedesi kendi aralarında Yahudi Almacasında konuşuyorlardı. Lisede de latince öğrenmiştir.⁵¹¹

Onun 1964'te barış gönüllüsü olarak Türkiye'ye geldiği ve Sinop'ta iki sene bir kolejde İngilizce dersler vermiş, kendisi de Türkçe ve Arapça dersler aldığı bilinmektedir. Dankoff'un Türkiye ile yakından tanış olması onu Harvard Üniversitesi'nin Türkoloji bölümüne okumasına neden oldu. Türkolojide tanınmış Türkoloji hocaları Omeljan Pritsak, Şinasi Tekin gibi şahıslardan dersler alarak, aynı zamanda Fransızca, Türkçe, Arapçasını ilerletti.⁵¹²

1069'da Calire Adında bayan ile evlenmiş iki erkek evlatı vardır.⁵¹³

⁵⁰⁸ Г.Садвакасов, *Мехмут Кешкерий. Тукий тиллар дивани*, Советская Тюркология Dergisi, Cilt 5, Yıl 1983, s.97

⁵⁰⁹ Г.Садвакасов, *a.g.m*, s.98

⁵¹⁰ Nuran Tezcan, *Divandan Seyahatname'ye Robert Dankoff*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.5

⁵¹¹ Nuran Tezcan, *a.g.e*, s.33

⁵¹² Aynı eser, s.5

⁵¹³ Aynı eser, s.6

1971’de danışmanı Omeljan Pritsak’ın isteği üzerine doktora tezini *Divanu Lugati’t-Türk* konulu yaptı. Daha sonraları arkadaşı James Kelly ile birlikte bu sözlüğün İngilizce tercümesini yapmışlardır.⁵¹⁴

Robert Dankoff ilmi hayatında Brandeis Üniversitesi’nde asistan profesör (1969-1975), 1976-77’lerde California Üniversitesi’nde ve 1977’den 1979’a kadar Arizona Üniversitesi’nde Türkçe öğretmenliği yaptı. Yine 1979’da Chicago Üniversitesi’nin Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıkları bölümünde asistan profesör, 1982’de aynı bölümde profesör, 1987’de de tam profesörlük kadrosu verildi ve 2006 emekli oluncaya kadar Türkçe, Eski Türkçe, Osmanlıca, Azerbaycan Türkçesi olmak üzere dersler vermiştir.⁵¹⁵ Bunlar dışında Dankoff yurtdışında birkaç kere seminerler ve kongreler vermiş. Onların bazıları: 1999’da Almanya’da Otto-Friedrich Üniversitesi Türkoloji Kürüsü’nde, 2000’de Fransa’da Ecol des Hautes Etudes en Science Sociales’de, 2008’de ise Türkiye’de Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü’nde konuk profesör olarak dersler vermiştir.⁵¹⁶

Nuran Tezcan’ın verdiği bilgilere göre onun 20’den fazla kitap ve monografi araştırmaları, 60’dan fazla ilmi makalesi, 40’tan fazla tanıtma çalışmaları vs bulunmaktadır. Bu çalışmalarından öne geleni üç tanedir. Birincisi *Divanu Lugati’t-Türk*, ikincisi *Kutadgu Biliğ*, üçüncüsü ise *Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi*’dir.⁵¹⁷

3.4.1. *Divanu Lugati’t-Türk*’ün İngilizce Tercümesi

Araştırmacıların değerlendirdiklerine göre günümüz dil kurallarına en uygun şekilde çevrilmiş bu çalışma 1982 ile 1985 yıllar arasında Harvard Üniversitesi Basımevinde iki doktora tezine dayanılarak meydana gelmiştir. Çevirinin adı *Mahmud al-Kasgari Compendium Of The Turkic Dialects (Diwan Luagt at-Turk)* olup Türkçede Türk Şiveleri *Lugati* olarak hitap edilmektedir.⁵¹⁸

Nuran Tezcan bu tercümeyi *Divanu Lugati’t-Türk*’ün romanize edilmiş yeni bir yayını olarak değerlendirmiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁴ Aynı eser, s.5-6

⁵¹⁵ Aynı yerde

⁵¹⁶ Aynı yerde

⁵¹⁷ Aynı eser, s.9-16

⁵¹⁸ R. Dankoff., & J. Kelly, **Mahmud al-Kasgari Compendium Of The Turkic Dialects**, (ed: İ. Tekin, G.A. Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi, Cambridge 1982, s.IV

⁵¹⁹ N. Tezcan, **a.g.e**, s.18

1982’de Omeljan Pritsak’ın idare ettiği iki doktora öğrencisi biri James Kelly (1970, Utah Üniversitesi) diğeri Robert Dankoff (1971, Chocago Üniversitesi) olmak üzere Divan’ın İngilizce çevirisini yapmışlardır. Kitabın baş sözünde belirlendiğine göre DLT’ün İstanbul’daki tek nüshasını inceleyerek, değişik renkteki mürekkeplere ve değişik harf şekillerine bakarak, sonradan esere birden fazla okuyucunun müdahale ettiğini ortaya koymuşlar. Bu suretle asıl yazarın kullandığı imla ile hareke sistemini ilk defa bütün ayrıntılarıyla tespit etmişlerdir. Yine yazarın, malzemesini tasnifte tatbik ettiği usulleri ve günümüzdeki tarihi fonoloji ve mukayeseli dil kaideler göz önünde bulundurulmuştur ve birçok müstensih hatalar bulunarak bunlardan doğan hayali kelimeleri bulup ortaya çıkarmışlardır.⁵²⁰ Aslında DLT’ün İngilizce tercüme işi tamamen Robert Dankoff’a ait olup, ancak J. Kelly birkaç kere önemli hususlarda yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵²¹ Tezcan’a göre bu çeviride daha önceki araştırmalardaki hatalar düzeltilmiştir. Türkçe kelimeler, bunların arapça karşılıkları ve gerektiğinde Mahmud’un açıklamaları transkripsyonla verilmiştir. Kitaba el yazmasının mikrofişleri eklenerek bir tıpkıbasım ortaya koyulmuştur. Bu çalışma araştırmacılar tarafından hoş karşılanmıştır. Çünkü DLT günümüz gramer kurallarına en doğru şekilde tercüme edilmiştir.⁵²²

Bu çalışmanın 3 kısmı de Türkiye’de Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin tarafından yayımlanmıştır. Bu eserler TDK (Yer numaraları:734,735,736) ve Milli Kütüphanelerinde (636) kayıtlı bulunmaktadır. Kitabın birinci kısmında İngilizce giriş sözünün Türkçe karşılığı verilmiştir.⁵²³ Baş sözünde belirlendiği gibi eserin ilk kısmında geniş ilmi açıklamalar ile Arapça metnin ilk yarısının tercümesi yapılmıştır. İkinci ve üçüncü kısımlarda ise metnin kalan yarısı ile ayrıntılı dizinler eklenerek yayımlanmıştır.⁵²⁴ Robert Dankoff bu tercüme hakkında Bilkent Üniversitesi’nde konuşma yaptığı sıralarda şunları söylemiştir. *Çok zordu, çünkü Arapça kendisi çok zengin bir dildi. Bu sözlükte pekçok dilbilgisi terimi, birçok tuhaf terüm bulunuyordu. Onun tek bir el yazması vardır, bu yazma tıpkıbasım olarak yayımlanmıştı; ama*

⁵²⁰ R. Dankoff., a.g.e, s.IV

⁵²¹ Aynı yerde

⁵²² N. Tezcan, a.g.e, s.18

⁵²³ R. Dankoff., a.g.e, s.IV

⁵²⁴ Aynı yerde

*tıpkıbasım pek iyi değildi.*⁵²⁵ Bunlar dışında o K.Rıfat ile B.Atalay'ın çalışmaların esas olarak kullandığını belirtmiştir.⁵²⁶

Yukarıda dediğimiz üzere Dankoff ile Kelly bu eserin 1266'da Şam'da neşri zamanında eserin orijinalinden birkaç hatalara yol verdiklerini yazmaktadırlar. Harflerin nasıl şekilde formlarını değiştirdiğini ve yazı stiline ne gibi değişikliklere uğradığını belirtmek istemişlerdir. Dankoff ile Kelly ağırlıklı olarak eserin çekilim sırasındaki ne gibi değişikliklere yol açtığını vurgulayarak bazı kelimeleri örnek olarak vermişler. Ayrıca metin içerisinde atlamalara yol verildiğinden de bahsedilmektedir.⁵²⁷

3.4.2. James M. Kelly'nin Divan üzerindeki makalesi hakkında

Konuşmak istediğimiz bu makale J. Kelly tarafından ele alınmış ve Türkçeye de Hasan Eren tarafından aktarılarak birkaç yayına verilmiştir. Makale *Divanü Lügati't-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine* başlığı altında olup, ilk başta Divan üzerinde yapılmış çevirileri hakkında söz etmektedir. Ondan sonra Brockelmann'ın dizinini Arapça bilmeyen araştırmacılar için çok yararlı olduğunu vurgulamıştır. Eserin okunaklı bir şekilde tıpkıbasımının yayımlanması gerektiğini ve mikrofilm üzerinde okuyuculara sunulması gerektiği düşüncesini ortaya koymuştur. James Kelly bu çalışmasında K. Rıfat, B.Atalay, C.Brockelmann'ın çevirilerindeki bazı hataları öne çıkarmıştır. Bu hususta dizinler için değişmesi gereken birkaç öneride bulunmuştur. C.Kelly'ye göre *Divan göndermeler verinin yazmadaki yerine göre yapılmalıdır ki çeviri yazmanın yaprak numaralarına dayanacağına göre yapılacak göndermeleri eskiye oranla kolaylaştıracaktır; veriler sözün "kök"üne göre alfabe sırasına konulmalıdır* (bütün kökler ve türevler bir arada gruplanmalı); *her veriden sonra anlamı ve Arapça karşılığı transkripsiyon olarak verilecek. Eğer aynı Türkçe veri için iki veya daha çok Arapça söz kullanıyorsa, bu belirtilecektir.*⁵²⁸ James Kelly'ye göre Kaşgarlı Mahmud sözlüğü yazarken İbrahim İshak el-Farabi'nin Arapça Divan-ül-Edeb eserini takip etmiştir.⁵²⁹

⁵²⁵ N. Tezcan, a.g.e, s.36

⁵²⁶ Aynı yerde

⁵²⁷ R. Dankoff., a.g.e, s.11-15

⁵²⁸ James M. Kelly, *Divanü Lugat-İt-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine*, **Türk Dili Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı 253, Yıl 1972, s.104-108

⁵²⁹ Aynı makale, s.109

Diğer ülkelerde yapılmış çalışmaların bazıları da şunlardır: C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens* (Leiden, 1954), G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (London, 1972), H. Koşay, *Ulug Elim Mehmud Kaşkari ve Unut Heyatı* (Keşker, 1983) vs.

Sonuç

Kaşgarlı Mahmud'un bin yıl önce yazmış olduğu *Divanu Lugati't-Türk* sözlüğü günümüzde Ortaçağı aydınlatan bir Türk kültürü eseri yanında Türk dili ve mitolojisini de yansıtan miras olarak binlerce araştırmaların yayımlanmasına vesile oldu. Çalışmamızın amacına göre Türkiye'de ve yurt dışında yapılan çalışmaları ve çalışan bilim adamlarını tanıttık.

Sonuç olarak Sovyet döneminde hem Kaşgarlı Mahmud'un şahsi kimliği hem sözlüğün çeşitli dillere tercüme edildiği ortaya konulmuştur. Bunun haricinde eseri inceleyen birkaç bilim adamı ve çalışmaları tanıtılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un kimliğine dair bilgiler DLT'nin içeriğindeki bilgilerden dışarıya çıkamamıştır ve bazı tahminler ortaya koyulmuştur. Çalışmamızın tespitine göre Z.V. Toğan ile O. Pritsak'ın görüşleri diğer görüşlere göre ağırlık vermektedirler.

Ayrıca günümüz Kaşgarlı Mahmud çalışmalarında B. Atalay (Türkçe) ile R. Dankoff'un (İngilizce) tercümeleri kapsamlı şekilde kullanılmakta olduğu görülmüştür.

Ayrıca Sovyet döneminin son yıllarında Kaşgarlı Mahmud ve eseri hakkında Azerbaycan'da *Sovetskaya Turkoloji* Türkiye'de *Türk dili* dergilerinde özel konu olarak araştırılmıştır.

Diğer ülkelere göre Türkiye içerisindeki çalışmaların sayısı daha çok olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca Türkiye'de sözlüğün tıpkıbasımı da yayımlanmıştır.

Çalışmamızda ayrıca detaylı yer vermediğimiz bazı çalışmaları her bölümün sonuna ek olarak verdik.

KAYNAKLAR

Latin Harfli Kaynaklar

- Akalın, Ş.H. (2009). *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Luga Ti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Abramzon, S.M. (2004). S.E. Malov'un Etnografya Araştırmaları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(11), 237.
- Akalın, Ş.H. (2008). Kaşgarlı Mahmut bin yaşında. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (648), 480.
- Akün, Ö. F. (2002). Kilisli Rıfat Bilge (1874-1953). *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26, 18.
- Akün, Ö. F. (2002). Kilisli Rıfat Bilge (1874-1953). *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26, 19.
- Akün, Ö.F. (2002). Kaşgarlı Mahmud. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 9-10.
- Akün, Ö.F. (2003). Mehmed Fuad Köprülü. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, 471.
- Alpargu, M. & Öztürk, Y. (2007). *Omeljan Pritsak Armağanı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.
- Altan, T. F. 1957). Mehmet Şakir Ülkütaşır. *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*. 5, (97), 1547-1548.
- Arıcanlı, İ.T. (1985). Babam Zeki Velidi Togan. *Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 143, 24.
- Asker, R. (2008). *Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lügat-it-Türk" eserin üzerine bibliyografik ve gramer gösterisi*. Bakü: Avrasya Yazarlar Birliği Yayınları.

- Asker, R. (2009). Azerbaycan'da Divanü Lugati't-Türk'ün Araştırılması Tarihine Kısa Bir Bakış ve Divanü Lugati't-Türkün Çevirileri. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 15, (57-59),43.
- Aslanoğlu, İ. (1977). Mehmet Şakir Ülkütaşır. *Sivas Folkloru Dergisi*, 5(53), 29.
- Atalay, B. (1931). *Türk Dili (Kuralları)*. Ankara: Köy Hocası Matbaası.
- Avcı, Y. (1997). *Fıtrat ve Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Avcı, Y. (2014). *Türk Edebiyatının En Eski Örnekleri* (Manzum parçaların karşılaştırılması), İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydın, M.T., & Aydın, E. (2017). Prof. Mirsultan Osman (Hayatı ve Eserleri). *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 141.
- Azerbaycan Türk Kültür Dergisi. (1975). Azerbaycan Türklerinin Ünlü İlim Adamı Ahmet Caferoğlu'nu Kaybettik. *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 24(213), 41.
- Bacaklı, Y., Kapağan, E., & Kundakçı, M. (2016). Divanü Lugati't-Türk'ün Yazılma Amacı Üzerine Bir Değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 3264.
- Bartold, V.V. (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (haz: K.Y. Koprıman., & A. İ. Aka). Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi.
- Bartold, V.V. (2017). Orta Asya'da Hristiyanlık. (ed:Tahir Aşırov). *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 259-262.
- Bayat, F. (2008). *Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası.
- Baykara, T. (2012). Toğan, Ahmet Zeki Velidi (1890-1970). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, 209.
- Bilge, K. M. R. (1992). *Divanı Lugati't-Türk ve Emiri Efendi*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayını.
- Bilge, K. M. R. (2000). *Bir Kitabın Hikayesi*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları No.18.
- Birinci, A. (2012). Besim Atalay'ın Hayatı ve Eserleri. *Türk Yurdu*, 32(295), 52.
- Bolelli, N. (2018). Latin Alfabesi ve Osmanlıca ile Telif Edilmiş İslami Literatürü Tanıtan Bibliyografik Kaynaklar. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12), 13.
- Brockelmann, C. (1928). *Mittel Türkischer Wortschatz, C.I*. Budapest: Korosi Osoma-Gesellsohaft Yayınları.

- Bulut, S. (2017). Kilisli Muallim Rıf'at Bilge'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Eğitim Dergisi*. (1), 2.
- Caferoğlu, A. (1938). *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi Yayını.
- Caferoğlu, A. (1938). *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, Şehremini Halkevi.
- Caferoğlu, A. (1966). Kaşgarlı Mahmut Türkistan'ın büyük düşünürü. *Türk Dünyası Dergisi*, (3), 1-5.
- Caferoğlu, A. (1970). *Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1972). Kaşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları. *Türk Dili Dergisi*, XXVII (253), s.23.
- Coşkun, V. S. (2007). Pritsak, Omeljan (1919-2006). *TDV Ansiklopedisi*, 34, 348
- Cunbur, M. (1990). Ölümünün 60.Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi (1858-24 Ocak 1924). *Erdem*, 6 (16), 239.
- Çağatay, S. (1972). Divanü Lugat'te "Bukuk". *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 53-55.
- Çağatay, S. (1975). Ahmet Caferoğlu (17.4.1899-6.1.1975). *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 24(213), 29.
- Çakan, V. (2008). Kaşgarlı Mahmud Hakkında Bilinen ve Bilinmeyen Bazı Hususlar. *Türk Yurdu*, 28, (256), 41.
- Çelik, K. (1988). "Ali Emiri Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri 1857-1924". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çiçekli, A. (1970). *Divanü Lügat-İt Türk*. İstanbul: May Yayınları.
- Çimen, F. (2013). Divanu Lugati'T-Türk Üzerine İlk Dizin: Divan Anahtarı ve Hüzeyin Hüsameddin Yasar'ın İlmi Kişiliği. *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimler Dergisi*. Cilt 0, (1),143.
- Çoban, M.S. (2005). *Divanu Lugati't-Türk'te Geçen "Oğuzca" Kayıtlı Dil Malzemeleri*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çorotegin, T. (1999). *Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar*. Ankara: TTK Basımevi.
- Dağlarca, F. H. (1972). Kaşgarlı Mahmut Anıtı. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 1-2.

- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982). *Mahmud al-Kasgari Compedium Of The Turkic Dialects*. (ed: İ.Tekin, G.A.Tekin). Cambridge: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Dedeoğlu, B. (1966). Kaşgarlı Mahmut Hakkında Bibliyografya. *Çağrı*, 270, 7-8.
- Develi, H. (2002). Kitabü'l-İdrak. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 108.
- Dilaçar, A. (1972). Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği. *Türk Dili Dergisi*, XXVII, (253), 3-19.
- Dinç, Ö. (2019). Unutulmuş Bir Kur'an Mütercimi: Abdullah Atıf Tüzüner ve Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 289.
- Doğan, Y. (2016). Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 5.
- Efe, M. Y. (1987). *Kilisli Muallim Rifat Bilge*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayını.
- Efe, M. Y. (1987). *Kilisli Muallim Rifat Bilge*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayını:2.
- Ekrem, E. (2008). Çin'de Divanü Lügat-İt Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007). *Türkbilig*, (15), 53.
- El-Kaşgari, M. (2008). *Kitabu Divanı Lugati't-Türk Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini*. (Yayına Hazırlayan: Şaban Kurt), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eraslan, C. (1996). Fıtrat, Abdür-rauf (1886-1938'den sonra). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, 49.
- Eraslan, K. (1990). Ali Emiri Efendi. *Erdem*, 6 (16), 236.
- Ercilasun, A.B. (1993). Türk Dilinin Dünyu Bugünü Geleceği. *Türk Kültürü Dergisi*. (362), 321.
- Ercilasun, A.B. (1996). Ahmet Caferoğlu'nun Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Dergisi*, (530), 269.
- Ercilasun, B.A., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eren, H. (1972). Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lügat-İt-Türk Özel Sayısı. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 122.
- Erkan, M. (2000). İnan, Abdülkadir. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, 261.
- Erten, M. (2008). Divanü Lügati't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni. *Erdem*, (52), 287.

- Eski, G.Ş. (2018). *Maceralarla Dolu Bir Ömür: Abdullah Battal Taymas*. ASEAD Dergisi, 5(2), s.38
- Fıtrat, A. (1927). *Türk Edebiyatı Nümuneleri*. Taşkent: Samarkan.
- Folklor Araştırmaları Kurumu. (1978). *İki Halkbilimci Hamit Zübeyr Koşay M. Şakir Ülkütaşır*. Ankara: Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları, Güven Matbaası.
- Gencan, T.N. (1972). Divanü Lugat-it-Türk'te Dil Kuralları. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 27-52.
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1972). Divanü Lugat-it-Türk ve Alp Er Tunga. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 56-59.
- Gülbil, U. (2012). Kilisli Muallim Rıfat Bilge (1874-1953) Ve Otuz Ders Yahut Yeni Sarf-I Arabi İsimli Eseri Bağlamında Dilciliği. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XVI, (2), 795-796.
- Gülensoy, T. (1987). Kaşgarlı Mahmud'un Eserinin Adı Üzerine. *Fırat Üniversitesi Dergisi*. 1 (2), 151.
- Gülensoy, T. (2014). "Divanu Lugati't-Türk"ün Yeniden Doğumu, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 15 (0), 261.
- Günel, F. (1993). Cemaziyelevvel. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 319.
- Gürlek, D. (2003). *Ayaklı Kütüphaneler*. Kubbealtı.
- Hartmann, A. (2009). Muktedi-Biemrillah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, 142.
- Hüsameddin, H. Abdi-Zade. (1986). *Amasya Tarihi*. (Sadeleştirenler: AliYılmaz, Mehmet Akkuş), c.I. Anara: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No 1.
- Hüseynov, G. (2013). *Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930) Hayatı, Eserleri ve Orta Çağ Tarih Eğitime Katkıları*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı. Konya.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnayet, A. (2006). Kaşgarlı Mahmut Üzerinde Oluşan Hikayeler Üzerine. *Türk Dünyası İncelemesi Dergisi*. VI(2), 347-372
- İsayeva, G. (2009). Kırgızistan'da Dİvanu Lugati't-Türk araştırmaları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 42.

- İstanbul Türk Ocakları. (2019). *Doğumunun 120. Yılında Prof.Dr.Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*. (ed:F.Turan & Ö.Tabaklar). İstanbul: Kerem Aydınlar Vakfı Yayınları.
- James M. K. (1972). Divanü Lugat-İt-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 104-108.
- Kabataş, O. (2009). Divanü Lugati't-Türk'ten Türkiye Türkçesine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 49, (0), 147.
- Kaçalin, M. S. (2002). Kononov, Andrey Nikolayeviç. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 174.
- Kaçalin, M. S. (2008). Divanü Lugati't-Türk Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 0 (683), 529.
- Kaçalin, S. M. (1994). Divanü Lugati't-Türk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 446.
- Karatayev, O. Serhat, & M. Yakuboğlu, C. (2017). "Divanu Lugati't-Türk" Adlı Eserin Tamamalanmasının 940.Yıldönümü: Şarkiyatçı, Tarihçi, Antropolog Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin'in Araştırmaları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 89.
- Kartal, A. (1993). Divanü Lugati't-Türk üzerine bir bibliyografya denemesi. *Türk Kültürü Dergisi*, XXXI, (366), 624-636.
- Kaşgarlı, M. (1939). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, C I.* (Çev. B. Atalay). Ankara: TDK Yayınları, Alaeddin Kırıl Basımevi.
- Kaşgarlı, M. (1940). *Divanü Lugat-İt-Türk tercümesi. C II.* (Çev. B. Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1941). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, C III.* (Çev. B. Atalay). Ankara: TDK Yayınları, Alaeddin Kırıl Basımevi.
- Kaşgarlı, M. (1942). *Divanü Lugat-it-Türk İndeksi.* (Çev. B. Atalay). İstanbul: TDK Yayınları, Alaeddin Kırıl Basımevi.
- Kaşgarlı, S.M. (1985). Dünkü ve Bugünkü Kaşgar. *Akademi Mecmuası*, 14, (4), 51-52.
- Kaşkari, M. (1984). *Türki Tillar devoni.* (Çev. M.Osmonov, İ.Mutiy). Ürümçü: Şincan halk Neşriyatı.
- Kayadibi, F. (2008). Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0, (18), 4.

- Kocagöz, S. (1972). Divanü Lugati-it-Türk ve Hocam Kilisli Rıfat Bilge. *Türk Dili Aylık ve Edebiyat Dergisi*. XXVI (21), 320.
- Kocagöz, S.(1972). Divanü Lugati-it-Türk ve Hocam Kilisli Rıfat Bilge. *Türk Dili Aylık ve Edebiyat Dergisi*. XXVI, (21), 320.
- Kol, Y. (2002). Mehmet Fuat Köprülü. *Diyanet*, 138, 62.
- Kononov, A. N. (2004). Sovyetler Birliği'nde Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nı Konu Alan Araştırmalar. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 147.
- Kononov, A.N. (1972). Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını konu alan araştırmalar. *Ilgaz Dergisi*, 12(133).
- Korkmaz, Z. (1972). Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi. *Türk Dili Dergisi*, XXVII(253), 3-19.
- Kormuşin İ.V., & D.M.Nasilov. (2004). S.E.Malov'un Hayatı ve İlmi Çalışmalarına Dair. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Sayısı*, 11(1), 225.
- Köprülü, O.F. (1987). *Fuad Köprülü*. Ankara: Gaye Matbaası Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Köprülüzeade M. F. (1934). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Maue, D. (1956). Carl Brockelmann (1868-1956). *Türk Dili Aylık Dergisi*, V(58), 621.
- Medvedeva, L. Y. (2004). S.E. Malov'un Çalışmalarının ve Hakkındaki Literatürlerin Kronolojik Listesi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(11), 247-255.
- Menç, Hart. (2012). *Abdi-Zade Huseyin Husameddin Efendi*. Samsun: Arman Ofset Baskısı.
- Musabaev, G. (1972). Kaşgarlı Mahmut'un yaşamı Üzerine Yeni Veriler. *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXVII, (253), 110-111.
- Nalbant, V.M. (2013). Türkçenin İlk Alimi Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Divanü Lugati't-Türk. *Yeni Türkiye*, 0 (55), 284-285.
- Osmanov, M., & Mutiy, İ. (2002). Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mazarı Hakkında. (çev: Çengel. H). *Bilig*, 6, (23),190.
- Önbellek. (2011). Zeki Velidi Togan (1890-1970). *Türk Yurdu Dergisi*, 31 (218), 126.
- Özcan, A. T. (2007). Omeljan Pritsak (1919-2006). *Karadeniz Araştırmaları*, 13, 1.
- Özel, S. (1983). *Besim Atalay*. Ankara: TDK Yayınları.

- Özertim, S. N. (1951). *M. Fuad Köprülü Bibliyografyası*. Ankara (Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar Cilt I'den ayrı basım).
- Özönder, F.S. (2008). *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Petruşevskiy, İ. (2004). Akademisyen V.V. Bartold. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1.
- Pritsak, O. (1953). Kaşgarlı Mahmud Kimdir? *Türkiyat Mecmuası*, 10, (0), 243.
- Pritsak, O. (1953). *Mahmud Kaşgari Kimdir?* İstanbul: Osman Yalçın Matbaası. Prof. Zeki Velidi Togan. *Orkun Dergisi*, I (2), 24-25.
- Rachmatı, G.R. (1930). *Brockelmann Divan Luyat At-Turk*. Berlin: Waltded De Gruyter Basımevi.
- Sakaoğlu, S. (1969). Kaşgarlı Mehmet ve Eseri Üzerine Bibliyografya. *Çağrı*, 13 (138), 8-11.
- Sakaoğlu, S. (1991). Divanü Lügati't-Türk ve Türk Halk Şiiri. *Türk Dili Araştırmaları-Belleten*, 39, 97-111.
- Sakaoğlu, S. (2008). Kaşgarlı Mahmud ve Divan'ı Üzerine. *Merhaba Gazetesi*. 8, (23), 370.
- Sefercioğlu, N. (2007). Mehmet Şakir Ülkütaşır (1894-30 Mayıs 1981). *Türk Yurdu Dergisi*, 27(239), 59.
- Sertkaya, O. F. (1969). *Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Sertkaya, O.F. (1993). Caferoğlu, Ahmet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 10.
- Somuncuoğlu, B.T. (2000). *Abdurrauf Fıtrat*. Yayınlanmamış master tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Taşkaya, H. (2015). *Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Tayşi, M. S. (1989). Ali Emiri Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 390. TDK Yayınları. (2008). *1926-Bakü Türkoloji Kurultayı*. (Çev. (Azerbaycancaya) K. V. Nerimanoğlu, Çev. (Türkçeye) M. Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK Yayınları. (2009). *Kaşgarlı Mahmud ve dönemi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekeli, S. (1985). *İlk Japon Haritasını Çizen Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: TTK Basımevi.

- Tezcan, N. (2012). *Divandan Seyahatname'ye Robert Dankoff*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1939). Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar. *Kopuz Mecmuası*, 1 (5), 164-168.
- Toker, M. (1996). Halid Said Hocayev ve Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım Adlı Eseri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (2), 409-411.
- Toker, M. (1996). *Halid Said'in "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" adlı eseri ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Konya.
- Toygar, K. (1981). Mehmet Şakir Ülkütaşır (1895-30 Mayıs 1981). *Türk Kültürü Dergisi*, 19 (220), 342.
- Türk Dil Kurumu, (2008). *Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk Uluslararası Bilgi Şöleni*, Pekin: Çin Halk Cumhuriyeti Merkezi Milliyetler Üniversitesi-Türk Dil Kurumu.
- Tüzüner, A.A. (1936). *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, Etüd/4, (el yazma tercüme) TDK Kütüphanesi.
- Tüzüner, M.F. (2012). Tüzüner, Abdullah Atıf (1869-1954). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42, 10-11.
- Unat, Y. (2009). Sevim Tekeli: İlk Kadın Bilim Tarihçimiz. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 15(176), 71-72.
- Urbyatova, E.İ. (2004). Sergey Efimoviç Malov'un İlmi ve İçtimai Faaliyetleri. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Sayısı*, 11(1), 263.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1946). *Büyük Türk Dilelisi Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: TDK Yayınları, Cumhuriyet Matbaası.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1962). *Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1965). Besim Atalay (1882-7.XI.1965). *Türk Kültürü Aylık Dergisi*. IV, (38), 194.
- Ülkütaşır, Ş. (1946). *Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Ülkütaşır, Ş. (1962). *Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: TDK Yayınları.
- Velidi. A. Z. (1932). "Divan-ı Lugat üt-Türk"ün telif senesi hakkında. *Atsız Mecmua*, (16), 77-78.
- Velidi.A.Z. (1932). "Mahmud Kaşgari"ye ait notlar. *Atsız Mecmua*, (17), 133-136.

Yüce, N. (1991). Atalay, Besim (1882-1956). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 43-44.

Yüce, N. (1992). Brockelmann, Carl. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6, 335.

Krill Harfli Kaynaklar

Ал-Кашгари, М. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. (çev. Z.A.M.Auezova/З.А.М.Ауэзова). Алматы: Дайк-Пресс Yayınları.

Асамуддинов, М., & Ибрагимов, С. (1972). Отражение профессиональной терминологии в «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» и «Кутадгу билиг», *Советская Тюркология Dergisi*, I, 114-122.

Асланов, В.И. (1972). «Дивану Лугат-Ит-Турк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. *Советская Тюркология Dergisi*, I, 61-74.

Бартольд, В.В. (1998). *Тюрки Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Алматы: Тоо «Жалын» Basımevi.

Бухарин, М.Д., & Поникаровская М.В. (2017). Письма С.У.Малова к С.Ф.Ольденбургу. *Вестник Dergisi*, III, 436.

Гарипов, Т.М. (1972). Махмуд Кашкари и Кыпчакские языки Урало-Поволжья. *Советская Тюркология Dergisi*, I, 47-51.

Демирчизаде, А.М. (1972). Сравнительный метод Махмуда Кашкари. *Советская Тюркология Dergisi*, I, 32-42.

Веснина, С. В. (2016). *Тюркологический сборник*. Москва: Наука Yayınları.

Зайнуллин, Г.Г. (2003). *Анас Бакиевич Халидов*. Казань: Университет Казань Yayınevi.

Караев, О. (1972). Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашкари. *Советская Тюркология Dergisi*, I, 111-113.

Каримов, К. Умаров Э. (1980). Салих Мутталибов. *Советская тюркология Dergisi*, (3), 106. (1962).

Кастрюков., М.А. & Хабибуллин, М.З. (2009). Пантелеймон Крестович Жузе: Жизненный путь и нвучное наследие видного представителя казанского востоковедения. *Библиотечно-библиографическая классификация*, 1(2), 95.

Кашкари, М. (1997). *Турык создиги*, (ter: К.Егеубай). Алматы: Хант Basımevi.

- Кашкари, М. (2013). *Дивану Лугати-и Түрк* (UİA ter), С.І. Бишкек: Бийиктик Үayınları.
- Кляшторный, С.Г. (1972). Эпоха Махмуда Кашкарского. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 17-23.
- Кононов, А.Н. (1972). Махмуд Кашкарский и его «Дивану Лугат Ит-Түрк». *Советская Тюркология Dergisi, I*, 4
- Кононов, А.Н. (1973). Изучение «Дивану Лугат Ит-Түрк» Махмуда Кашкарского в СССР. *Советская Тюркология Dergisi, 1*, 3-9.
- Кошгарий, М. (1960). *Девону Луготит Түрк* (Çev. S.M.Mutallibov) С.І. Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар Академиясы Нашриети Үayınları.
- Кошгарий, М. (1961). *Девону Луготит Түрк* (Çev. S.M.Mutallibov) С.ІІ. Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар Академиясы Нашриети.
- Кумеков, Б.Е. (1972). *Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам*. Алма-Ата:Наука Үayınları.
- Кумеков, Б.Е. (1987). *Арабские и Персидские источники по истории кыпчаков VII-XIV вв. (Научно-аналитический обзор)*. Алма-Ата: Наука Үayınları.
- Курышжанов, А.К. (1972). Махмуд Кашгари о кыпчакском языке. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 52-60.
- Кучкартаев, И. (1972). Лексика «Дивану Лугат-Ит-Түрк» Махмуда Кашгари и современный узбекский литературный язык. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 83-91.
- Малов, С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Матгазиев, А. (1972). К истории фонетического изменения слов в узбекском языке. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 106-110.
- Мухлисов, Ю. (1972). Об уйгурском переводе «Дивану Лугат-Ит-Түрк». *Советская Тюркология Dergisi, 1*, 150.
- Наджаров, Н.Г. (1978). «Морфология языка восточнотюркских памятников XI-XII веков». *Советская Тюркология Dergisi, 6*, 99-100.
- Нигматов, Х.Г. (1970). О глгольных корнях типа сгс и сг по материалам словаря Махмуда Кашгарского. *Советская Тюркология Dergisi, 3*, s.39-43.

- Нигматов, Х.Г. (1971). Отыменное оснообразование тюрского глагола в XI веке. *Советская Тюркология Dergisi*, 3, 33-42.
- Нигматов, Х.Г. (1972). Некоторые особенности тюркских авторских примеров в «Диване» Махмуда Кашгари. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 100-102.
- Орузбаева, Б.О. (1972). Словарь Махмуда Кашкари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 43-46.
- Осмоналиева, Б. (1972). Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашкари «Дивану Лугат-Ит-Тюрк», *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 97-99.
- Петрушевский, И.П. *Академик В.В. Бартольд сочинения I*, Москва: Восточной литературы Vasimevi.
- Рагимов, М.Ш. (1972). «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 75-82.
- Рустамов, А. (1972). О переводе «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашкари на русский язык. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 129-139.
- Садвакасов, Г. (1983). Мехмут Кешкерий. Туккий тиллар дивани. *Советская Тюркология Dergisi*, 5, 98.
- Султаналиев, И. (2016). Перевод и чтение на тюркский, русский языки Махмуда Кашкари «Дивану лугати-т түрк». *Современный взгляд на будущее науки*, 3, 112.
- Телтицин, Н.Н. (2018). *Памяти Андрея Николаевича Кононова*. (Международная конференция XXXII Кононовские чтения). Санк-Петербург.
- Токошева, Ж.А. (2014). Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгегинин түрк тилдерине которулушу жана иликтениши. *Ош МУ жарчысы (Oş Devlet Üniversitesi Dergisi) Dergisi*, 2, 48.
- Тугушев, Л. Ю. (1988). «Диван лугат ит-тюрк» Махмуда Кашкари и его связи с раннесредневековой тюркоязычной литературой. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 86-93.
- Умаров, Э.А. (1972). О двух омонимах в «Диване» Махмуда Кашкари. *Советская Тюркология Dergisi*, 1, 103-105.

- Фазылов, Э.И. (1972). Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгари. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 141-149.
- Фазылов, Э.И., & Данилов, Л.Б. (1972). Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда Махмуда Кашгари «Дивану Лугат-Ит-Тюрк». *Советская Тюркология Dergisi, I*, 151-155.
- Хайитметов, А. (1972). О древней поэзии тюрков (по материалам «Дивану Лугат-Ит-Тюрк» Махмуда Кашгари). *Советская Тюркология Dergisi, I*, 123-128.
- Халидов, А.Б. (1987). Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашкари. *Наука Dergisi, IV*, 3-67.
- Халидов, А.Б. (1987). “Диван лугат ит-Тюрк” в сравнительном освещении с его арабским прототипом. *Советская Тюркология Dergisi, 4*, 85-90.
- Ходжаев, Х.С. (1988). “Дивани Лугати Тюрк” Махмуда Кашкарского. *Советская Тюркология dergisi, 3*, 97-99.
- Чоротегин Т. (2017). *Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-турк» эмгеги-турк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак*. Бишкек: Турар Yayınları.
- Чоротегин, Т. (1995). *Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени*. Бишкек: Фонд Сороса Yayınları.
- Чоротегин, Т. К, Омурбеков, Т.Н. (2012) *История Кыргызстана IX-XVIII вв.* Бишкек: Инсанат Yayınları.
- Ширалиев, М.Ш. (1972). Махмуд Кашкари как диалектолог. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 24-31.
- Шукуров, Ш. (1972). Староузбекский и современный узбекский литературные языки. *Советская Тюркология Dergisi, I*, 91-96.
- Muhar Tevfikoğlu. (1971). *Millet kütüphanesi kurucusu Ali Emir Efendi. Türk Kütüphaneciliği*, 20(3). 10/11/2019 tarihinde <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1707/1691> adresinden erişilmiştir.
- Институт Восточных Рукописей. (2014). *Сергей Григорьевич Кляшторный*. 21/12/2019 tarihinde http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=44 adresinden erişilmiştir.

- Институт восточных рукописей Российской академии наук. (2014). *Кляшторный, Сергей Григорьевич Список Публикаций*. 04/01/2020 tarihinde <http://www.orientalstudies.ru/rus/images/personalia/pdf/klyashtorniy.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Adem Apak. (2010). *Şuûbiyye, TDV İslam Ansiklopedisi*, 39 s. 244-246. 09/01/2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/suubiyye> adresinden erişilmiştir.
- Электронный научный журнал. (2018). *Научная школа академика Б. Е. Кумекова в кипчоковедении*. 11/02/2020 tarihinde <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/904> adresinden erişilmiştir.
- Википедия. (2017). *Кумеков, Булат Эшмухамбетович*. 14/02/2020 tarihinde [www.http://ru.wikipedia.org/wiki/Кумеков,_Булат](http://ru.wikipedia.org/wiki/Кумеков,_Булат) adresinden erişilmiştir.
- Википедия. (2017). *Чоротегин, Тынчтыкбек Кадырмамбетович*. 21/02/2020 tarihinde http://ru.wikipedia.org/wiki/Чоротегин,_Тынчтыкбек_Кадырмамбетович adresinden erişilmiştir.
- Институт восточных рукописей Российской академии наук. (1941). *Струве В.В. История Древнего Востока*. 15/04/2020 tarihinde http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_publications&Itemid=75&pub=782 adresinden erişilmiştir.
- Википедия. (2019). *Халидов, Анас Бакиевич*. 18/04/2020 tarihinde [www.ru.wikipedia.org/wiki/Халидов,_Анас_Бакиевич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Халидов,_Анас_Бакиевич) adresinden erişilmiştir.
- Институт восточных рукописей Российской академии наук. (2018). *Продажа книг*. 21/04/2020 tarihinde http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=2832&Itemid=147 adresinden erişilmiştir.
- Википедия. (2020). *Тугушева, Лилия Юсуфжановна*. 24/04/2020 tarihinde [www.ru.wikipedia.org/wiki/Тугушева_Лилия_Юсуфжановна](http://ru.wikipedia.org/wiki/Тугушева_Лилия_Юсуфжановна) adresinden erişilmiştir.
- И. Ф. Попова. (1946). *Писменные памятники востока*. 03/05/2020 tarihinde <http://www.orientalstudies.ru/> adresinden erişilmiştir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Umsunai Omurbekova

Doğum Yeri ve Yılı :Kırgızistan, 07.05.1995

Medeni Hali : Bekar

Yabancı Dili : Rusça, Türkçe, İngilizce

E-Posta : umsunai2017kastamonu@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise :Sultan Turusbekov Ortaokulu

Lisans : Jusup Balasagin adında Kırgız Milli Üniversitesi,
Gazetecilik bölümü (KUU)

Yüksek lisans : Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

EKLER

Türkiye’de Yapılan Çalışmaların Resimleri

Resim 1.1. Sahaflar çarşısı,
1900’lü yıllar.

Sahaflar
ve nihay

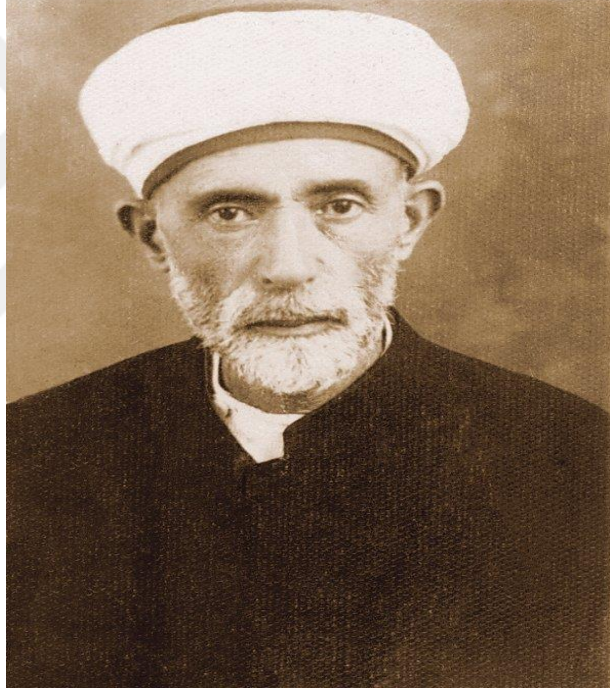
hakkâklara
bir köşesidir.

Resim 2. Ahmet Kilişli Rıfat
Bilge.

Resim 3. Ahmet Zeki Velidi
Toğan.

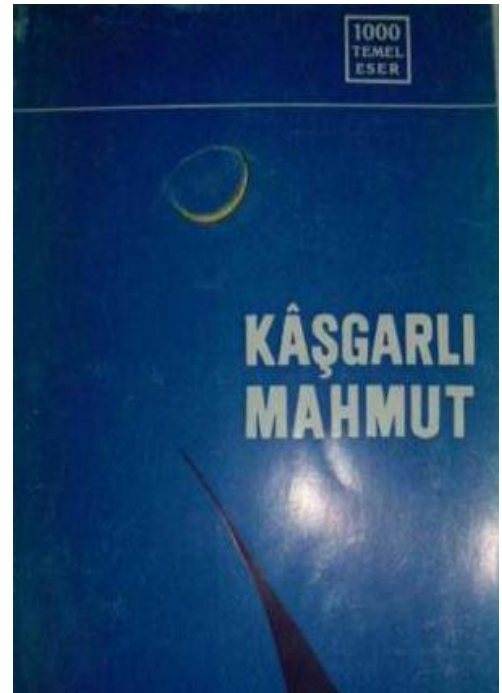
Resim 5. Atıf Tüzüner.

Resim 6. Ahmet Caferoğlu.

Resim 6.1. A. Caferoğlu, Şehremini Halkevi, 1938.

Resim 6.2. A. Caferoğlu, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

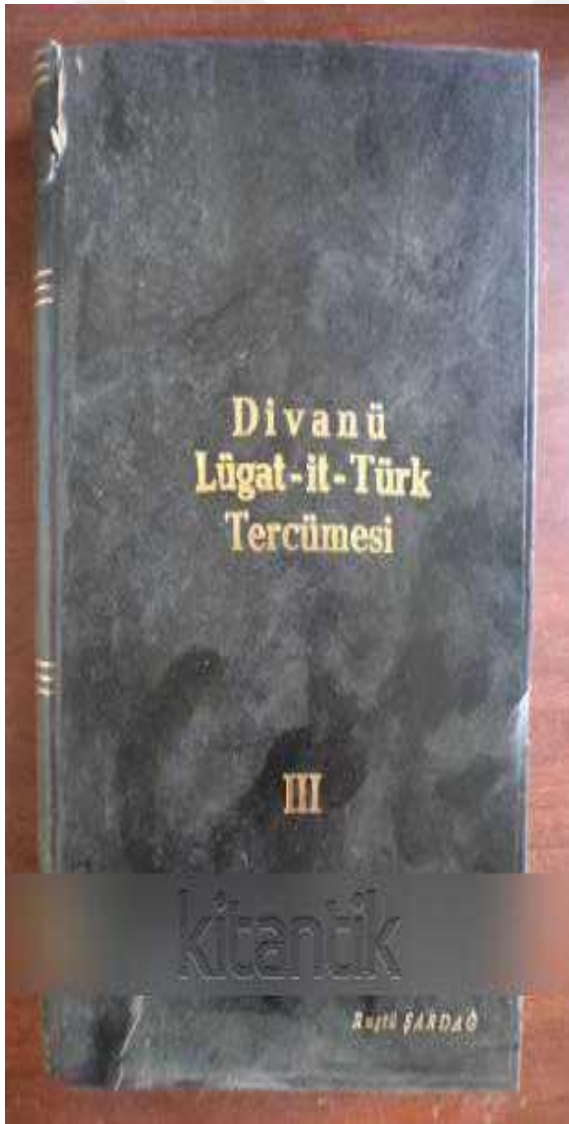
Resim 7. Besim Atalay.

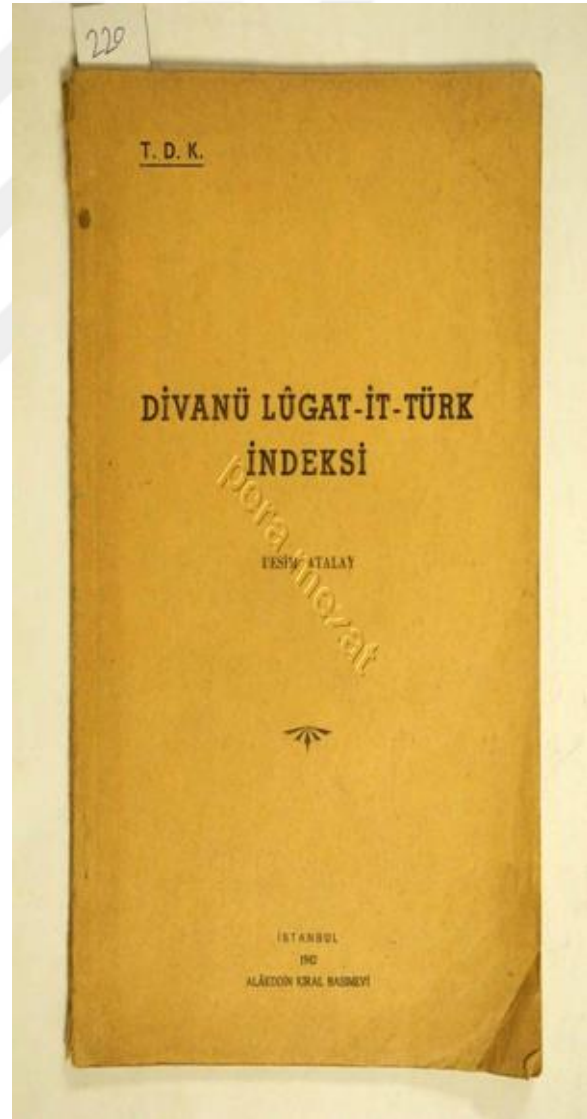
Resim 7.1. B. Atalay, TDK Yayınları 1939.

Resim 7.2. B. Atalay, TDK Yayınları 1940.

Resim 7.3. B. Atalay, TDK
Yayınları 1941.

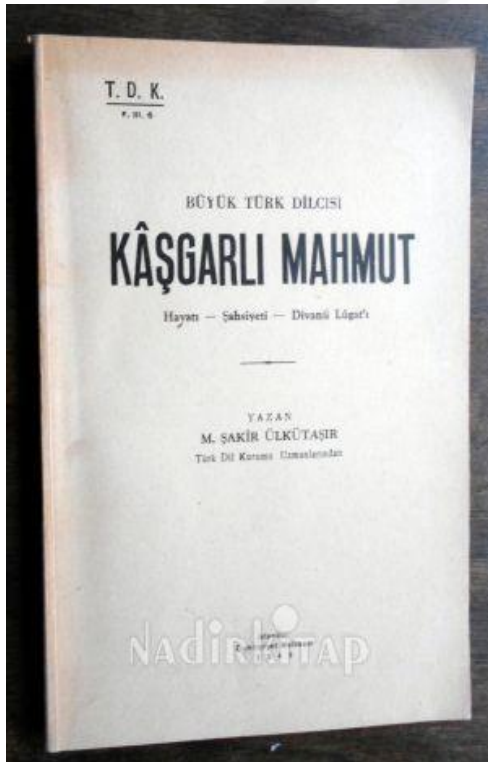
Resim 7.4. B. Atalay, TDK
Yayınları 1942.

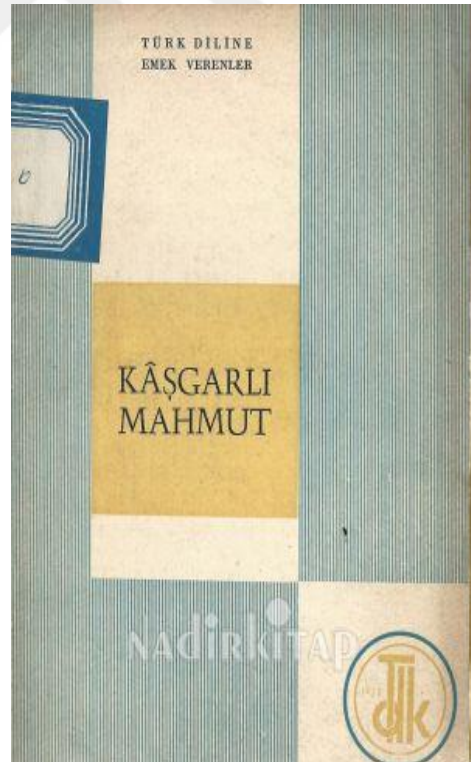
Resim 7.5. B. Atalay, TDK
Yayınları 1943.

Resim 8. Mehmet Şakir
Ülkütaşır.

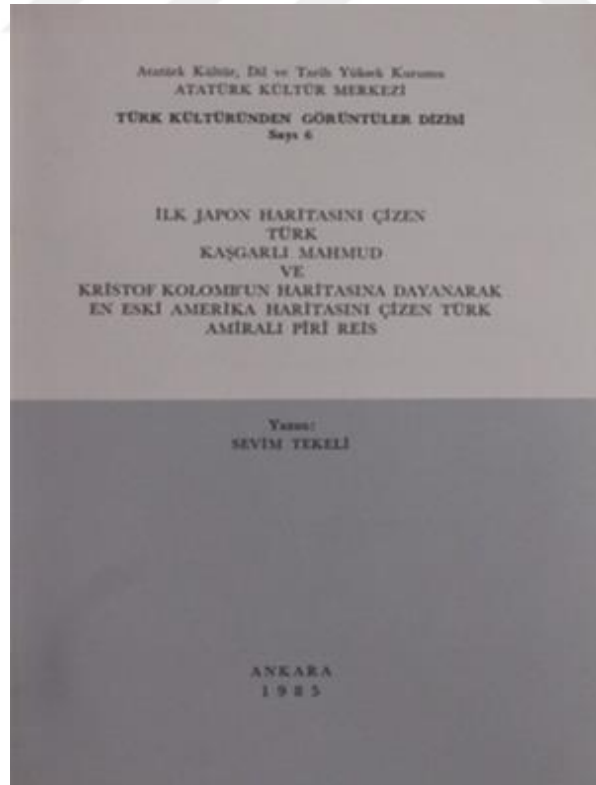
Resim 8.1. M.Ş.Ülkütaşır,
TDK, 1946.

Resim 8.2. M.Ş.Ülkütaşır,
Ankara, 1962.

Resim 9. Sevim Tekeli.

Resim 9.1. S. Tekeli, Ankara, 1985.

Resim 10. Türk Dili Dergisinin DLT özel sayısı.

Sovyetler Birliği'nde Yapılan alışmaların Resimleri

Resim 11. Juze Panteleymon
Krestoviç.

Resim 12. Vasiliy Vladimiroviç
Bartold.

Resim 12.1. V.V.Bartold, Ankara, 1975.

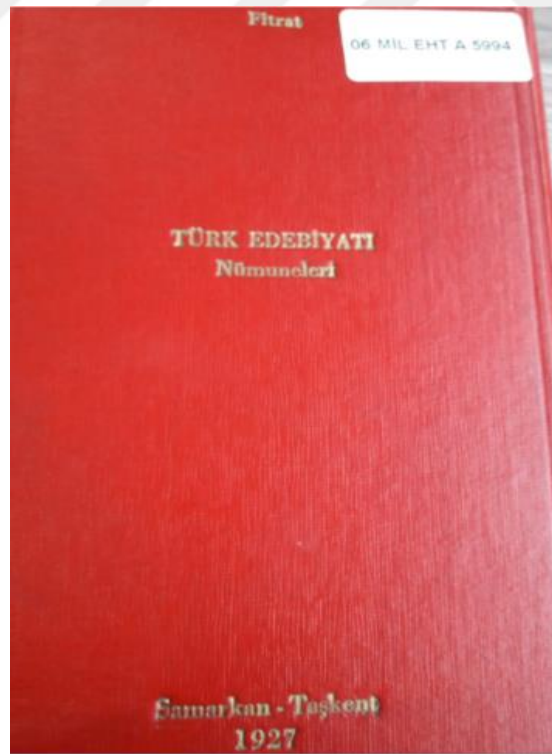
Resim 13. Sergey Efimoviç Malov.

Resim 13.1. S.E.Malov, SSCB İlimler Akademisi, 1951.

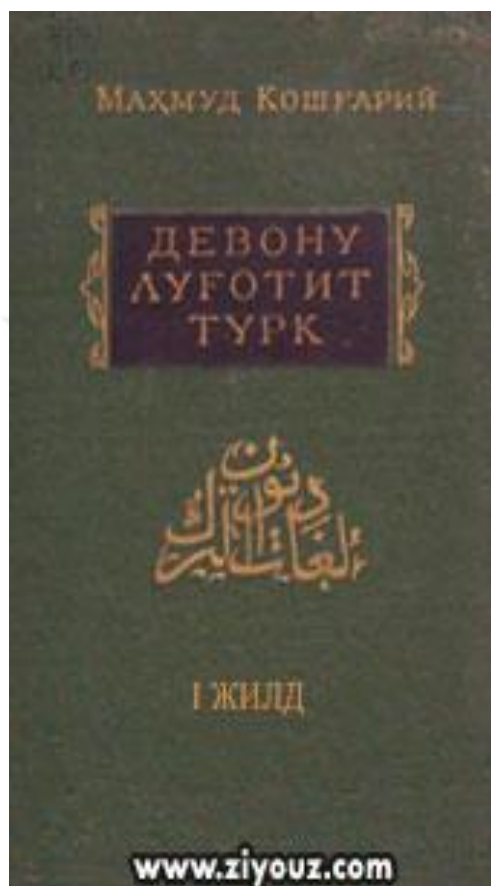
Resim 14. Abdurrauf Fıtrat

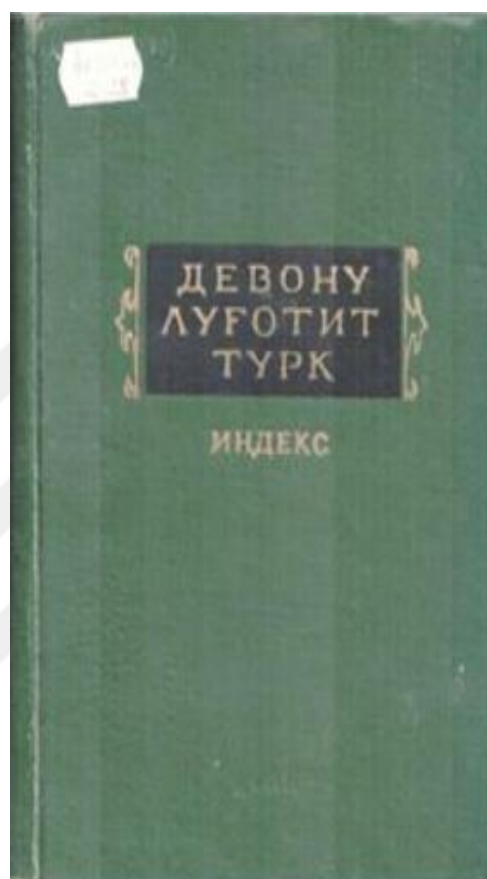
Resim 14.1. A.Fıtrat, Taşkent,
1927.

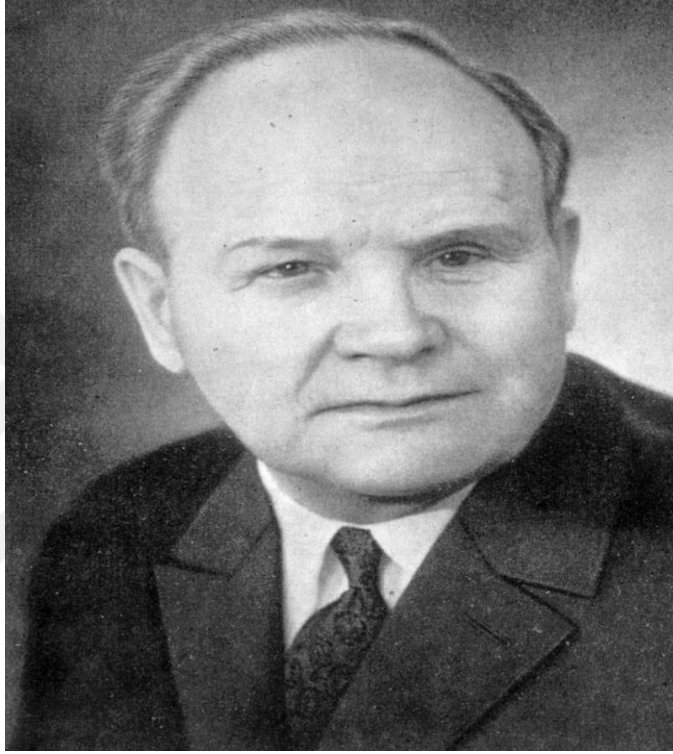
Resim 15. Halid Said Hocayev.

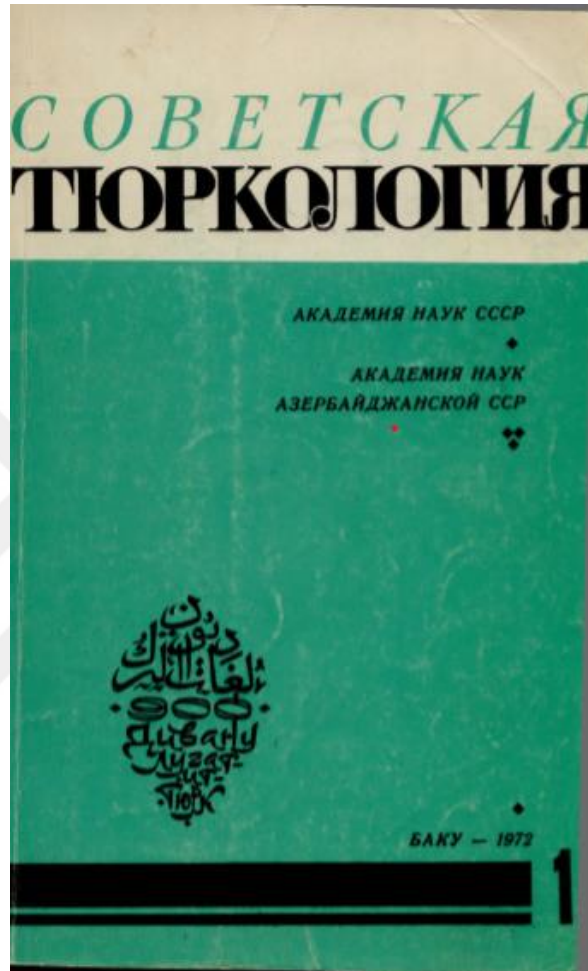
Resim 16. S. Mutallibov,
Taşkent, 1960.

Resim 16.1. S.Muttalibov,
Taşkent, 1963.

Resim 17. Andrey Nikolayevich Kononov.

Resim 18. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin DLT özel sayısı.

Resim 18. Sergey Grigoreviç Klyāstorniy.

Resim 19. Anas Bakiyevich Halidov.

Resim 20. Tınçtıkbek Çorotegin.

ПРОГРАММА
Трансформация гуманитарного
образования в Кыргызской Республике

Т. Чоротегин

ЭТНИЧЕСКИЕ СИТУАЦИИ
В ТУРКСКИХ РЕГИОНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
ДОМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ

БИШКЕК-1995

"Тарых жана мурас" турмушү

Кыргыз Республикасынын Президентинин аппаратына караштуу
Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарынын
«Мурас» фонду
"Кыргыз Тарых Коому" эл аралык коомдук бирлиги
"Дивандын" 940 жылдыгына

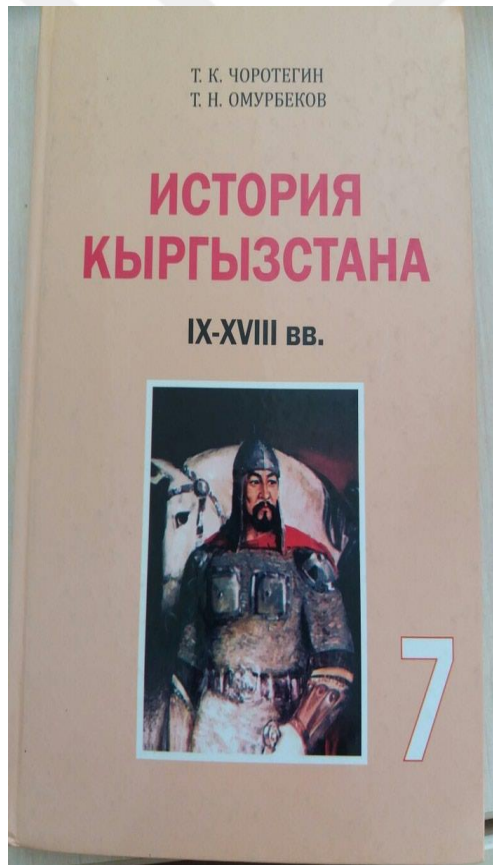
ТЫНЧТЫКБЕК ЧОРОТЕГИН

Махмуд Кашгари Барсканинин
«Дивану лугати т-түрк» эмгеги —
түрк элдеринин тарыхы боюнча
көөнөргүс булак

Илимий басылмыш

Бишкек – 2017

Resim 20.1. T. Çorotegin,
Bişkek, 1995.Resim 20.2. T. Çorotegin,
Bişkek, 2017.

Resim 20.3. T. Çorotegin, Bişkek, 2012.

Resim 20.4. T. Çorotegin, Bişkek, 2013.

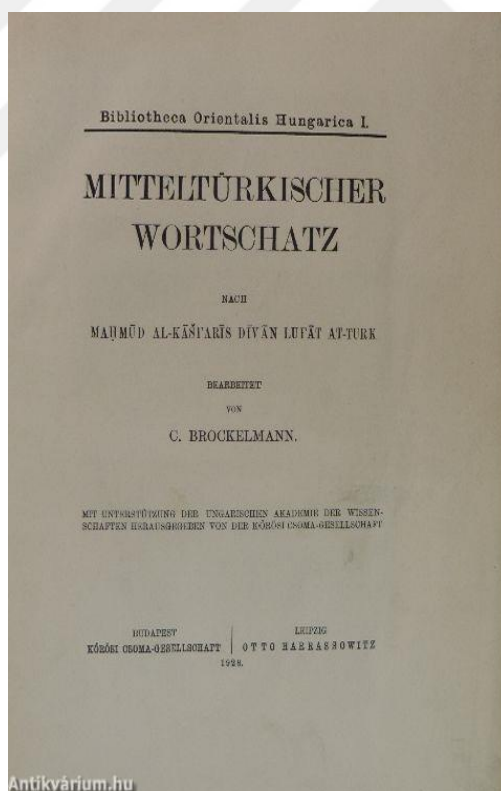
Resim 21. Liliya Tuguşeva.

Diğer Ülkelerde Yapılmış Çalışmaların Resimleri

Brockelmann

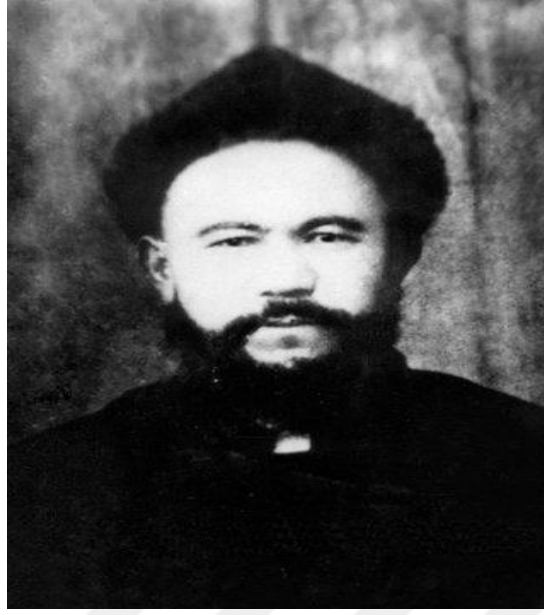
Resim 22. Carl Brockelmann

Resim 22.1. Carl Brockelmann, Budapest, 1928.

Resim 23. Omeljjan Pritsak.

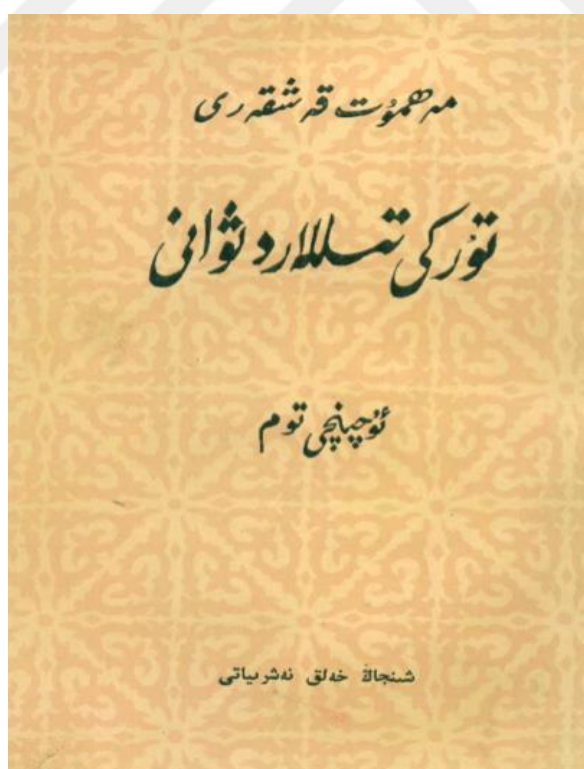
Resim 24. İsmail Damolla.

Resim 25. Ahmet Ziyai.

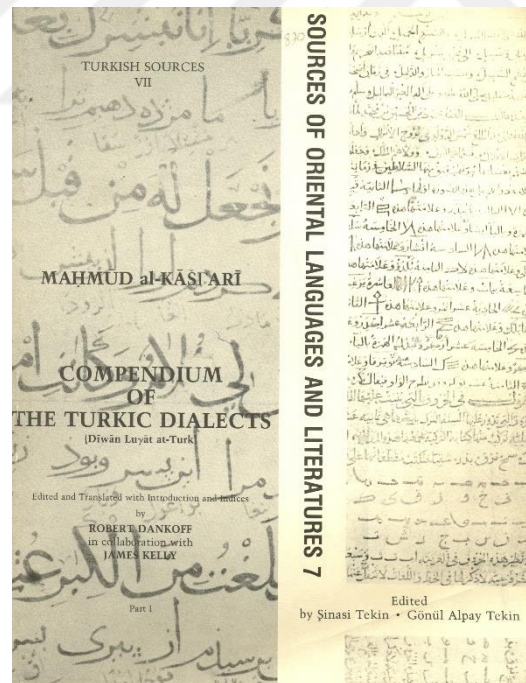
Resim 26. Mirsultan Osmonov.

Resim 26.1. M.Osmonov,
Ürümçi, 1981

Resim 27. Robert Dankoff

Resim 27.1. R. Dankoff, New York, 1982.

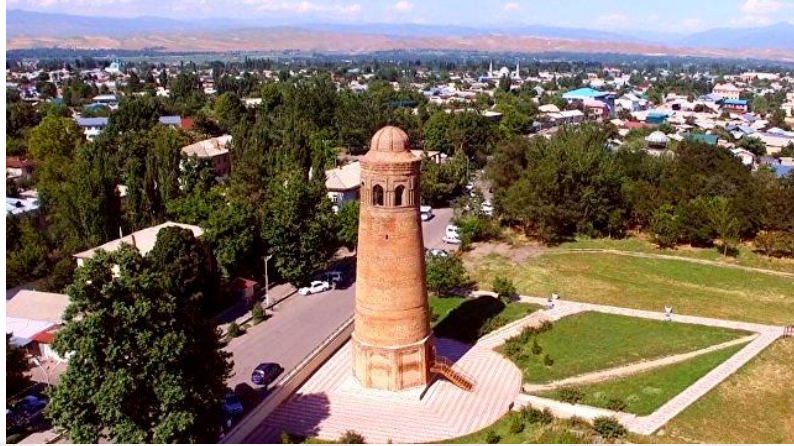
Kaşgarlı Mahmud'un Dönemine Ait Bazı Ek Resimler

Resim 29. Karahanlılar Haritası.

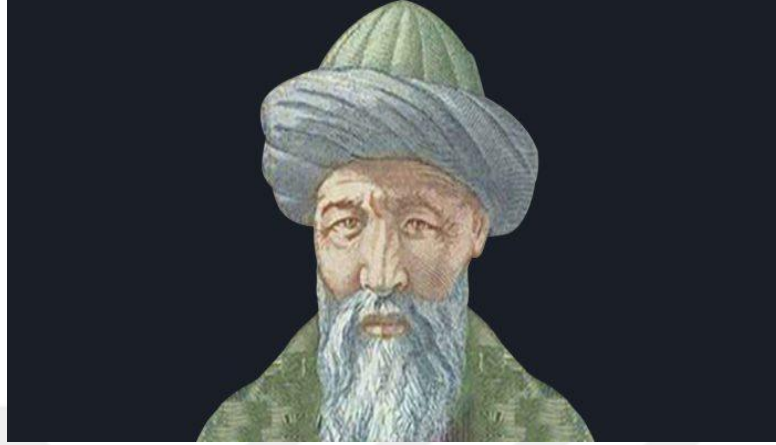
Resim 30. Karahanlı dönemine ait Burana, günümüz Kırgızistan'da.

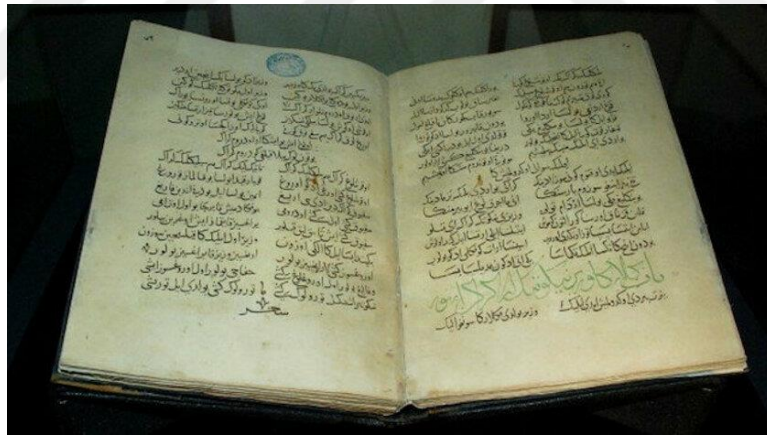
Resim 31. Özkent (Özgön) Şehri.

Resim 32. Ahmet Yesevi Türbesi.

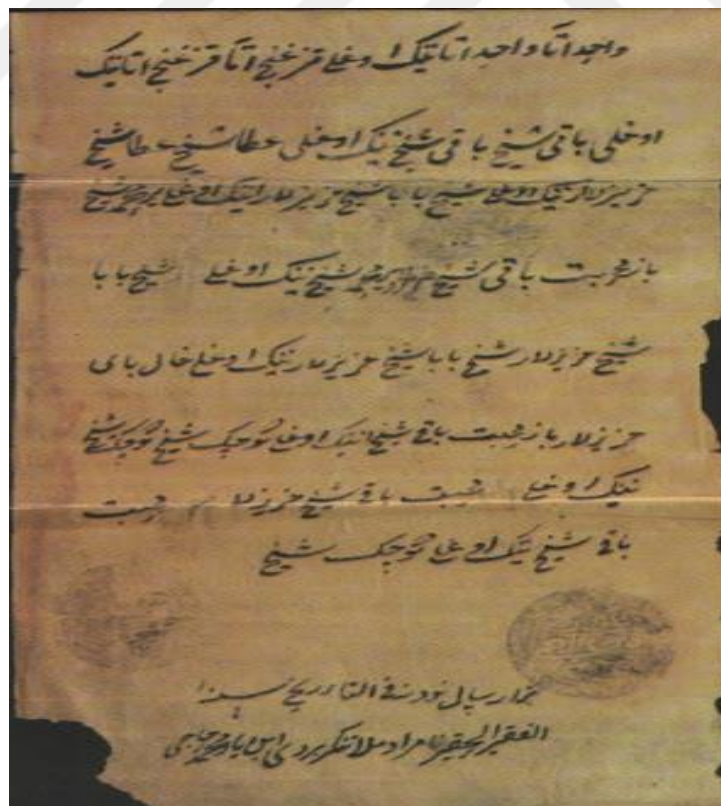
Resim 33. Yusuf Has Hajib.

Resim 33.1. Kutadgu Bilig.

Resim 34. Ahmet Yesevi.

Resim 34.1. Divan-ı Hikmet.

Resim 35. Edip Ahmet Yüknek.

Resim 35.1. Atabet ül Hakayık.

